

Metodologické otázky

se v tomto čísle stávají předmětem monotematického uspořádání. Ne náhodou. Zhodnocení všech oblastí sociologického bádání je součástí našeho programového úsilí, které, jak jsme přibližně před rokem konstatovali na prvním zasedání nové redakční rady Sociologického časopisu, se koncentruje v myšlence vyslovené V. I. Leninem: Ve velkých třídních zápasech, ve velkých třídních bojích, musíme umět, musíme mít odvahu a sílu neustále začínat znovu, vracet se k výchozím principům a nemilosrdně zúčtovat s chybami, s deformacemi. Disciplína, která to nedokáže, přestává být společensky funkční, disciplína, která k tomu nenajde dost sil, vůle a odvahy, „zplání“ a dostane se na periferii společenskovední problematiky, stane se disfunkční.

Ani metodologie nemůže být ušetřena procesu, ve kterém pomocí časopisu vytváříme možnosti v analýze ukázat od čeho se oddělit, s čím být kontinuální a na čem se sjednotit.

Jestliže vědecká sociologie nemůže být a nikdy také nebyla ideově neutrální, nemůže tomu být jinak ani v jejích přístupech metodologických. To je první důvod, proč redakční rada Sociologického časopisu rozhodla připravit monotematické číslo k metodologii.

Za jeden z nejzávažnějších projevů buržoazního vlivu při rozvíjení sociologické metodologie považujeme odtržení empirických výzkumů od sociologické teorie a společenské praxe. „Čistý“ či „plochý“ empirismus se zcela vyhýbá teorii; to vede k fetišizaci empirických dat (A. Sirácky), kdy shromážděné údaje plní úlohu inventarizace či pouhého formálního popisu. Zapomíná se, že smyslem je hledat a nalézat hluboká a syntetická vysvětlení společenských procesů, a uvolňují se tak cesty pronikání novopozitivistických tendencí do naší sociologie.

Marxismus organicky spojuje výzkum, teorii a praxi jako podstatné prvky procesu poznání objektivní skutečnosti člověkem.

Únik ze sféry hodnotících soudů je iluzí, která často rezonovala u těch, kteří se specializovali na operacionalizaci cestou procedur a technik terénního sběru informací. Sociologické „řemeslo“ se mnohdy chápalo jako činnost nezávislá na konkrétní společnosti.

A to je druhý důvod, proč vydáváme monotematické číslo k metodologii.

Kritické ocenění dostupné literatury a sociologické produkce minulých let zmenšuje rozsah učebních textů a studijní literatury pro výuku marxistické sociologie na vysokých školách. Mezera, která vznikla, musí být překonána teoretickou produkcí, ve které je užití moderních výzkumných metod a technik organicky spojováno s marxistickou teorií a metodologií. Chceme přispět k částečnému a dočasnému zaplnění této mezery publikací některých možných námětů a nových přístupů.

A to je třetí důvod, který nás vedl k přípravě monotematického metodologického čísla.

Redakce

Jaká je metodologie, taková je věda

KAREL RYCHTAŘÍK

Sovětský filosof A. A. Amvrosov mi jistě odpustí, že jsem si pro název této stati vypůjčil tezi, která byla vyslovena v jeho referátu na nedávné konferenci na Vysoké škole politické při ÚV KSČ v Praze.¹ Lapidárně totiž vyjadřuje skutečnost, o kterou mi jde.

Charakter každé vědy určují dva činitele. Tím prvním je předmět zkoumání. Druhým činitelem je metoda té které vědy. Metodu zkoumání označuje Lenin ve Filosofických sešitech za imanentní princip předmětu. Zde je jedna z příčin proč problémy vymezení společenských disciplín, zvláště tam kde jejich předmět je postulován s autoritativní strohostí, budou permanentním místem sporů.

Určité oblasti společenských jevů se stávají objektem zájmu více společenských disciplín. Nestačí proto definovat jen specifikum objektu zkoumání. Musí být definováno i specifikum přístupu, musí být jasně vymezena hlediska, úhel, optika ve které bude objekt zkoumán. Disciplína zůstane živým pramenem společenského poznání a změny jen tehdy, jestliže analýza společenské problematiky realizovaná v jejím úhlu zkoumání bude přinášet poznatky, které v přístupech jiných disciplín zůstávají utajeny.

Oprávněně někteří autoři odmítají snahu vymežit předmět určité společenských disciplíny jen nebo výhradně jen předmětem zkoumání objektivní reality samé, protože specifická vědy tkví spíše v hlediscích, z nichž daný vědní obor zkoumá svůj předmět. Specifická tkví tedy v tom činitele, který bývá označován jako metoda.

Každá společenských disciplína musí mít určitý způsob přístupu ke zkoumání společenských jevů, jejich výkladu a vysvětlení. Zpravidla jde o „předem připravený způsob, používaný při bádání k tomu, aby odhalil formy existence procesů,

našel jejich vnitřní a vnější vztahy, zobecnil a prohloubil takto získané poznání, dokázal je s racionální přesností a dosáhl potvrzení v pokusu o praktické použití“.²

I tady, podobně jako to děláme ve vztahu k obecné teorii, je správné upozornit na různé roviny metodologické obecnosti, od obecné až po speciální, vztahující se k příslušným vědním disciplínám. Lze tedy hovořit o určité metodologické hierarchii.

Metodologie v nejširším slova smyslu

Rozvoj metodologie byl vždycky komplikovaným procesem, do kterého zasahovala teoretická orientace a společenskopolitická angažovanost badatele. V nejširším slova smyslu je metodologií určitý světónázor.

Světónázor je hlediskem strategické orientace. Je veřejným, či neveřejným, vědomým — a v určitých situacích může být i nevědomým — přijetím určitých filosofických hledisek poznání a analýzy, je pohledem na svět lidí skrze prisma, které rozkládá a odráží paprsky nedokonalosti a nekonečnosti společenského poznání.

Metodologie není samozřejmě jen tímto hlediskem světónázoru. Pro poznání konkrétní objektivní reality musíme mít k dispozici odpovídající systémy metodologických postupů, procesů a technik, s nimiž vstupujeme do výzkumné práce.

Určité zjednodušení nám dává možnost následujícího přirovnání. Každá výrobní činnost je ve společnosti založena na jisté *technologii* pracovního postupu. Ta byla na základě společenského poznání vytvořena kdysi v minulosti, je neustále zdokonalována a měněna, stává se součástí životních zkušeností, kvalifikace té které sociální skupiny, atd.

Podobně je tomu i v procesu sociologického poznání. I ten je založen na určité „*technologii*“. V sociologické terminologii mluvíme o *proceduře*. Bývá definována různě: jako „obecná forma nebo systém činnosti při výzkumu“, jako „způsob organizace výzkumu čili určitý soubor technických předpokladů“ atd.

¹ Amvrosov A. A., *Dělnická třída — hlavní sociální síla socialistické výstavby*, NM, zvláštní číslo, únor 1970, s. 28.

² Gorteli E., *Vvedenie v dialektičeskiju logiku*, Moskva 1959, s. 298.

Procedury mají své znaky, podle kterých dochází k jejich různému třídění. Práce zabývající se problematikou sociologických výzkumů uvádějí zpravidla pět základních procedur: statistickou, experimentální, monografickou, historickou, typologickou.

Tak jako je výrobní činnost, kromě technologie pracovního postupu, založena i na využití určitých nástrojů, s jejichž pomocí člověk realizuje svůj vztah k nějakému objektu, tak i proces sociologického poznání je založen nejen na využití procedur, ale i určitých speciálních „nástrojů“, „prostředků“ poznání. V sociologické terminologii o nich mluvíme jako o *technických terénních sběru informací*.

V každém empirickém výzkumu hledáme optimální cesty, analyzujeme faktory umožňující rozhodnout, které ze sociologických technik jsou v tom kterém případě nejvhodnější. O tom, jakých sociologických technik použijeme, rozhoduje zpravidla celý komplex faktorů, které vytvářejí určité hranice pro možnosti subjektivního rozhodování.

V marxistické sociologii považujeme dialektickomaterialistickou orientaci za základní metodologickou orientaci, za nejobjektivnější hledisko, jakého bylo zatím dosaženo. Proto marxistickou sociologii vědomě rozvíjíme jako součást syntetického učení, které bývá označováno pojmem marxismus-leninismus.

O tom, co pro sociologii znamená důsledně uplatnit Marxovo materialistické hledisko, píše V. I. Lenin už v roce 1894. Vědecký charakter marxistické sociologie spojuje se třemi skutečnostmi.

Zatímco sociologové se až dosud omezovali na konstatování souvislostí „politicko-právních norem“ a „těch kterých idejí lidstva v dané době“, hypotéza materialismu „... poprvé poskytla možnost přísně vědeckého stanoviska k historickým a společenským otázkám“.³

Uplatnění idey materialismu umožňuje překonat jednostrannosti subjektivistických přístupů v sociologii. Idea materialismu je metodologickým základem, který určuje to nejdůležitější – úlohu materiálních společenských vztahů ve společensko-historických procesech a jejich příčinnou souvislost s individuálním a společenským myšlením lidí.

Konstatujeme tedy za druhé, že hypotéza materialismu povýšila sociologii na vědu. Pouze materialistický přístup dává možnost odhalení zákonů a zákonitostí pravidelně se opakujících společenských procesů. Materialistický přístup je tedy

určující, předběžnou podmínkou pro formování sociologické teorie, která adekvátně zachycuje a odráží individualnost a společenskost problematiky společenského života.

„... analýza materiálních společenských poměrů rázem umožnila postřehnout opakování a pravidelnost a zevšeobecnit řád různých zemí v jeden základní pojem společenské formace. Teprve takové zevšeobecnění umožnilo přejít od popisu (a hodnocení z hlediska ideálu) společenských jevů k jejich přísně vědecké analýze, která, uveďme jako příklad, ponechává stranou to, co odlišuje jednu kapitalistickou zemi od druhé, a zkoumá to, co je jim všem společné.“⁴

Objektivní kritérium rozlišení toho, co je v síti společenských jevů důležité a nedůležité, podstatné a nepodstatné je dáno materialistickým přístupem.

Kritérium materiálních společenských poměrů je takového druhu, že dává možnost výkladu celistvého systému společnosti.

Za třetí, jak píše V. I. Lenin, hypotéza materialismu vytvořila možnost vědecké sociologie také proto, že dala „... pevný základ pro pojetí vývoje společenských formací jako přírodně historického procesu.“⁵

Je to metodologický přístup pro nějž je charakteristické nahlížet na společnost jako na jednotný a vyvíjející se organismus. Dynamismus tohoto organismu je analyzován jako přírodně historický proces. Objektivní podmínky sociálního života jsou rozhodující pro lidské činnosti, které mají přetvářející charakter. Reálná možnost však není ještě skutečností. Proces, kterým prochází společnost, není proto procesem fatální nevyhnutelnosti. Reálné možnosti se vytvářejí a naplňují v praktické, přetvářející činnosti lidí, která může mít různou efektivnost.

Např. právě V. I. Lenin ve svých pracích pregnančně ukazuje, jak podstatné je tato efektivnost lidské činnosti ovlivňována uvědomělostí a organizovaností, ideovou připraveností a zkušeností mas, jak důležitou se stává schopnost umět využívat výsledky vědeckého poznání a řídit se jimi atd. V marxismu je nerozlučně

³ Lenin V. I., *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálnímu demokratům?*, Spisy 1, Praha, Svoboda 1951, s. 147.

⁴ Lenin V. I., Tamtéž, s. 148–149.

⁵ Lenin V. I., Tamtéž, s. 149.

spojena analýza interakcí různých společenských jevů právě s touto přetvářející a společenskou skutečností měnící lidskou činností.

Jeden z nejdůležitějších požadavků revolučního marxismu byl formulován takto: Konkrétní analýza konkrétní situace. Zdůrazňuje nutnost vycházet z materialistické dialektiky a v řešení konkrétních sociálně politických otázek uplatňovat metodologické postuláty, jež jsou základem sociologických zkoumání.

Materialistická dialektika je nejobecnější metodologickou polohou, která vybavuje marxistickou sociologii postuláty, jež určují kvalitu jejího všeobecně přijímaného, ale stále dosud ne dostatečně vybudovaného systému metod.

Mezi tyto základní metodologické postuláty patří *požadavek empirického, konkrétně historického a třídního přístupu*. Právě těmito postuláty je výrazně prostoupeno teoretické dílo V. I. Lenina. Značná část Leninova teoretického přínosu patří ne náhodou nejen do oblasti klasických, ale především současných, aktuálních sociologických problémů. Jejich řešení vychází z uplatnění právě těchto základních metodologických postulátů.⁶

Mýlí se ti, kteří se domnívají, že problematiku protikladnosti vztahu mezi sociologií, která je založena na důsledné dialektickomaterialistické orientaci, a různými směry subjektivistických sociologických škol je možno považovat za překonané téma, aktuální kdysi v druhé polovině minulého století.

Pro buržoazní a mnohé nemarxistické sociologické proudy je typické, že dnes, stejně jako v době, kdy zakladatelé marxismu prováděli prvá velká společenská zkoumání (*Kapitál*, *Postavení dělnické třídy v Anglii* atd.), kladou proti sobě svobodu vůle a nutnost, jednotlivce a společnost, individuum a instituce a často odmítají ve společenských procesech vidět vůbec „cosi“ opakovatelného.

Subjektivistická kritéria jim např. jednou dovolují odmítat třídy vůbec, podruhé zase oslavovat „střední třídu“ jako určující element sociální struktury, jindy po-

dle potřeby vyloučit ze sociologie aspekt hodnocení.

Svrázné metodologické přístupy ve výzkumech umožňují klást otázky a dostávat odpovědi, které představují hory empirických materiálů, zpravidla vzájemně nespojených faktů, eklektickou míchanici různorodých jevů, které je možno vyložit tak, jak to vyžadují potřeby a zájmy nositelů společenské objednávky.⁷

Může být poznamenáno, že opakuji známé pravdy. V posledních letech jsme však projevovali lehkomyšlnost právě ve vztahu k tzv. známým principům a pravdám.

Období, které máme za sebou, nelze pro další poučení odepsat ani v sociologii. Subjektivní snaha hlásit se k marxismu, podobně jako proklamativní deklarace určitých principů, nic neznamená tam, kde se zapomíná na uplatnění těchto principů, kde se přehlíží potřeba a význam jejich promítnutí do řešení aktuálních úkolů společenskovedního poznání.

Cesta k novým inovacím v sociologii nemůže vést jinudy než přes teoretickou realizaci právě těchto „známých principů a pravd“. V nich a skrze ně získává naše disciplína kvality, které ji opravňují, aby byla nazývána *marxistickou sociologií*.

Empirický přístup

Pojmy empirický, empirismus měly rozmanitý život. Jinak defilují v anglickém osvícenství, jinak jsou prezentovány u Comta a zcela odlišného zabarvení přijímají u zakladatelů marxismu. V anglickém osvícenství je empirismus spojován s obecným označením střízlivého ducha, praktického přístupu, jehož představitelé, i když nemají přílišné pochopení pro historičnost, snaží se ve svých úvahách a myšleních řídit exaktními přírodními vědami.

Comtův pozitivismus se tváří objektivně. Základní a progresivní požadavek soustředit se na objektivní zkoumání faktů a zavrhnout veškerou spekulaci je však znehodnocen v okamžiku, kdy poznání je redukováno jen na vnější stránku skutečnosti, jen na smyslově ověřitelná fakta. Toto gnoseologické východisko má dale-

⁶ K otázkám Leninova teoretického přínosu k rozvoji sociologického myšlení, viz např.: Ambarcumov A., *Teoretický odkaz V. I. Lenina a některé problémy sociologie*, SC 2/1971, s. 121–130; Urbánek E., *Lenin a sociologie*, SC 3–4/1970, s. 221–229; Kahuda F., *Marxistická metodologie v Leninově vědeckém díle*, SC 3–4/1970, s. 253–259; Rychtařík K.,

Leninův přínos k rozvoji sociologického myšlení, NM 10/1970, s. 1374–1378.

⁷ Na tyto skutečnosti upozorňuje např. Mitin J. B. ve statí V. I. Lenin a některé problémy marxistické obecné sociologické teorie, viz *Informační bulletin* č. 2, Praha 1970, s. 13–32.

kosáhlé metodologické důsledky. Např. K. Marx v *Kapitálu* upozorňuje, že navenek se vztah mezi vlastníkem a nevlastníkem výrobních prostředků jeví jako vztah prodávajícího na straně jedné a kupujícího (spotřebitele) na straně druhé. Pro jevové, smyslové poznání v tomto vztahu žádné vykořisťování neexistuje. Stejně tak např. hloubku rasové diskriminace a rasových konfliktů uvnitř americké společnosti nezjistíme podle šviháckého oblečení černých a bílých příslušníků americké armády, kteří ukázněně demonstrují rovnoprávnost obyvatel „černé“ a „bílé“ Ameriky.

Toto vnější, jevové zachycení skutečnosti, spojené s kladením důrazu jen na bezprostředně ověřitelné smyslové údaje, je příznačné pro empirickou sociologii, která „... neproniká k pochopení podstaty a hlubokých vnitřních souvislostí společenských vztahů. Tím si sama zakrývá cestu k jejich vědeckému pochopení a vysvětlení.“⁸

Nechci na tomto místě sledovat tendence či prvky empirismu v československé sociologii či neslavné pokusy směřovat získávání a shromažďování faktů s vědou samotnou. To už konečně udělali autoři jiní.⁹

Jde mi o empirismus jako metodologický postulát, úzce spojený se světonázorovou orientací. „Úzkoprsý světonázor“ ortodoxních empiriků hrozí totiž zakrýt skutečné kvalitativní rozdíly společenských protikladností i s jejich významnými trendy. Ustrnutí na sociografické fázi sociologické práce může být projevem diletantismu a pohodlnosti, ale i programovou koncepcí, která se vědomě zřiká možnosti dosáhnout adekvátního výkladu společenských procesů a jevů.

Empirismus je takovou rovinou poznání, která se omezuje na způsob, který může říci jak zkoumat, nemůže však říci jaké cíle hledat a plnit. V tomto případě je empirismus slepý stařec, jenž v hlubokém úklonu před světem manažerů a institucí léčí staré nemoci tím, že objevuje nemoci nové.

Nehodnotící verze empirické sociologie je apologetikou ideologie, jejíž morální lhostejnost a „neutralita“ poskytuje „dobré služby“ lidem u moci.

Ne náhodou dospívají sociologové dvacátého století k rozlišení mezi empirickou informací jako potenciálním prostředkem manipulace a mezi vědou jako prostředkem vyjasnění a změny.

Na rozdíl od Comta a jeho pokračovatelů je vystoupení Marxe a Engelse spojeno s osobitým chápáním společenského vývoje a s pátráním po těch prvcích společenského bytí, které určují vědomí a motivaci jednání jednotlivce.

Marx např. vychází z reálného, aktivního člověka, kterého zkoumá — stejně jako jeho předky — ve společenských vztazích, jež jsou objektivním výplodem společenské činnosti. A tyto vztahy zkoumá empiricky. Marxovy empirické závěry jsou ovšem situovány do širšího rámce jeho teoretické koncepce.

„Předpoklady, z nichž vycházíme, nejsou libovolné, nejsou to dogmata; jsou to skutečné předpoklady, od nichž můžeme abstrahovat jen ve fantazii. Jsou to skutečná individua, jejich činnost a materiální podmínky jejich života, které byly již před nimi, i ty, které tato individua vytvořila vlastní činností. Tyto předpoklady je tudíž možno zjistit čistě empiricky.“¹⁰

Dá se říci, že Marx dospěl k svým vědeckým tezím empirickou cestou. Empirický výzkum „činnosti a materiálních podmínek života individua“ se stává základním metodologickým východiskem; jak je napsáno v *Německé ideologii*, „přestává spekulace, začíná skutečná pozitivní věda“.

Tento metodologický přístup spojuje Marx s kritickým hodnocením všech teorií, se kterými pracuje. Ty mu jsou určitým předpokladem, zdrojem, nikoli však dogmatem, protože „de omnibus dubitandum est“.

Věda o společnosti nezná většího empirického díla, než jakým je Marxův *Kapitál*. Teorie a empirie, jak lze nejlépe ukázat právě na této stěžejní práci marxismu, jsou ve vědě neoddělitelné. Je to pojetí, ve kterém neexistuje hráz mezi „čistě empirickým“ a „čistě teoretickým“ bádáním.

Pojem empirické dílo, empirická věda tu není nikdy spojen s odmítáním obecné teorie. Konečně každý empirický postup.

⁸ Urbánek E., *Empirismus v československé sociologii a jeho důsledky*, SC 1/1971, s. 27.

⁹ Viz např. citovanou stat. E. Urbánka nebo stat. J. Housky, K. Káry, V. Tlustého: *Sociologická teorie a společenská práce*, SC 3—4/1970 a M. Petruska,

J. Kapra a Z. Šafáře: *Odpovědnost sociologů*, SC 5, 1970.

¹⁰ Marx K., Engels B., *Německá ideologie*, Spisy 3. Praha SNPL 1958, s. 34.

pokud nemá vést k pouhému popisu jevů, je spojen s určitými výchozími teoretickými předpoklady. A naopak – nemají-li být teoretická zobecnění holou spekulací, jsou vždy tak či onak založena na studiu empirických faktů.

Vědomě zvýrazňované spojení teorie s empirií vůbec neznamená, že budeme házet přes palubu postulát empirismu a pojmy empirický, empirické dílo jen proto, že s nimi operuje i buržoazní sociologie.

Buržoazní teorii se však podařilo leccos zkomplikovat a zatemnit. Např. Lenin v polemice s obvyklou, v buržoazní literatuře uváděnou definicí faktu jako „empiricky ověřeného poznání“ kritizuje pojetí, které

– činí fakty závislé na poznání a

– nečiní rozdílu mezi formou vědomí a společenského bytí.¹¹

Stírat hranice sociálních faktů jako objektivně existujících jevů materiálního života a faktů jako sociálních forem vědomí znamená stírat hranice mezi společenským bytím a společenským vědomím. Takoveto „míchání“ jednoho s druhým má závažné metodologické důsledky, kdy oblast společenského vědomí je například posuzována jako zcela autonomní apod.

Úcta k faktům patří mezi nejprůkaznější rysy Leninovy vědecké práce. Odmítá subjektivistické ignorování faktů a vyžaduje, aby každý závěr a rozhodnutí orgánů společenské praxe bylo podloženo studiem co největšího množství faktů a praktických zkušeností. To je cesta, která Leninovi umožňuje objasnit společenský jev v souhrnu jeho podstatných znaků a vztahů, protože podstata se projevuje ve vztazích k jiným podstatám.

V nedokončeném článku *Statistika a sociologie* se Lenin zabývá otázkou jak shromážďovat fakty a jak stanovit jejich vzájemnou závislost.

„V oblasti společenských jevů je nejrozšířenějším, ale nejméně průkazným způsobem vytrhávání jednotlivých drobných faktů, hraní si na příklady. Vybrat všeobecné příklady, to nedá žádnou práci, ale také to nemá žádný význam, leda jen čistě záporný, protože všechno závisí na konkrétních historických podmínkách jednotlivých případů. Fakty, vezmeme-li je v je-

jích celku, v jejich souvislosti, nejsou jen „tvrdošijná“, ale i naprosto dokazatelná věc. Drobné fakty, vytržené z celku, bez souvislosti, kusé a nepodložené, to je hříčka, nebo ještě něco horšího...

Z toho vyplývá jasný závěr: je třeba pokusit se vytvořit z přesných a nesporných faktů takový základ, o který by se bylo možno opírat, s nímž by bylo možno konfrontovat kteroukoli z oněch „všeobecných“ nebo „příkladuplných“ úvah, jichž se dnes v některých zemích tolik zneužívá. Aby to byl skutečný základ, je třeba brát v úvahu nikoli jednotlivé fakty, nýbrž celý souhrn faktů o zkoumané otázce, bez jediné výjimky, neboť jinak vznikne nevyhnutelně podezření, a to oprávněné podezření, že fakty byly zvoleny nebo vybrány náhodně, že se místo objektivní spojitosti a vzájemné závislosti historických jevů v jejich celku předkládá „subjektivní“ slátanina, která má asi ospravedlnit nějakou špínu.“¹²

Jak ukazuje citát, Leninův přístup k faktům má koncepční charakter. Žádá přesné a nesporné fakty, žádá aby o zkoumané otázce „vypovídal“ celý souhrn faktů. Odmítá hru a spekulaci s fakty a dožaduje se, aby jednotlivá zjištění byla uváděna do souvislosti a respektována ve vztahu s konkrétně historickou podmíněností.

Sledujeme-li zdroje faktů, se kterými Lenin pracuje, zjistíme, že jsou různého druhu. Setkáváme se s finálními materiály takových společenskovědních disciplín, jakými jsou statistika, ekonomie, demografie apod., ale i s vlastním zpracovaným materiálem, jemuž Leninova analýza vdechuje ideový obsah. Jsou známy stati, ve kterých Lenin v souvislosti s potřebou doplnit a ověřit nové údaje upozorňuje na nutnost anketového šetření.

Oprávně někteří metodologové upozorňují na skutečnost, že Lenin chápal a doceňoval význam cílevědomého systematického získávání empirických údajů cestou sociálního výzkumu.¹³

A. M. Rumjancev ve své studii o Leninovi říká, že všichni, kdo pracují na odpovědném kolbišti hromadění informací, kdo jsou spojeni se soudobým společenským poznáním, nalézají v Leninově činnosti velký vzor nejen jak se nebát faktů,

¹¹ Lenin V. I., *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálním demokratům?*, Spisy 1, Praha, Svoboda 1951, s. 137–345.

¹² Lenin V. I., *Statistika a sociologie*, Spisy 23, Praha SNPL 1957, s. 289.

¹³ Viz např. Vašíček M., *Jak chápal Lenin práci s fakty*, NM 10/1970, s. 1367–1373.

ale jak umět pomoci dílčího, časově i místně omezeného a podmínkami určité oblasti a národním specifickým zabarvením ovlivněného spatřit to, co je pro všechny lidi nejdůležitější – to, co je vpravdě obecně lidské.

Hlavní otázkou tedy jsou fakty, ale nejen fakty. Svou dominující úlohu tu může uplatnit jak metoda výzkumu, tak metoda jejich zpracování.

Náš metodologický přístup musí být zárukou, že závěry a teoretická zobecnění, která budeme přijímat, nebudou jen výsledkem maximálního sběru faktů, ale i výsledkem jejich seriózního zpracování a analýzy, která ukáže, co je mezi těmito empirickými skutečnostmi podstatné a co slouží či naopak škodí progresivnímu pohybu společnosti.

Konkrétně historický přístup

Požadavek konkrétně historického přístupu nebyl nikdy pro marxistické teoretiky ozdobnou proklamací. Díla, jakými jsou např. Engelsův *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Marxova *Občanská válka ve Francii* nebo Leninův *Stát a revoluce* jsou demonstrací takového přístupu.

V přednášce studentům Sverdlovovy university Lenin vysvětluje jaký přístup volit, abychom nezabloudili ve „spoustě malicherností“ a v „rozmanitosti názorů“. K tomu je nutno:

... nezapomínat na základní historickou spojitost, pohlížet na každou otázku z toho hlediska, jak určitý jev v historii vznikl, jakými hlavními etapami prošel tento jev ve svém vývoji a z hlediska tohoto vývoje ukazovat, čím se určitá věc stala nyní.¹⁴

Formulovat každou tezi podle požadavku historicismu znamená vztahovat ji na určitou společensko-ekonomickou formaci, zkoumat jevy společenského života v jejich evoluci, v procesu změn a transformací.

Sociologické zkoumání vychází z dané skutečnosti, z daných empirických materiálů. To však neznamená, že se může „oprostit“ od požadavku vidět skutečnost očima doby a podmínek jejího vzniku a v takových polohách, které umožňují postihnout jednotlivé etapy jejího vývoje.

To je cesta, která vede k analýze údajů,

empirických materiálů, které a) jsou spojeny s jednou etapou společenského vývoje, nebo b) mají širší společenská propojení, jsou obecnějšího charakteru a lze je proto analyzovat a porovnávat v několika společenských etapách.

Postulát konkrétně historického přístupu zabezpečuje kontinuitu poznávání a předvídání. Umožňuje říci nejen to, čím sociologie byla a je. *Tento postulát by měl být doveden i do zcela konkrétní polohy v tom smyslu, aby vyjádřil čím by sociologie v naší společnosti být mohla a měla.*

Soudím, že z komplexu otázek, kterým by se měla věnovat příští plenární zasedání Československé sociologické společnosti nelze vyloučit problematiku spojení marxistické sociologie s praktickým úsilím Komunistické strany, do něhož se sociologové zapojují.

I my, podobně jako skupina našich leninogradských kolegů, spatřujeme hlavní úkol marxistické sociologie v tom, „... aby vědecky zkoumala cestu přetváření světa na komunistických principech. Tento úkol, vytčený zakladateli marxismu, zůstává i nadále centrálním úkolem a především on principiálně odlišuje zorný úhel a způsob vidění společenských procesů vlastní marxisticko-leninské sociologické vědě od buržoazního sociologického myšlení, které je v základě apologetické a v nejlepším případě pouze deskriptivní, popisné.“¹⁵

Podobným tématem jsou otázky sepětí ideologie a sociologie, docenění, ale i respektování faktu, že nejdůležitějším kanálem, kterým proniká světónázorová orientace do řešení konkrétních, dílčích problémů i obecných otázek sociologické práce, je sám sociolog.

Všechny tyto skutečnosti jen zvýrazňují aktuálnost požadavku, aby postulát konkrétně historického přístupu byl v marxistické sociologii mnohem více uplatněn a také mnohem důkladněji zpracován.

Třídní přístup

Snad nejdůležitějším postulátem našeho přístupu ke společenským procesům a jevům je spojení, jednota vědecké objektivity a hodnocení společenských procesů a jevů z pozic dělnické třídy. Marxismus prokazuje vzájemnou vazbu a podmíně-

¹⁴ Lenin V. I., *O státu*, Praha, Svoboda 1952, s. 8.
¹⁵ Jovčuk M. T., Charčev A. G., Jadov V. A., *Aktuálníje teoretičeskije problemy marksistsko-*

leninskoj sociologii v SSSR, Filosofskije nauki č. 5/1970, s. 13.

nost požadavku vědecké objektivit a požadavku hodnocení a interpretace jevů společenského života z pozic a z hlediska zájmů dělnické třídy.

Žádná společenskovědní disciplína nepůsobí v prázdném prostoru. Její pohyb má vždy společenský dosah. Ve společenských vědách je objektivní pravda nerozlučně spojena s třídním, stranickým zájmem.

Třídnost a stranickost bývá někdy stavěna do protikladu objektivnosti a vědeckosti. V marxismu přesně odlišujeme objektivismus a objektivnost.

Zatím co objektivismus je pouhým zdáním objektivnosti a nezaujatosti, skutečná objektivnost ve společenských vědách není v žádném případě protipólem stranickosti. Lenin tuto skutečnost vyjádřil při rozboru tzv. objektivismu v polemice se Struvem. Struveho objektivismus dokazoval nezbytnost, nevyhnutelnost společenských procesů, ale neanalyzoval úlohu tříd, jež jsou nositeli této nezbytnosti a nevyhnutelnosti.

V práci *Ekonomický obsah narodnictví a jeho kritika* v knize P. Struveho Lenin koncipuje přístupy, ve kterých se sociologie stává součástí ideologie dělnické třídy. Pochopit zvláštnosti a charakter marxistické sociologie znamená pochopit a teoreticky vyslovit její třídní charakter.

Německý sociolog E. Kahn v této souvislosti píše o třech významných závěrech, které si zasluhují naší pozornosti.¹⁶

Za první, třídní charakter marxistické sociologie není nějakým vnějším, uměle implikovaným, formálním atributem. Vědecké zkoumání rozporů a protikladů společnosti byla završeno odhalením třídního boje mezi proletariátem a buržoazií, který je základním obsahem ekonomického a sociálního dění. Toto východisko je pro marxistickou sociologii v dnešní době stejně aktuální jako v letech, kdy Lenin vedl svou polemiku se Struvem.

Za druhé, výsledkem pevného spojení marxistické sociologie s pohybem dělnické třídy je současně specifický vztah mezi její teorií a společenskou zkušeností.

Dynamika společenských procesů vyžaduje neustálou analýzu sociální struktury. Taková analýza musí být založena na faktech reprezentativního materiálu. Mar-

xistická sociologie tu vstupuje do mechanismu poznání, jakým je marxisticko-leninská strana a mnohotvárný aparát socialistického státu. Empirickosociologické výzkumy jsou např. jedním z prvků tohoto systému. Jsou prvkem, jehož význam narůstá s tím, jak pod vlivem vědeckotechnické revoluce se problematika teoretického i praktického řízení společenských procesů stává stále složitější.

Za třetí, Leninova polemika se Struvem má velmi aktuální metodologický význam v tom, jak naprosto přesně ukazuje, že „individuální vyplývá ze společenského“. Historie je tvořena lidmi. Neexistuje společenský proces, který by nebyl ztělesněn v činech jednotlivců, nebo skupin. Skutečný průběh společenských událostí není však ani přímým výsledkem, ani prostým souhrnem individuálních činů. Je novou kvalitou vznikající prostřednictvím individuální činnosti. „Novou kvalitou je nutno objasňovat nikoli na pozadí individuální činnosti, nýbrž na pozadí společenských vztahů. Objasnění individuální činnosti uskutečňující se ve společenském procesu (zkoumání její motivace, cílů nebo podmínek, na nichž jsou subjektivní činitele založeny) nevede však ještě k objasnění určité společenské zákonitosti, k odhalení podmínek, které ji vyvolávají...“¹⁷ Redukce individuálního na společenské (a tato redukce se „dopouští“ sociologický výzkum) se, jak ukazoval Lenin, odráží v teorii třídního boje.

Souhlasím s E. Kahnem, že *teorie třídního boje* tuto redukci zahrnuje, protože umožňuje určit základní, rozhodující společenské příčiny a hybné síly daných individuálních činů a protože objasňuje úlohu a význam jednotlivců a skupin při uskutečňování společenských procesů.

Marxistická sociologie je třídní věda. Její vznik, rozvoj, ale i svébytná smysuplnost jsou spojeny se zápasem dělnické třídy. Jsem přesvědčen, že „služby“, které „své třídě“ může prokázat marxistická sociologie, jsou nesuplovatelné.

Bedřich Václavěk ve dvacátých letech napsal: „Sociologie je vědou pro proletariát, je mu nezbytnou, jako plán architektovi či inženýrovi; je kostrou. Bez sociologie by socialismus zůstal toliko ideou, odkázanou na „vůli boží“ a nikoli na ruce a hlavy pro-

¹⁶ Kahn E., *Lenin a sociologie*, cit. Informacionnyj bjuleten č. 2/1970, s. 79–85.

¹⁷ Kahn E., tamtéž, s. 84.

letariátu. Poučen jejími poznatky, posílen jejími výhledy a zákony, provede proletariát svůj zápas účelně a s vírou.“¹⁸

*

O metodologii se říká, že je duší vědy. Teze, která praví, jaká je metodologie — taková je věda, není žádnou řečnickou nadsázkou. Věcně a přesně vyjadřuje skutečnost, kterou si dobře uvědomoval V. I. Lenin.

V Leninových přístupech nacházíme uplatnění metodologických postulátů, jež by neměl přehlédnout žádný autor usilující o systematizaci marxistické sociologie.

Leninovy přístupy přesahují dobový rámec. Budeme se k nim vracet ne vnější okázalou proklamací, ale proto, abychom nacházeli nová poučení, objevovali nové podněty pro ideologický zápas, do kterého vstoupila marxistická sociologie „na poli teorie“ i „na poli praxe“.

Резюме

Рыхтаржик К.: Какова методология, такова наука

Характер каждой науки определяют два фактора: предмет исследования и метод исследования. Ленин по праву обозначает метод исследования имманентным принципом предмета.

В этом заключается одна из причин, почему проблемы ограничения общественно-научных дисциплин будут постоянным центром споров.

Определенные области общественных явлений становятся объектом интересов многих общественно-научных дисциплин. Поэтому недостаточно определять только специфичность объекта исследования. Следует определять и специфичность подхода, следует точно ограничить точки зрения, с которых объект будет исследоваться. Некоторые авторы правильно отказываются от усилий определить объект данной общественно-научной дисциплины только или единственно лишь объектом исследования объективной действительности самой, так как специфичность науки заключается скорее в точках зрения, с которых данная научная специальность изучает свой объект.

Подобно как в мериторийной теории правильно говорить о разных уровнях методологической общности, о методологической иерархии.

В самом широком смысле слова методологией является определенное мировоззрение. Мировоззрение является точкой зрения стратегической ориентации. Оно является публичным или непубличным, сознательным или несознательным принятием определенных философских точек зрения познания и анализа.

Методология, конечно, не является только точкой зрения мировоззрения. Для познания конкретной действительности нам следует рас-

полагать соответствующими системами методологических приемов, процедур и техник, с которыми мы принимаемся за работу.

В марксистской социологии мы считаем диалектико-материалистическую ориентацию основной методологической ориентацией, самой объективной точкой зрения, которой было пока достигнуто. Поэтому мы развиваем марксистскую социологию сознательно как составную часть синтетического учения, обозначаемого понятием марксизм-ленинизм.

Уже в 1894 году указывал Ленин, что значит для социологии применить последовательно материалистическую точку зрения Маркса. Для его методологического приема характерно рассматривать общество в виде единого и развивающегося организма. Динамизм этого организма — естественно-исторический процесс. Объективные условия социальной жизни решающие для деятельности человека. Реальные возможности создаются и совершаются в практической, преобразующей деятельности людей. В своих трудах Ленин выразительно указывает, что и как влияет на эффективность деятельности человека.

В марксизме анализ интеракций разных общественных явлений неразрывно связан именно с этой, общественную действительность претворяющей деятельностью человека.

К основным методологическим постулатам марксистской диалектики принадлежит требование эмпирического, конкретно-исторического и классового подхода.

Понятия эмпирический, эмпиризм, имеются в определенном виде в английском просвещении, но другому представлены у Комта, и совсем иной оттенок получают у основоположников марксизма.

Маркс исходит из реального, активного человека, которого изучает также как предков в общественных отношениях, являющихся объективным плодом общественной деятельности. Эти отношения он исследует эмпирически.

О научных тезисах Маркса можно сказать, что они были установлены путем эмпирии. Эмпирическое исследование деятельности и материальных условий жизни индивида становится основным методологическим отправным пунктом.

Этот прием Маркс соединяет с критической оценкой всех теорий, с которыми он работает. Наука об обществе не знает большего эмпирического труда, чем Капитал Маркса. Теория и эмпирия, как можно лучше всего показать, как раз на этом фундаментальном труде марксизма, в науке неотделимы. Это понятие, в котором нет предела между «только эмпирическим» и «только теоретическим» исследованием.

К характерным чертам труда Ленина принадлежит уважение к фактам. Ленинский способ работы с фактами дает возможность объяснить общественное явление в совокупности его существенных знаков и отношений, так как сущность проявляется в отношениях к другим сущностям.

Социологическое познание исходит из данной действительности, из данных эмпирических

¹⁸ Viz *Pásmo* 1/1924–1925, s. 5 (recenzní glosy — dr. Josef Hrdina, *Stát, právo a třída*.)

материалов, однако это не значит, что оно может отойти от требования смотреть действительно глазами эпохи и условий ее возникновения и на таких уровнях, которые позволяют постигнуть отдельные этапы ее развития.

Поэтому требование конкретно-исторического подхода не является для марксистских теоретиков какой-то красивой прокламацией. Пожалуй, важнейшим постулатом ленинского подхода к общественным процессам и явлениям является связь, единство научной объективности и оценки общественных процессов и явлений с позиций рабочего класса. Марксизм выдвигает взаимную связь и обусловленность требования научной объективности и интерпретации явлений общественной жизни с позиций и для интересов рабочего класса.

В ленинских приемах находим методологические постулаты, которые не может оставить без внимания никакой автор, стремящийся к систематизации марксистской социологии.

Summary

Rychtařík K.: As Is Methodology, So Is Science

The character of every science is determined by two factors: the research subject and the research method. Lenin is right in designating the research method as the immanent principle of the subject.

This is one of the reasons why the problems of delimiting the social-scientific disciplines will continue to be a permanent point at issue.

Certain areas of social phenomena have come to the centre of interest of a number of social-scientific disciplines. Thus it is not enough to define the specificity of the research subject. Also the specificity of the approach must be defined, and the standpoints from which the object should be examined must be clearly delimited. Some authors are justified in rejecting the attempt to define the subject of a particular social-scientific discipline only or exclusively by the subject of the research of objective reality itself, since the specificity of science is based rather on the standpoints from which the given scientific discipline studies its subject.

Similarly as in the meritorious theory, it is correct to refer to various levels of methodological generality, to the methodological hierarchy.

In the broadest sense of the word, methodology is a certain view of the world. The view of the world is the standpoint of strategic orientation. It represents the public or non-public, conscious or unconscious acceptance of specific philosophical standpoints of cognition and analysis.

As a matter of course, methodology is not only this standpoint of the view of the world. In order to understand concrete reality, we must have at our disposal adequate systems of methodological processes, procedures and techniques with which to start our research work.

In Marxist sociology we consider the dialectic-materialistic orientation to be the fundamental methodological orientation, the most objective standpoint attained so far. This is why we are consciously developing Marxist sociology as a part of the synthetic doctrine designated by the concept of Marxism-Leninism.

As early as 1894, Lenin showed what significance the consequential application of Marx' materialistic viewpoint has for sociology. It is characteristic of his methodological approach to regard society as a homogeneous and developing organism. The dynamism of this organism is a natural-historical process. The objective conditions of social life are decisive for human activities.

Real possibilities are formed and fulfilled in the practical, reforming activity of people. In his works, Lenin pregnantly shows by what and how the effectiveness of human activity is influenced.

In Marxism, the analysis of interactions among various social phenomena is inseparably linked just with this reforming human activity which leads to changes in social reality.

The postulate of an empirical, concretely historical and class approach is one of the basic methodological postulates of Marxist dialectics.

The concepts "empirical", "empirism" have quite a different connotation in the English Enlightenment than in the works by Comte, and assume quite a different tint with the founders of Marxism.

Marx proceeds from the real, active man whom he examines — just like his ancestors — in social relations which are the objective product of social activity. He studies these relations empirically.

It may be stated that Marx' scientific theses have been established empirically. The empirical research of activities and material conditions of the individual's life becomes the fundamental methodological starting-point.

Marx connects this approach with a critical valuation of all the theories he works with. A greater empirical work than is Marx' "Capital" is unknown to the science of society. In science, theory and empiricism—as can best be demonstrated just on this pivotal work of Marxism — are inseparable. This is a conception in which there exists no barrier between "purely empirical" and "purely theoretical" study.

One of the characteristic features of Lenin's work is the respect for facts. Lenin's way of working with facts makes it possible to elucidate the social phenomenon in the totality of its substantial characters and relations, since the substance manifests itself in the relations to other substances.

Sociological knowledge proceeds from the given reality, from given empirical materials. This, however, does not mean that it may free itself from the postulate to see reality through the eyes of the time and the conditions of its origin, and in positions facili-

tating the apprehension of the separate stages of its development.

For this reason, the Marxist theorists do not consider the postulate of a concretely historical approach to be only a decorative proclamation.

Perhaps the most important postulate of the Leninist approach to social processes and phenomena is the connection, the unity of scientific objectivity and valuation of social processes and phenomena from the position of

the working class. Marxism demonstrates the interconnection and the conditioned character of the postulate of scientific objectivity and the interpretation of the phenomena of social life from the positions and interests of the working class.

In Lenin's approach, methodological postulates may be found which cannot be neglected by any author aiming at a systematization of Marxist sociology.

Sociální stratifikace a struktura; sociální mobilita a změna

Úvod do teoretické problematiky a konkrétního výzkumu

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Analyzujeme-li současný stav v pojetí sociální stratifikace a sociální struktury, zjistíme, že jejich sémantické i pragmatické difference v soudobém sociologickém poznání jsou nejasné, doposud neprecizované.

Lze postřehnout na jedné straně tendence považující sociální stratifikaci za hlubší, jemnější prostředek teoretických konstrukcí i empirické praxe, než jaký představuje kategorie sociální struktury. Na druhé straně lze snadno nalézt autory, kteří sociální strukturou rozumějí síť relevantních vztahů mezi sociálními skupinami daného společenského celku; v tomto směru pak pouze jisté aspekty stratifikačního přístupu vcházejí do výzkumu a teorie sociální struktury, která tak představuje do značné míry nesrovnatelný pojem s kategorií sociální stratifikace. Existují i taková pojetí, která de facto ztotožňují sociální strukturu se sociální stratifikací, ale i taková, která považují sociální strukturu za neempirickou součást sociologických teoretických konstrukcí, zatímco „prostředím“ sociální stratifikace je konkrétní sociální výzkum. V žádném případě tedy nelze uvedené přístupy považovat za jakýmkoli způsobem ztotožnitelné.

Rozmach používání obou kategorií lze zhruba zařadit do týchž časových období, tj. zejména do doby poválečné.

Nesporně však je stratifikační přístup úzce vázán na sociální empirismus severoamerické sociologie. Stratifikací je v tomto pojetí chápáno rozčlenění společnosti (jako souhrnu jedinců) na strata, přičemž tato strata obsahují příslušníky dané společnosti, homogenní z jistých hledisek. Je pochopitelné, že obecně vzato lze takových stratifikací uvést velmi mnoho; teorie stratifikace – tak jak vzniká v historickém kontextu nejnovější buržoazní sociologie – pak je dána tím, že kritéria, podle nichž danou společnost stratifikujeme, tj. členíme na strata, se omezují pouze na relevantní z hlediska sociologického přístupu, přičemž základním problémem se stává

tzv. problém konzistence stratifikací (oněch relevantních). Pojem konzistence stratifikací lze zhruba precizovat následovně: předpokládáme, že uvedené stratifikace mají stejnou dimenzi (tj. stejný počet strat) a jsou uspořádány – jinými slovy je určena vertikální hierarchie strat jednotlivých stratifikací. Konzistence jisté soustavy stratifikací pak je dána počtem těch příslušníků společnosti, kteří „leží“ ve stratech téhož stupně vertikální hierarchie ve všech stratifikacích. Pojmem konzistence stratifikací pak stratifikační teorie přecházejí od vlastních stratifikací k jistému typu jejich vztahu: zde by také bylo možno hledat její souvislosti s konceptem sociální struktury, vymezeným jako síť vztahů mezi sociálními skupinami. To však nebývá obvyklé.

Stupeň konzistence relevantních stratifikací pak určuje ve stratifikační teorii tzv. stupeň stratifikovatelnosti společnosti: je-li značný, pak se ve stratifikační teorii jednotlivé relevantní stratifikace, charakterizované tzv. dílčími statusy (což je obsahová charakteristika strat jednotlivých hierarchizovaných stratifikací), skládají v globální stratifikaci, opět hierarchizovanou a charakterizovanou tzv. sociálním statutem (jako obsahovou charakteristikou globální stratifikace). Tak lze zhruba charakterizovat základní osnovu stratifikačních teorií – pochopitelně, že dalším podstatným problémem je onen výběr souboru relevantních stratifikací, resp. relevantních dílčích sociálních statusů, které v ontologické rovině vtiskují základní rysy stratifikačnímu přístupu. K těmto problémům se však vrátíme později.

Teorie sociální struktury, resp. tzv. strukturní přístup v sociologickém poznání, nedisponuje tak ucelenou metodologickou kostrou a aplikabilitou v konkrétním sociologickém výzkumu jako teorie stratifikace.

Strukturní přístup je značně frekventován v teoretických spekulacích soudobého sociologického poznání a vyznačuje se

značnou variabilitou pojetí u různých autorů: proto lze dojít k závěru, že závažným faktorem nejasnosti sémantických a pragmatických diferencí sociální stratifikace a struktury je především značná vágnost kategorie sociální struktury společnosti. Důsledkem obsahové a metodologické nejasnosti o shodnosti a rozdílnosti těchto sociologických přístupů bývají „zkratové závěry“ např. následujícího typu: není nikterak řídkým jevem kvalifikovat třídní strukturu jako speciální dichotomický typ sociální stratifikace a eo ipso chápat sociální stratifikaci jako jemnější, detailnější přístup, shodný se sociálně strukturním přístupem.

Při rozboru vzniku a rozvoje teorie sociální stratifikace a sociální struktury nelze však setrvat pouze u vnitřní, obsahové analýzy těchto sociologických přístupů; je nutno vkomponovat do hodnotícího komplexu i sociálně historické souvislosti a determinace. Z tohoto hlediska je nutné především zdůraznit, že na rozdíl od nesporných a pozitivních gnoseologických a metodologických inovací, které stratifikační přístup představuje, zcela jednoznačně vzniká jako prostředek dezideologizace sociálního poznání, jako antipřístup k třídnímu výkladu společenské reality; i když se na prvý pohled může zdát toto tvrzení příkré a příliš absolutní, je nutné si uvědomit, že jakýkoli gnoseologický přístup k zkoumání sociální reality nelze oddělit od jeho ideologických závazků (byť byly i „neideologické“ — neboť „neideologie“ je jen krajním případem ideologie) na vstupech a zejména výstupech poznávacího procesu. Tuto kontrapozici stratifikačního a třídního přístupu k poznání sociální reality de facto souhlasně reflektují ti marxističtí sociologové, kteří zastávají stanovisko vyššího gnoseologického efektu stratifikačního přístupu před sociálně strukturním (a v jeho kontextu třídním) přístupem (aniž by pochopitelně — v duchu toho, co bylo řečeno výše — tyto přístupy adekvátním způsobem odlišili).

V řečišti myšlenek a poznávacích konstrukcí tohoto žánru pak přirozeně vznikají ve své podstatě hluboce antimarxistické teze o překonání třídního přístupu k zkoumání sociální skutečnosti právě stratifikačním přístupem: jaké ideologicko-politické souvislosti — ústící přirozeně do revizionistických závěrů — tato kon-

cepce přináší, dokázala „neideologická“ minulost naší sociologie (viz publikace P. Machonina a kol.: *Československá společnost*, Epocha 1970).

Pokusíme se v dalším o nástin řešení marxistického pojetí sociální stratifikace a struktury a o postižení jejich základních diferencí; rovněž tak i o začlenění kategorie mobility a sociální změny do kontextu této fundamentální sociologické problematiky. Tím je také dán smysl a cíl této práce, která si však neklade nárok podat odpovědi na vysoce aktuální otázky v celé jejich šíři: je pouze prvním přiblížením k jejich myšlenkovému jádru, poznávací osnově.

Stratifikace jako výraz sociální diferenciace

Pohyb sociálních celků, růst civilizace v kontextu dlouhodobých společenských proměn světa kolektivní lidské existence je provázen široce založeným procesem vzestupu složitosti společnosti: je to dáno mimo jiné hlubokými přeměnami v povaze lidské práce jako základního prvku společenské praxe, nárůstem populace a jejich výrobních i spotřebních dispozic, extenzivním i intenzivním rozmachem materiálně i informačně tvůrčích řídicích činností atd.

Vývoj společností soudobého světa je tedy bezesporu charakterizován neustále se zesilujícím procesem *diferenciace* jednotlivých členů společnosti, tzn. sféry rozlišitelnosti společenských individuí se neustále zmnožují. Tento jev nazýváme procesem *sociální diferenciace* společnosti: představuje vysoce senzitivní prostředek k poznání sociální reality. (Přitom však ne všechny dimenze — směry — sociální diferenciace stejně ovlivňují fundamentální sociální charakteristiky dané společnosti — k tomu však až později.)

Výrazem či řezem procesu sociální diferenciace je soustava tzv. stratifikací dané společnosti: každá z nich představuje rozklad soustavy jejích členů podle příslušného stratifikačního kritéria, vyjadřujících jednu z dimenzí sociální diferenciace. Poznamenejme, že nelze ztotožňovat dynamický proces sociální diferenciace s relativně deskriptivním prostředkem poznání, jaký reprezentuje soustava sociálních stratifikací; učiníme-li přesto — v slovesné formulaci takové ztotožnění či záměnu sociální diferenciace sociální stratifikací, je nutno tuto okolnost správně interpretovat

v duchu výše uvedené kvalifikace příslušných kategorií z hlediska míry dynamiky, kterou obsahují.

Poznamenejme dále, že soustavu stratifikací dané společnosti budeme také nazývat stručně *stratifikačním prostorem dané společnosti*.

Jak bylo ostatně řečeno již výše – stratifikační teorie zpravidla omezuje stratifikační prostor dané společnosti na souhrn jistých relevantních stratifikací; v souladu s tímto redukujícím opatřením budeme analogicky hovořit o *stratifikačním prostoru společnosti redukovaném z hlediska relevance vstupu do sociologického poznání*.

Růst sociální diferenciace se pochopitelně projevuje rozšiřováním stratifikačních prostorů, resp. jejich redukcí z hlediska relevance vstupu do sociologického poznání.

Důležitým faktem stratifikačních úvah je skutečnost, že nespádají do oblasti dynamiky společenského pohybu: vyjadřují pouze stav sociální diferenciace, aniž by obsáhly ony dynamické stimuly, které vcházejí do souhrnu příčin procesu sociální diferenciace. Každé „uchopení stratifikačního arzenálu“ k cílům explikovat sociální dynamiku dané společnosti je neúměrné, neorganické a ve své podstatě nemožné, a proto zcela chybné. Stratifikační prostor – jako důležité deskriptivní zachycení dynamického procesu sociální diferenciace – je totiž předmětem dynamické explikace společenského pohybu, nemůže být proto jejím prostředkem.

Prozatím jsme o stratifikaci hovořili pouze v jejím horizontálním smyslu – tj. neuvažovali jsme o situacích, v nichž jednotlivé elementy jednotlivých stratifikací, tj. strata, jsou hierarchicky uspořádána: to však znamená, že jsme proces sociální diferenciace chápali rovněž v jeho horizontální formě. Zkušenost však ukazuje, že některé diferenciační procesy sociální reality mohou kromě prostého faktu separace svých příslušníků do strat obsahovat i další skutečnost – totiž že tato strata jsou hierarchicky uspořádána (event. je vhodné je jako hierarchicky uspořádaná chápat). Svým obsahem mohou být tato hierarchická uspořádání v různých historicko-sociálních kontextech různá: mohou vyjadřovat sumarizovanou subjektivní hierarchizaci, kterou jednotliví příslušníci společnosti

přisuzují soustavě obsahových charakteristik daných stratifikací, ale naopak – mohou být dána i soustavou ideologicko-vědeckých východisek (charakterizujících daný společenský typ), jakož i zcela spekulativně subjektivní zkušenosti či záměrem nositele výzkumu sociální stratifikace apod. Kvalifikovat správně zdroj hierarchické rozrůzněnosti, tj. uspořádání strat, je závažným sociologickým problémem figurujícím ve výzkumu stratifikace: chybá hodnocení mohou mít své závažné negativní důsledky ve společenské praxi samotné. Nesporně však není možno chápat proces sociální diferenciace, a tedy i stratifikaci jako jevy mající nehierarchický charakter, tzn. vždy lze nalézt takové komponenty, dimenze sociální diferenciace, resp. stratifikace, které jsou hierarchicky uspořádány – tzn. jejich elementy jsou *vertikálně odlišeny*. Proto v tomto případě hovoříme o vertikální komponentě procesu sociální diferenciace (někdy zkráceně o vertikální sociální diferenciaci), resp. o vertikální komponentě stratifikačního prostoru společnosti (je možno zkráceně hovořit o vertikálním stratifikačním prostoru).

Shrňme na závěr této části: stratifikace je výrazem dynamického procesu sociální diferenciace. Komplexní sociální růst je vyjádřen v této rovině růstem stratifikačních prostorů společnosti, jinými slovy růstem soustavy dílčích statusů (postavení) – o těch budeme někdy hovořit též jako o elementárních sociálních statusech, které rozrůžňují jednotlivé příslušníky společnosti (jelikož elementární sociální statusy představují obsahové charakteristiky jednotlivých stratifikací, hovoříme také o prostoru elementárních sociálních statusů, resp. o prostoru elementárních sociálních statusů redukovaném z hlediska relevance vstupu do sociologického poznání, resp. o vertikální komponentě prostoru elementárních sociálních statusů). Hledat vztahy mezi jednotlivými elementy dané stratifikace, tj. vnitřní vztahy elementárních sociálních statusů, znamená hlouběji analyzovat stratifikace jako takové, tj. elementy daného stratifikačního prostoru (popř. jeho redukované části), avšak nikoli přesahovat rámec stratifikačního přístupu jako takového. O vztazích tohoto druhu budeme hovořit jako o vnitřních vztazích dané stratifikace či jako o vnitřních vzta-

zích elementárního sociálního statusu. Každý příslušník společnosti je tedy při aplikaci stratifikačního přístupu charakterizován souhrnem určitých hodnot elementárních sociálních statusů; nicméně však procesem svého odlišování od ostatních členů společnosti představuje i aspekt integrace tohoto rozrůznění už v zárodečné podobě tím, že na sebe váže tyto rozrůzněné charakteristiky: v této roli však vystupuje také celá společnost, která v dialektické rovnováze obsahuje jak procesy sociálně diferenciací, tak i procesy společenské integrace.

Struktura jako výraz sociální integrace

Komplexní sociální růst se vyznačuje výraznými projevy společenského rozrůznění, sociální diferenciace. K tomu však, aby daná společnost fungovala dynamicky jako celek, je nezbytné, aby diferenciací procesy byly integrovány ve vyšší organickou kvalitu sociálního pohybu. Sférou integračních procesů je stratifikační prostor dané společnosti, resp. jej determinující soustava diferenciací procesů.

Cílem sociální integrace je spojit rozrůzněné, nalézt podstatu rozrůznění a začlenit ji do uceleného schématu společenského celku. Důležitým nástrojem pro zachycení a explikaci procesů společenské integrace je kategorie sociální struktury: při jejím vymezení nevycházíme ze společnosti jako souhrnu individuí, ani ze soustavy strat (dílcích sociálních seskupení), ale z celého souhrnu sociálních stratifikací. *Elementy sociální struktury jsou totiž celé stratifikace*: sociální struktura je tedy vztažena k stratifikačnímu prostoru společnosti tím, že v sobě zahrnuje vztahy mezi jeho elementy. Není tedy kategorie sociální struktury ztotožnitelná s jednotlivými sociálními stratifikacemi, neboť je — metaforicky řečeno — jakousi „soustavou stratifikací na soustavě stratifikací“, tedy výraznou kategorií vyššího typu, která váže, kontaktuje jednotlivé stratifikace jako výslednice diferenciací procesů, čímž vyjadřuje integrační směry sociálního pohybu.

Je pochopitelné, že takto chápáná sociální struktura jako výraz sociální integrace není pouhou myšlenkovou konstrukcí: její reálnost je právě dána objektivně existujícími vazbami, vztahy mezi diferenciací vzniklými rozdíly, které jsou tímto způsobem integrovány do společenského celku.

Výše jsme hovořili o stratifikačním prostoru jako o deskriptivním výrazu dynamického procesu sociální diferenciace; proto jsme upozornili na „staticnost“ stratifikačního přístupu. Podobně i kategorie sociální struktury je deskriptivním záznamem, řezem dynamického procesu sociální integrace; proto i „strukturní“ přístup — přestože v deskriptivním kontextu představuje vyšší kvalitu než „stratifikační“ přístup — rovněž nepřesahuje rovinu popisnosti. Důležité však je, že organická kombinace stratifikačního a strukturního přístupu vyčerpává z deskriptivního hlediska dialektiku diferenciací a integračních procesů v kontextu dané společnosti.

I když jak stratifikační, tak strukturní charakteristiky dané společnosti nespadají svou podstatou do oblasti dynamiky sociálního pohybu, je nutné si uvědomit, že k položkám dynamiky společenského vývoje vede cesta jediné přes dotvořenou komplexní deskripci procesu sociální diferenciace a integrace, tedy přes kategorie sociální stratifikace a struktury. Jak bylo řečeno výše, sociální struktura vchází do poznávacího procesu v tom okamžiku, kdy začíná analýza vztahů mezi jednotlivými stratifikacemi: tyto vztahy opět mohou mít různý obsah. O jednom z nich jsme se zmínili u příležitosti tzv. konzistence jistého vybraného souhrnu stratifikací. O této relaci na jisté části stratifikačního prostoru budeme hovořit jako o konzistentním vztahu mezi stratifikacemi. Nutno tedy zdůraznit, že pokud tzv. „stratifikační“ přístup k poznání sociální skutečnosti pracuje s pojmem konzistentního vztahu na stratifikačním prostoru, přesahuje vlastně do oblasti „strukturního“ přístupu. Nicméně představuje přesah do sociální struktury pouze v jejím dílčím aspektu, neboť vyjadřuje stupeň shodnosti, resp. rozdílnosti daných stratifikací. Je tedy „ryzí“ pokračováním diferenciace do oblasti stratifikací samotných. Nedůležitější sférou sociální struktury dané společnosti jsou ty její položky, které vyjadřují příčinné vztahy mezi stratifikacemi: zde se v prvním sledu objevují výrazy dynamických aspektů sociálního pohybu. O příčinných vazbách mezi jednotlivými stratifikacemi můžeme hovořit obrazně řečeno „z pozic“ dynamiky sociálního pohybu. Tím je dán organický vztah sociální struktury k dy-

namickým položkám sociálního poznání. K těmto otázkám však až později. Nyní se zastavme u dalšího problému sociologické analýzy společnosti, totiž u problému sociální mobility a společenské změny, z nichž prvá figuruje výrazně v kontextu buržoazní sociologie jako „jakási náhražka“ absence nedeskriptivního přístupu v rámci stratifikačního pojetí sociální reality.

Sociální mobilita jako vyjádření stratifikačního pohybu; společenská změna jako výraz pohybu sociální struktury

V celku sociálního vývoje se pochopitelně mění jak stratifikační prostor, tak sociální struktura dané společnosti. V rámci stratifikačního přístupu byla vytvořena tzv. teorie sociální mobility, která je založena na analýze změn v jednotlivých stratifikacích. Sociální mobilitu lze chápat v podstatě dvojím způsobem: 1. jako pohyb jednotlivých příslušníků či jistých předem určených skupin příslušníků společnosti v rámci stratifikačního schématu – v tomto smyslu budeme hovořit o sociální mobilitě v individuálním smyslu; 2. jako pohyb celých stratifikačních celků, tj. jednotlivých stratifikací – v tomto případě budeme hovořit o sociální mobilitě v komplexním smyslu.

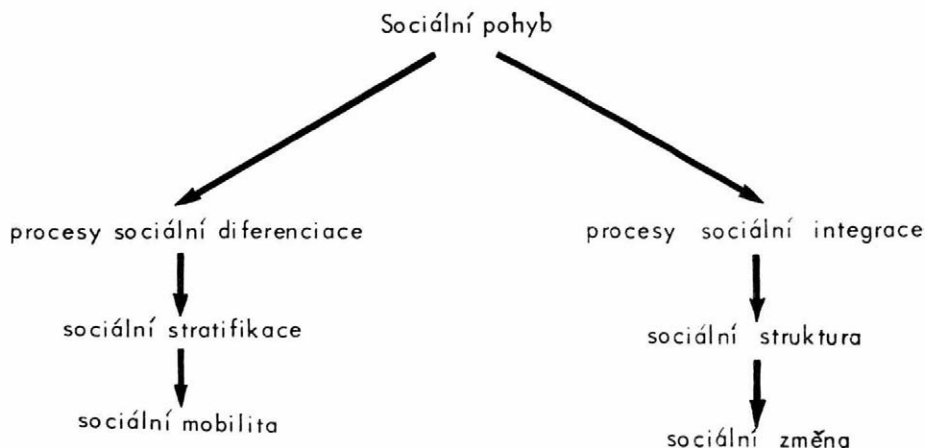
Nutno říci, že v rámci empirické sociologie převážně figuruje pouze výzkum sociální mobility v individuálním smyslu, zatímco sociální mobilita v komplexním smyslu (která ostatně musí být „vytvořena“ sociální mobilitou v individuálním smyslu) není explicitním předmětem empirického výzkumu. Proto budeme v dalším hovořit pouze o sociální mobilitě (a bu-

deme mít na mysli sociální mobilitu v individuálním smyslu).

Sociální mobilita je zkoumána ve svých intrageneračních, resp. intergeneračních aspektech apod. Je však deskriptivním vyjádřením stratifikačního pohybu, a proto de facto obohacuje stratifikační teorie pouze o kinematické aspekty (tj. popisné aspekty sociálního pohybu). Je zachycením procesu sociální diferenciaci v jistých časových úsecích, nepřispívá však k jeho dynamickému postižení. Je rozložením stratifikačního prostoru do časové dimenze.

Podobně jako sociální mobilita vyjadřuje proměny stratifikačního prostoru (ovšem ty, které jsou „uvnitř“ daného kontextu stratifikací, nikoli změny v elementárních sociálních stavech), tak kategorie společenské změny je výrazem proměn sociální struktury, proměn integračních procesů v rámci sociálního vývoje.

Nelze tedy zaměňovat sociální mobilitu se společenskou změnou: děje-li se to, pak jde o nesprávná ztotožnění diferenciaci a integračních procesů sociálního pohybu. Zpravidla takový postup vyjadřuje určité ideologické imperativy, kterými se snaží redukovat sociální poznatky do výlučně deskriptivní roviny. Řekli jsme totiž výše, že cesta k dynamickému pochopení a vysvětlení společnosti a jejího pohybu vede jedině přes komplexní deskripci sociální skutečnosti, tzn. jak přes analýzu sociální mobility (stratifikace – diferenciaci procesů), tak i přes analýzu společenské změny (sociální struktury – integračních procesů). Setrvání na bázi stratifikace pak „usnadňuje“ nemožnost obsáhnout dynamické stránky společenského vývoje.

Zde býváme obvykle svědky dosti paradoxní situace: zatímco kategorie sociální mobility obohacuje skutečně stratifikační přístup o časovou dimenzi — a přibližuje jej tím stavu, kdy je plně schopen stát se předmětem dynamické analýzy, fakticky je této kategorie užíváno jako „dynamického argumentu“ stratifikační teorie, čímž dochází k její neorganické separaci od dynamických aspektů sociálního pohybu (viz schéma na str. 360).

Dynamika sociálního pohybu; třídní pojetí dynamické explikace sociální stratifikace a struktury, sociální mobility a změny

Dynamickou komponentou sociálního poznání rozumíme souhrn poznatků, které vyjadřují příčiny empiricky získaných deskriptivních údajů o dané společnosti. V našem případě jde tedy o postižení příčinné hierarchie při vznikaní procesů sociální diferenciace a integrace, resp. jejich změn, tj. sociální stratifikace a struktury, resp. sociální mobility a změny.

Pokusme se blíže charakterizovat obsah těchto dynamických úvah. Předně je nutno vycházet ze skutečnosti, že mezi diferenciálními a integračními procesy, tj. mezi sociální stratifikací a strukturou existuje reálný, dialektický vztah, což znamená, že v příslušné časové posloupnosti jisté aspekty sociální stratifikace determinují sociální strukturu (pochopitelně nelze tento příčinný vztah chápat „úzkostlivě“, ale v tom smyslu, že daná charakteristika sociální stratifikace vymezuje prostor možných stavů sociální struktury — v tomto smyslu i nadále chápeme jakékoli „příčinné vazby“) a naopak, jisté aspekty sociální struktury determinují podoby stratifikačního prostoru dané společnosti.

Dynamické hledisko sociálního poznání tedy v tomto smyslu uzavírá sociální stratifikaci a strukturu v jednotný celek.

Kromě toho však podstatnou roli v analýze dynamiky sociální stratifikace a struktury, a tedy i sociální mobility a společenské změny hrají problémy příčinných hierarchií v jejich rámci. Znamená to zhruba nalézt v stratifikačním prostoru takovou jeho podčást, která v určitých mezích určuje jeho celkovou podobu: to je de facto problém nalezení takových soustav stratifikací, které na základě exis-

tujících strukturních vztahů v stratifikačním prostoru determinují celý stratifikační prostor a podobně: nalézt v soustavě strukturních vztahů mezi jednotlivými stratifikacemi takovou její podsoustavu, která určuje celou sociální strukturu dané společnosti.

Analogicky lze charakterizovat dynamická hlediska i v oblasti sociální mobility, resp. společenské změny, tzn. nalézt ty podstatné souhrny stratifikačních, resp. strukturních změn, které určují už stratifikační, resp. strukturní změnu v celém jejím rozsahu.

Tím jsou dány základní typy dynamických zákonitostí vývoje sociální stratifikace, resp. sociální struktury. Vidíme tedy, že přesahují zcela rámec pouhé stratifikační resp. strukturní analýzy dané společnosti, neboť se soustřeďují především na studium příčin těchto podstatných projevů společenské reality. Marxisticko-leninským řešením dynamiky sociálního pohybu v jeho konstitutivních položkách diferenciálních a integračních procesů je *třídní pojetí společenského vývoje*. Zasaňuje komplexně jak do dynamiky diferenciálních, tak integračních procesů v celku sociálního pohybu. V kontextu diferenciálních procesů se jeho podstata koncentruje v poznatku, že základní determinantou stratifikačního prostoru a jeho změn je třídní skladba dané společnosti, což je takový typ sociální stratifikace, který vymezuje její jednotlivé elementy podle kritéria vztahu k výrobním prostředkům a formám rozdělování a ideologicko-politickým osnovám dané společnosti. Jinými slovy — třídy jsou takovým základním uskupením, které je vztaženo právě k dynamice společenského pohybu v jednotě jeho ekonomických, ideologických a politických faktorů. Je to právě třídní skladba dané společenské formace, která determinuje celý stratifikační prostor: je jeho příčinnou bází.

V soustavě integračních procesů se podstata třídního pojetí projevuje tím, že pro postižení celého souhrnu strukturních vztahů jsou determinující ty vztahy, které váží třídní skladbu společnosti s ostatními stratifikacemi, jinými slovy všechny ty „příčinné řetězce“, jejichž „prvou příčinou“ je třídní skladba (stratifikace) dané společnosti.

V kontextu sociální mobility, resp. sociální změny, pak třídní pojetí představuje poznatek, že pro souhrn stratifikačních změn jsou určujícími změny v jeho třídní skladbě, resp. pro souhrn změn v sociální struktuře (tj. ve vztazích mezi jednotlivými stratifikacemi) změny v těch vztazích, které vážou třídní skladbu s ostatními typy sociálních stratifikací.

Řečeno v kostce: bázi diferenciačních a integračních procesů v celku sociálního pohybu jsou třídní skladba dané společnosti a její příčinné vztahy k ostatním typům stratifikací; ve sféře proměn diferenciačních a integračních procesů jsou pak určující proměny v její bázi, tj. v třídní skladbě, a v příčinných vztazích třídní skladby a ostatních typů stratifikací.

Tím je mimo jiné řečeno, jak je falešné omezovat třídní skladbu dané společnosti pouze na jednu ze stratifikací dané společnosti a redukovat třídní pojetí sociální dynamiky pouze na její deskriptivní popis: z formálního hlediska je skutečně třídní složení společnosti možno chápat jako speciální typ stratifikace — ovšem jeho speciálnost je dána z dynamického hlediska jeho dominancí v určenosti celého stratifikačního prostoru. Navíc pak — jak vyplývá z toho, co bylo řečeno výše — vulgarizace třídního přístupu k dynamické analýze společenského vývoje vůbec pomíjí jeho vstup do určenosti integračních procesů, tj. sociální struktury, jakož i do určenosti stratifikačního pohybu a změn sociální struktury dané společnosti.

Některé poznámky k formalizaci uvedených problémů a jejich aplikace v empirickém výzkumu

V této části uvedeme možnou formalizaci našich dosavadních úvah: vynikne v ní zřetelněji difference mezi uvedeným pojetím stratifikace a struktury a „tradičním“ stratifikačním (a de facto i strukturním) přístupem.

Označme symbolem A souhrn příslušníků dané společnosti (nebo také společnost), jeho individua označme a_i , $i \in I$, tedy $A = \{a_i\}$, $i \in I$. Označme dále symbolem K souhrn obsahových charakteristik sociálních stratifikací, tj. tzv. stratifikačních kritérií („elementárních statusů“), jeho elementy značme k_j , $j \in J$, tedy $K = \{k_j\}$ -t. Označme dále soustavu všech úplných disjunktivních rozkladů A (jako množiny) symbolem φ (úplným disjunktivním rozkladem rozumíme takový souhrn

podmnožin množiny A , z nichž každé dvě různé mají prázdný průnik a jejich sjednocení je celá množina A). Symbol A dále rezervujeme pro „nulový rozklad“ množiny A , symbol (a_j) pro rozklad po jednotlivých elementech. Stratifikací společnosti A podle kritéria k_j nazýváme rozklad A podle kritéria k_j a značíme $S(A, k_j)$, přičemž předpokládáme, že $S(A, k_j) \in \varphi$ pro každé $j \in J$. Souhrn všech $S(A, k_j)$, $j \in J$ nazveme reálným stratifikačním prostorem společnosti A podle kritéria K a značíme $S(A, K)$. Zřejmě tedy $S(A, K) \subset \varphi$.

Strata stratifikace $S(A, k_j)$ (tj. podmnožiny vytvářející rozklad A podle kritéria k_j) označme $s_1(k_j), s_2(k_j), \dots, s_{l_{k_j}}(k_j)$; představují elementy stratifikace $S(A, k_j)$ chápáné jako množiny.

Hierarchií na stratifikaci $S(A, k_j)$ — značíme $\alpha(S, k_j)$ — nazýváme takovou relaci mezi jejími elementy, která je úplná, tj. pro libovolná dvě strata $s_p(k_j), s_q(k_j)$ platí buď $(s_p(k_j), s_q(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$ nebo $(s_q(k_j), s_p(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$, dále tranzitivní, tj. platí-li $(s_p(k_j), s_q(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$, $(s_q(k_j), s_r(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$, pak platí $(s_p(k_j), s_r(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$ a konečně nereflexivní, tj. neplatí $(s_p(k_j), s_p(k_j)) \in \alpha(S, k_j)$ pro libovolné $p = 1, 2, \dots, l_{k_j}$.

Stratifikaci s hierarchií značíme symbolicky $\{S(A, k_j), \alpha(S, k_j)\}$. Jsou-li $\{S(A, k_j), \alpha(S, k_j)\}$ a $\{S(A, k_m), \alpha(S, k_m)\}$ dvě stratifikace s hierarchií s týmž počtem elementů a předpokládáme-li, že jednotlivé elementy stratifikace jsou očíslovány tak, že platí

$$(s_p(A, k_j), s_{p+1}(A, k_j)) \in \alpha(S, k_j), \text{ resp.}$$

$$(s_p(A, k_m), s_{p+1}(A, k_m)) \in \alpha(S, k_m), p = 1, \dots, l_{k_j}$$

pak míru konzistence těchto stratifikací s hierarchiemi definujeme jako množinu (resp. mohutnost množiny)

$$\cup (s_p(A, k_j) \cap s_p(A, k_m), p = 1, \dots, l_{k_j})$$

Doplňk této množiny (resp. jeho mohutnost) naopak nazýváme mírou inkonzistence těchto stratifikací. Podobně lze definovat míru konzistence, resp. inkonzistence stratifikací pro případ, že jde o konečný počet stratifikací s hierarchiemi.

Dnes již víceméně tradičním problémem stratifikačního přístupu je z předem daného souboru několika stratifikací (empiricky určených) vytvořit novou stratifikaci, tzv. globální, která má tu vlastnost, že má její konzistence s původními výchozími stratifikacemi je minimální. Jistým zobecněním tohoto

tradičně chápaného problému je tato úloha: snažíme se vytvořit takovou globální stratifikaci, která by měla následující vlastnost: na dané výchozí soustavě hierarchizovaných stratifikací lze tak změnit jednotlivé hierarchie, že míra konzistence globální stratifikace s takto upravenými výchozími stratifikacemi bude maximální. Již dříve jsme poznamenali, že kategorie konzistence stratifikací spadá do oblasti sociální struktury, neboť představuje jistý specifický typ vztahu na stratifikačním prostoru. I když tradiční stratifikační přístup končí u oblasti těchto úvah, není tím strukturní stránka poznání sociální skutečnosti zdaleka vyčerpána.

Jsou-li $S(A, k_u)$, $S(A, k_v)$ dvě stratifikace, pak stratifikaci $S(A, k_v)$ nazýváme zjemněním stratifikace $S(A, k_u)$, platí-li, že pro libovolné stratum $s_p(k_v) \in S(A, k_v)$ existuje stratum $s_q(k_u) \in S(A, k_u)$ takové, že $s_p(k_v) \subset s_q(k_u)$. — Průnikem dvou stratifikací $S(A, k_u)$, $S(A, k_v)$ rozumíme takovou stratifikaci $S(A, k_w)$, která je zjemněním obou stratifikací $S(A, k_u)$, $S(A, k_v)$, přičemž libovolné jiné zjemnění těchto stratifikací než $S(A, k_w)$ je zjemněním stratifikace $S(A, k_w)$, která je tedy jakýmsi „nejhrubším zjemněním“ výchozích stratifikací. $S(A, k_w)$ budeme rovněž značit $S(A, k_u) \cap S(A, k_v)$. Analogicky definujeme průnik i pro libovolný konečný počet stratifikací.

K tomu poznamenejme, že zatímco stratifikace lze chápat jako třídění prvního stupně, průniky dvou stratifikací jsou ve skutečnosti tříděním druhého stupně, průniky tří stratifikací tříděním třetího stupně atd. Je tedy zřejmé, že pro studium vztahů jednotlivých stratifikací máme k dispozici rozsáhlý statistický aparát. (Kvantifikujeme-li např. stratifikaci $S(A, k_u) \cap S(A, k_v)$ počtem elementů v jednotlivých stratech, můžeme použít vztahové analýzy apod.)

Už samo formální hledisko uvedené skutečnosti — totiž že souvislosti, závislosti a vztahy daných dvou (či více) stratifikací — je analyzováno de facto na jejich průniku, tj. jiné stratifikaci, přičemž veškeré zjištěné relace mají symetrický charakter, ukazuje, že ani tento typ vztahů, tedy elementů sociální struktury, nevyčerpává její obsah.

Označíme-li sociální strukturu na dané populaci A symbolem O a její obecný element $o(k_p, k_q, k_r, \dots)$ — jde tedy o vztah mezi stratifikacemi $S(A, k_p)$, $S(A, k_q)$, $S(A, k_r)$, ..., pak v centru pozornosti strukturního hlediska budou „příčinné vztahy“ mezi jednotlivými

stratifikacemi: z dynamického hlediska půjde o nalezení takové sociální stratifikace $S(A, k_t)$, která určuje prostor, v němž se „pohybují“ ostatní stratifikace. Označíme-li takto zobecněný příčinný vztah mezi stratifikacemi symbolem „ $\rightarrow$ “, pak platí, že $S(A, k_t) \rightarrow S(A, k_j)$, $j \in J$. Třídní přístup k dynamické explikaci diferenciálních procesů pak spočívá v nalezení tohoto elementu stratifikačního prostoru, tj. stratifikace $S(A, k_t)$. To je kvalitativně odlišná situace od výše uvedených relací ve stratifikačním prostoru, získaných běžnými statistickými prostředky v soudobé empirické sociologii. Stojíme dnes před problémem vytvořit potřebné teoreticko-metodologické prostředky pro proceduru zjišťování výše uvedené třídní determinace diferenciálních procesů.

Analogická je třídní explikace integračních procesů v sociální realitě: zde jde o to nalézt takovou podsoustavu sociální struktury O , že prostor veškerých jejích elementů je jí určen: označíme-li analogicky jako výše tuto zobecněnou příčinnou vazbu symbolem „ $\rightarrow$ “, jde o to nalézt takovou podsoustavu O' , že pro libovolný element $o \in O$ by existoval takový element $o' \in O$, že $o' \rightarrow o$. Třídní hledisko poznání integračních procesů v sociální realitě pak vychází z toho, že tato podsoustava je tvořena všemi vztahy mezi stratifikací $S(A, k_t)$ a ostatními elementy stratifikačního prostoru. I v této otázce stojíme před úkolem vytvořit potřebný teoreticko-technický fundament empirické aplikace uvedeného postupu.

Od zpracování těchto problémů odvisí pak i příslušný dynamický přístup k procesům sociální mobility a společenské změny: není možné se jim na tomto místě hlouběji věnovat. Důležité však je, že pro mobilitní procesy jsou podstatné pohyby v třídní skladbě dané společnosti, tj. v stratifikaci $S(A, k_t)$, pro procesy sociální změny jsou podstatné procesy „příčinných“ vztahů třídní skladby dané společnosti, tj. stratifikace $S(A, k_t)$ a ostatních elementů stratifikačního prostoru.

Pochopitelně, že uvedené problémy potřebují daleko detailnější a podrobnější výklad: zde zvolený způsob však má za účel pouze nastínit složitost celé situace a zejména ukázat, jak tradiční stratifikační přístup pokrývá pouze úvodní sféru empirického poznání sociální skutečnosti. Důležité však je, že stratifikační hledisko nevyčerpává prostor empirické sociologie a že navíc každá procedura empirického poznání potřebuje dů-

кладнѣ rozpracovanou teoretickou fundamentaci. Jedině na jejím podkladě je možno radius empirických postupů v konkrétním sociálním výzkumu neustále rozšiřovat.

Резюме

Харват Ф.: Социальная стратификация и структура; социальная мобильность и изменение: введение в теоретическую проблематику и конкретное исследование

Статья исходит из намеченной в общих чертах рекапитуляции основных тенденций в области понимания социальной стратификации и структуры, при чем она сосредоточивается на анализе тех симплификаций, на основе которых возможно сводить классовую структуру общества к специальному дихотомическому типу стратификации, якобы «представляющей гораздо более тонкий и подробный» подход к социальной действительности.

Положительные выводы этой критической оценки возможно выразить приблизительно следующим образом: социальная стратификация является выражением процесса социальной дифференциации, рост которого соответствует экстенсивному и интенсивному росту сложности современных обществ.

Совокупность стратификаций, или т. называемый стратификационный простор данного общества не входит однако непосредственно в область динамики общественного движения — это только крупный разрез одной стороны социального развития.

Диалектическим дополнением дифференциационных процессов общества являются интеграционные тенденции, состоящие в органическом объединении общественной дифференциации. Выражением интеграционных процессов в пределах данного общества является категория социальной структуры, элементами которой в отличие от социальной стратификации не являются социальные группы, а целые стратификации, э. з. системы соответствующих социальных групп и их отношения — э. е. непосредственные выражения связей этих стратификаций.

Изменения социальной стратификации во времени выражает категория социальной мобильности, между тем как категория общественного изменения является выражением перемещения социальной структуры: таким образом основная реляция категорий социальной стратификации и социальной структуры переносится и в реляцию их соответствующих дериватов.

Центром тяжести статьи является стремление уточнить динамические аспекты социального движения, описанного посредством категорий социальной стратификации и мобильности, так же как социальные структуры и общественные изменения. Отправным пунктом является классовый подход к анализу динамики общественного развития: он состоит в определении тех субсистем стратификационного простора и социальной структуры, которые образуют основной детерминант их общего эволюционного назначения, значит какую-то

базу их динамики. Этой базой является как раз классовый состав общества и отношения этого классового состава к остальным стратификациям данного общества, так же как и аспекты мобильности с точки зрения общественных изменений в их переменной продолжительности. Процесс обнаружения этой базы отождествляется единственно с неупрощенным классовым подходом к познанию общественной действительности.

В заключительной части статьи заметки, касающиеся формализации предыдущих размышлений, необходимой для конкретного социального исследования дифференциационных и интеграционных процессов общества в их развитии.

Summary

Charvát F.: Social Stratification and Structure. Social Mobility and Change: Introduction into Theoretical Problems and Concrete Research

The present paper proceeds from the general recapitulation of fundamental tendencies in the conception of social stratification and structure, and devotes particular attention to the analysis of those simplifications according to which the class structure of society may be reduced to a special dichotomic type of stratification allegedly representing "a far more subtle and detailed" approach to social reality.

The positive conclusions of this critical evaluation may roughly be expressed in the following way: the social stratification is an expression of the process of social differentiation, the growth of which corresponds to both the extensive and the intensive increase in the complexity of modern societies.

The complex of stratifications, or also the so-called stratification space of the given society, however, does not directly fall into the area of the dynamics of social motion — it is only a large section of one of the aspects of social development.

Integration tendencies, based on the organic unification of social differentiation, represent the dialectical complement of the differentiating processes taking place in society.

The integration processes within the framework of the given society are expressed by the category of social structure whose elements — in contradiction to social stratification — are not social groups but entire stratifications, i. e. systems of the respective social groups and their relations, the latter being direct expressions of the union of these stratifications.

The transformations of social stratification in time dispersion are expressed by the category of social mobility, whereas the category of social change expresses the transformations of social structure: thus the basic relation between the category of social stratification and that of social structure is project-being direct expressions of the union of these stratifications.

The central moment of this paper is the endeavour to present with more precision

the dynamic aspects of social motion described by means of the categories of social stratification and mobility and those of social structure and social change. The starting-point here is the class approach to the analysis of the dynamics of social development: it is based on the definition of those subsystems of the stratification space and social structure which form the basic determinant of their entire developmental aim, i. e. a certain basis of their dynamics. This basis is just the class structure of the society and the relations between this class structure

and all the other stratifications of the given society, as well as the mobility aspects from the viewpoint of social changes in their variable time duration. The process of finding this basis is the only one identical with the non-simplified class approach to the knowledge of social reality.

The final part of the paper is devoted to notes concerning the formalization of the foregoing considerations; this is inevitable for concrete social research into the differentiation and integration processes of society in their development.

Spory o generalizující, typologickou a individualizující metodu

EDUARD URBÁNEK
Filosofická fakulta UK, Praha

Spory, které se týkají problému uvedeného v nadpisu stati, mají svou dlouhou a složitou historii. Není úkolem této stati všimnout si podrobně historických souvislostí. Jde především o pokus vystihnout současný stav problematiky, jak se odráží v základních sociologických směrech a proudech. Současně také půjde o pokus o marxistické zhodnocení problému a o předběžné vytyčení marxistického stanoviska ke komplexu metodologických otázek, jež se týkají základů samotné disciplíny a mají takový význam, že vlastně překračují horizont jedné společenskovední disciplíny a zasahují do obecných otázek metodologie vědy vůbec a zároveň také přesahují do filosofie.

V dalších statích zaměřených na metodologii budou jistě dotčeny i otázky velmi nejednotného a mnohoznačného použití pojmu metoda. V dané souvislosti nejde o analýzu otázek, jež se dotýkají užšího pojetí nástrojů a postupů, které používají vědy při získávání a shromažďování údajů a dat. Zde je přesnější spíše výraz techniky či procedury. Spory o generalizující, individualizující a typologické metody ve společenských vědách vůbec a v sociologii zvláště se týkají metody, která je chápána ve velmi širokém významu. Takové pojetí totiž vždy buď výslovně nebo mlčky zahrnuje nejen určitý přístup ke skutečnosti, ale současně tuto skutečnost určitým způsobem chápe. Je známo z historie sporů o obecnou metodologii, že mnohé pokusy o zdůvodnění nutnosti zvláštní metody se odvolávají na zvláštní kvality či vlastnosti zkoumané skutečnosti samé a z této specifčnosti pak vyvozují nutnost zvláštní, specifické metody. Pojetí metody jako zvláštního způsobu chápání skutečnosti a zvláštního postupu při jejím zachycení, vysvětlení a poznání se také nejčastěji objevuje ve sporech, které se týkají právě generalizující, typologické nebo individualizující metody. Pro účely této stati a pro potřeby analýzy vymezené pro-

blematiky budeme tedy metodu chápat jako určitý souhrn názorů, představ a postupů, které jsou považovány za nezbytný předpoklad pro zachycení, pochopení a poznání určitých skutečností, objektů či sféry poznání. Předmětem našeho zájmu bude nejprve metodologie označovaná jako generalizující.

1. Generalizující metoda

Již na samém počátku je nutné uvést proti případným námitkám, že i tento výraz má své možné různé a nejednotné významy a že má své oprávnění v určitém historickém kontextu problematiky, do níž spadá. V určitém jiném smyslu totiž není metody, ať již generalizující, typologické, či individualizující, která by v nějakém stupni nezobecňovala. Důraz na individualizující metodu totiž vůbec nemusí znamenat odmítání nějakého stupně zobecnění nebo jednoznačnou obhajobu popisu a nepřátelství vůči teoretickému zobecnění. Krajní stanoviska vznikají jen při jednostranné konfrontaci a ve vyhocených diskusních sporech. Tradice generalizující metody je však nesporně spjata s určitými jednoznačnými názory na vědu, na skutečnost a možnost poznání skutečnosti, takže je oprávněné mluvit o koncepci, která jednoznačně zdůrazňuje zobecnění jako základní způsob získání poznatků o skutečnosti. Není tajemstvím, že generalizující metody byly dříve a jsou i dnes spojovány s praxí a úspěchy přírodních věd, že byly a jsou spojovány s filosofií empirismu, s pozitivismem a neopozitivismem, s filosofií či logikou vědy. Základem koncepce generalizující metody je určité pojetí skutečnosti a tím je také dána koncepce o možnosti jejího zachycení, pochopení a vysvětlení. Předpokládá se, že skutečnost je poznatelná. Cílem vědy je zachytit a zjistit obecné ve věcech a jevech. Generalizující metoda tedy vychází také z určité představy o obecném a jednotlivém. Obecné je cílem vědeckého poznání. Protože poznáváme

prostřednictvím smyslových dat, která jsou základní jednotkou poznání skutečnosti, je nutné v jednotlivých faktech, datech či smyslových údajích najít obecné. Každé jednotlivé jako určitý exemplář či případ daného okruhu či sféry skutečnosti obsahuje obecné, obecné je obsaženo v jednotlivém jevu. Zobecnění se dosahuje studiem co největšího počtu případů dané sféry či okruhu jevů. Nejobvyklejším postupem je indukce. Zobecnění je obvykle formulováno jako určité zachycení souvislostí, opakovatelnosti vztahů, nejvyšší formou zobecnění je formulace vědeckého zákona. Tyto závěry jsou obvykle zdůvodňovány úspěšnou praxí přírodních věd v období od 17. do 19. století. V širších souvislostech je metoda generalizace spjata s koncepcí kauzality, se vztahem příčiny a účinku.

V oblasti sociologie jsou uvedené základní rysy generalizujícího přístupu spjaty s řadou děl a přínosů významných představitelů sociologie 19. století a počátků 20. století. V té či oné míře, v té či oné intenzitě najdeme buď výslovné, nebo alespoň předpokládané pojetí sociologie jako vědy, jejímž cílem je získání generalizací, formulací o kauzálních souvislostech a zákonitostech, u Comta, Pareta, Durkheima, i když jejich koncepce se v mnoha jiných směrech liší. Je například faktem, že třeba pro Pareta je i Comte „metafyzickým pozitivistou“, poněvadž Pareto jako hlasatel názorů o sociologii jako logicko-experimentální vědě může kritizovat tu část Comtovy koncepce, která nesporně souvisí s prvky či zbytky filosofické spekulace v nejhorším slova smyslu. Naopak u Durkheima najdeme názory, které by při povrchním hodnocení mohly být označeny za formulaci typologické metody. Durkheim přece mluví ve své práci o pravidlech sociologické metody o sociálních typech. Tato jeho koncepce však nemá nic společného se známou formulací konstrukce ideálních typů Maxe Webera. Souvisí naopak s Durkheimovými známými názory na společenskou skutečnost zvláštního druhu, s názory, které mají antipsychologický ráz a odmítají pojetí metody ve společenské vědě, která by byl i jen v náznavu měla zachycovat individuální motivaci, zvláštnosti a výjimečnosti ve společnosti. Pojetí sociálních typů u Durkheima je úzce spjato s jeho sociologickým realismem, s jeho názory na spo-

lečenské jako nadindividuální. Durkheimovi vůbec nevadí, že jeho kolektivní vědomí, tedy duch kolektivu, se převrací v průměrnou hodnotu, která se dá zachytit především statisticky. Proto jeho pojetí sociálního typu úzce souvisí s chápáním typu jako průměru, který je ztotožňován s normálním jako s nejčastější a nejobecnější formou jevu uvnitř daného rodu a v rámci ohraničeného časového úseku. Proto má Durkheimovo pojetí velmi blízko k typologické proceduře, jak je popisována ve většině soudobých příruček o metodách a technikách sociologického výzkumu, a není vlastně typologickou metodou, která chce zachytit svéráznost historických a kulturních jevů a přitom naprosto nechce popřít platnost kauzálního zobecnění. (Tyto kritické výhrady vůči Durkheimovi nemají znamenat popření jeho významu při zdůvodnění koncepce společenského jako skutečnosti svého druhu.) Také snaha sociologů, kteří usilují o zdůvodnění sociologie jako vědy, která je s to dosáhnout po vzoru přírodních věd poznání společenských jevů a odhalovat zákonitosti prostřednictvím zobecňující metody, nemusí být nutně chápána jako volání po absolutním ztotožnění sociologie s modelem přírodních věd. Comte, Durkheim, Pareto mohou být jmenováni v jedné řadě proto, že se v jejich díle projevuje snaha o řešení základního rozporu, který poznamenává i další sociologické směry. Na jedné straně chtějí budovat sociologii po vzoru přírodních věd a odmítají všechny údajné stopy či prvky svévolné spekulace, současně ale v té či oné míře akcentují přesvědčení o vyšším stupni komplexnosti společenských jevů ve srovnání s přírodními. Proto se u jmenovaných sociologů a u řady dalších stále více prosazuje tendence přejít od poznání vývojových společenských zákonů, které má odhalovat sociologie, ke zdůrazňování jednoty a vnitřní konzistence metody.

Téměř úplné ztotožnění sociologie se vzorem přírodních věd lze najít až ve dvacátém století. Nejvýrazněji je formulováno u novopozitivistické linie v sociologii třicátých let. Nejtýpictěji je pak tato linie reprezentována Lundbergem nebo Neurathem. Setkáme se u nich s názory, že „pojem vědeckého zákona musí mít v sociologii též význam, jaký má v ostatních vědách,“ nebo že „sociologie může být de-

finována jako souhrn souvztažných generalizací o lidském sociálním chování, k nimž se dospělo vědeckou cestou“. Přitom se sociologie chápe jako přírodní věda, která má studovat lidské chování ve stejném objektivním duchu jako biolog studuje roj včel nebo kolonii termitů nebo organizaci a fungování nějakého organismu. Občas sice Lundberg zdůrazní, že pojetí sociologie jako přírodní vědy má pouze metodologický význam, ale v podstatě v důsledcích toto pojetí ztotožňuje společenskou a přírodní skutečnost i ontologicky a současně věří, že je možné vybudovat soustavu věd na jednotné metodologické bázi, jak se to projevilo v tendenci k univerzálnímu fyzikalismu u některých představitelů novopozitivistické filosofie.

Lundberg a jiní představitelé novopozitivistické linie v sociologii ponechávají však sociologii právo na zobecnění, na vědeckou generalizaci, i když postup je v podstatě dán osvědčenou praxí přírodních věd. Stejně tak i použití statistických metod v sociologii je ještě spjato s myšlenkou vědeckého zákona, i když v jeho pravděpodobnostní verzi a přesto, že je základem jednostranných a krajních představ o tom, že sociologie je jediné a výhradně vědou o hromadných a masových společenských jevech. Chápání sociologie jako vědy o jevech hromadných, masových, tedy sice ještě implikuje přesvědčení o možnosti zachycení obecného, společného, opakovatelného ve velkém množství jevů, ale současně již znamená omezení sociologie jen na určitý druh jevů, které byly úspěšně poznávány při studiu demografických procesů, při výzkumu veřejného mínění, mínění spotřebitelů apod. Jevy, které nemají ráz jevů hromadných, masových opakujících se ve velkém počtu, zůstávají automaticky mimo okruh takového zobecňujícího poznání založeného na použití statistických postupů.

Je paradoxem, že v modelu i praxi empirické sociologie, jak se rozvinula ve třicátých a čtyřicátých letech tohoto století v USA a po jejím příkladu i v řadě dalších zemí, dochází k poklesu významu a později i k vyloučení teoretického zobecnění. Model empirické sociologie velmi akcentující příklad exaktnosti a objektivity přírodních věd se postupně při své praktické realizaci naprosto vzdává myšlenky nutnosti vědeckého zobecnění širšího rozsahu,

odmítá možnosti vytvoření vědeckých teorií a formulace vědeckých zákonů. Nanevš se akceptuje jediný druh zobecnění – empirická generalizace, která nesmí přesáhnout okruh jevů získaných v dílčích výzkumech velmi omezeného charakteru. Místo myšlenky vědeckého zákona, odhalování kauzálních souvislostí a obecných opakujících se zákonitých vztahů nastupuje omezený a skromný požadavek hledání korelací, určitých dílčích pravidelností a opakovatelností. Omezený model i omezená praxe empirické sociologie přes veškerou vnější snahu přiblížit se exaktnosti a vědecké spolehlivosti přírodních věd tak velmi nelogicky odhazuje jednu z velkých předností přírodních věd – jejich schopnost poznávat, odhalovat a ve vědeckých zákonech formulovat zákonitost přírodní. Ať již chápeme metodu generalizace jako jedinou, důležitou, nejvýznamnější a nejlepší cestu k poznávání zákonitostí vnějšího světa, nebo jako jeden z možných a nedokonalých nástrojů, je její odmítnutí v krajní podobě empirické sociologie amerického typu fakticky úpadkem a přiznáním nízké úrovně a malých cílů této sociologie; je příznakem vlastní rezignace a současně i zradou jedné z významných a nezbytných tradic každého vědeckého poznání.

Všechny tendence posledních desetiletí (jak je pozorujeme v americké sociologii a v sociologii západoevropských zemí) vybědnout z omezeného a vědecky velmi bezperspektivního odmítání teoretického zobecnění v sociologii (například Merton a König) jsou důkazem, že mnozí nemarxističtí sociologové se nemohou smířit s tím, že by úkolem a účelem určité vědy bylo jen omezené popisné nebo velmi skromné zobecňující poznání, jak je praktikuje empirická sociologie ve své puritánské a teoretické askezi.

Nejnovější etapa ve vývoji pozitivisticky orientované sociologie, která současně reprezentuje dílčí snahy a pokusy o sebe-reflexi a částečné překročení základních omezení novopozitivisticky orientované sociologie a základních nedostatků omezeného empiricismu, je spjata se jmény K. R. Popper a Hans Albert. Tito dva velmi bojovní představitelé soudobé logiky vědy nebo analytické teorie vědy se jednak otevřeně snaží distancovat od některých neudržitelných krajností novopozitivistic-

ky orientované sociologie a koncepcí společenské vědy vůbec, současně však zaujímají kritický až nihilistický postoj k myšlence historického nebo vývojového zákona a zásadně odmítají jakékoli nároky duchovnědní, typologické či individualizující metodologie v současných společenských vědách. Jednoznačně odmítají jakýkoli nárok na metodologickou autonomii duchovních věd.¹

Na rozdíl od novopozitivistické koncepce Lundbergova ražení se například Popper kriticky distancuje od špatně chápaného metodologického naturalismu a scientismu, netrvá na bezpodmínečném přejímání vzorů přírodních věd.² Albert zase poukazuje na to, že hledání metody, podle které se získávají teorie z jednotlivých pozorovaných výpovědí, spočívá na špatném chápání problému. Každá teorie se skládá z obecných hypotéz a proto nutně překračuje obsah jednotlivých vět a pozorování. Jasně je tu odmítána jedna z hlavních myšlenek klasické zobecňující metody indukcionismu, tj. představa a praxe zobecňující metody, že vědecké zákony a teorie se formulují nacházením obecného ve velkém množství pozorovaných a studovaných jevů.

Popper a Albert obhajují myšlenku vědeckého zákona, ten však je chápán jednoznačně v linii moderní logiky vědy a znamená zásadní odmítání existence či možnosti zákonů vývojových a historických. To odpovídá Popperovu antihistorismu a antirelativismu a dosti odlišnému pojetí vědeckého zákona, které se rozchází s klasickými úvahami zastánců zobecňující metody podle vzoru a úspěchů přírodních věd. V Albertově interpretaci jsou vyloženy tyto principy následujícím způsobem. Pro univerzalitu výpovědi v logickém smyslu slova není rozhodující ani délka časového úseku, ani množství a druh procesů, na něž se tato výpověď vztahuje. Také konstatování stejnorodosti, současnosti nebo posloupnosti probíhajících procesů nedělá ještě výpověď univerzální hypotézou. Teprve když se dá konstatovat, že nějaký jev vstupuje vždy za určitých podmínek, má daná hypotéza univerzální charakter. Za těchto okolností je současně

zákonem ve smyslu moderního učení o vědě, tj. výpovědí, která vyjadřuje invarianci prostorově a časově neomezené platnosti, tj. bez vztahu k nějakému více nebo méně rozsáhlému prostorově časovému úseku. Vedle přísné a všeobecně platných zákonů existují ještě výpovědi, které výslovně nebo mlčky konstatují invarianci, která se vztahuje jen na určitou epochu, kulturní okruh nebo více nebo méně početný souhrn osob, jak je to časté právě u sociálněvědních výpovědí. V tomto případě jde o quasizákony. Ale ani tyto quasizákony nemají nic společného s vývojovými zákony, protože nekonstatují invarianci dokonce ani takovou, která je ještě více prostorově a časově omezena, nýbrž jen nějaký individuální proces.³ Takové pojetí zákonů a quasizákonů souvisí s celkovým chápáním vědecké teorie u Poppera a Alberta. Teorie jsou chápány jako deduktivní systémy, které se pokoušejí o vysvětlení a jsou také pokusem o řešení vědeckého problému.

Albert a Popper se tedy velmi podstatně odchylojí od klasického pojetí zobecňující metody založené na indukci i od novopozitivisticky orientované sociologie v pojetí G. Lundberga. V některých úvahách dokonce kritizují krajnosti novopozitivistické koncepce vědy, jak ji rozvinuli zvláště představitelé Vídeňského kroužku. Přesto však i u těchto dvou autorů zůstávají mnohé prvky novopozitivistického pojetí vědy vůbec a také novopozitivisticky orientované sociologie. To se projevuje zejména v pojetí sociologie a všech společenských věd jako věd, které se dají redukovat na problémy vzájemného chování osob. Z toho je pak vyvozována teze o zásadní možnosti jednoty společenských věd. Tato jednota je dána možností jednoty objektivní sféry, kterou tyto vědy zkoumají, neexistuje v podstatě žádný rozdíl mezi přírodní a společenskou skutečností. Také jednota metody je zajištěna vyvrácením (údajným) všech neoprávněných nároků na zvláštní autonomii metod sociálních věd. Podle Alberta a Poppera neexistují žádné zásadní překážky pro uplatnění přírodovědeckých metod ve vědách sociálních. Také rozdíly ve slovníku a logické gramatice

¹ Hans Albert, *Probleme der Wissenschaftslehre in der Sozialforschung*, v Handbuch der empirischen Sozialforschung, s. 39, Erster Band, Stuttgart 1962.

² K. R. Popper, *Die Logik der Sozialwissen-*

schaften v T. W. Adorno u. a. *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, s. 107, Neuwied, Berlin 1969.

³ H. Albert, cit. pr., s. 43.

přírodních a společenských věd nejsou podstatné. Dají-li se výpovědi sociálních věd konečkonců redukovat na výpovědi o vzájemném chování lidí, pak musí být principiálně možné je formulovat ve stejné řeči. Tyto postuláty představitelů logiky vědy či kritického učení o metodě nebo „situační logiky“ (všechny názvy pocházejí od Alberta nebo Poppera) mají jeden společný základní výchozí předpoklad. Otázky vědy, vědecké metody a logiky vědy jsou v podstatě vnitřní záležitosti vědy. Vztah mezi předmětem a metodou, která ho má zkoumat a poznat, není závislý na sféře objektů, ale je především dán logickými pravidly a vlastnostmi vědy samotné a jejím metodologickým ideálem. Tato slabá a málo udržitelná stránka analytické teorie vědy byla kritizována ve známých sporech mezi frankfurtskou školou a analytickou teorií vědy, a to plným právem. Bez ohledu na slabé stránky frankfurtské školy, její určitý akademismus a nevyjasněný vztah ke společenské praxi, podařilo se jí odhalit velmi výrazně skrytá a nepříznaná rezidua pozitivismu u Poppera a Alberta.⁴

Nedostatky generalizující metody

Generalizující metoda může být jako každá základní metodologická koncepce napadena tam, kde tvrdí, že představuje jedinečně správnou, jedinečně možnou, nejlepší a nejvědeckější metodu, kterou je třeba prosadit proti jiným konkurujícím jako jedinečně vědecky úspěšnou. Tento nárok je neoprávněný potud, pokud představitelé generalizující metody nejsou s to ve svých argumentech překonat a do svého pojetí zahrnout jiné přístupy a koncepce, které napadají slabiny, krajnosti a nedůslednosti zastánců generalizující metody, a pokud tato metoda není s to ve své praktické vědecké činnosti demonstrovat svou aplikaci nespornou převahu nad všemi jinými metodami a přístupy. Generalizující metoda má své základní slabiny tam, kde není schopna uvažovat o svých základních východištích i o hranicích a mezích své aplikace. Generalizující metoda nemá vyřešenou filosofickou problematiku vztahu obecného a zvláštního, nevypořádala se ještě s vadami všeindukcionalistické víry, igno-

ruje problém podřízení a pohlcení jedinečného a zvláštního obecným. Je redukcionistická vůči složitosti a zprostředkovanosti společenských vztahů a, jevů, jen často postuluje své nároky, aniž je s to vždy úspěšně se vypořádat s vlastnostmi společenské reality. Ignoruje také otázku motivace, subjektivních významů a smyslů, pracuje s kategorií obecného jako s kategorií průměru, většiny. Je úspěšná tam, kde jde o jevy hromadné, velmi početné. Ignoruje nebo není s to vysvětlit jevy, které mají malou frekvenci nebo se vůbec neopakují. Pokud se opírá o předpoklad kauzálních vztahů a hledá vztahy mezi příčinou a účinky, selhává při vysvětlování složitých jevů, kde vztah příčiny a účinku se nedá jednoduše izolovat. Je kritizována představiteli metodologie ideálních typů, individualizujících metod, funkcionalismu a nakonec velmi pádně představiteli Marxovy dialektické metody, která nemůže být chápána jako prostá generalizující metoda, jako metoda, již jde o odhalení vědeckých zákonů přírodovědeckého typu. Jak již bývá i ve vědě obvyklé, představitelé a obhájci jiných metodologických přístupů, zvláště pak metody ideálních typů a individualizující metody, dovedou velmi pádně, přesvědčivě a s argumenty odhalit spíše jednostrannosti generalizující metody než nedostatky, krajnosti či nedůslednosti vlastní metody. Metoda ideálních typů, jak je rozvíjena především v díle a metodologii Maxe Webera, je vědomou reakcí na zjištěné slabiny generalizující metody, současně však velmi důslednou snahou nevzdat se myšlenky vědeckého zobecnění vůbec. Tím se Max Weber také brání nebezpečí, že upadne do krajností obhájců metod individualizujících, kteří ve jménu kritiky slabin generalizující metody odmítají pro společenskou vědu, a zvláště sociologii, jakoukoli možnost zobecnění vůbec. Z tohoto rozporu pak vyrůstá názor, že sociologie nemá jako věda oprávnění na samostatnou existenci nebo nutně musí být zařazována mezi vědy zobecňující. Jako věda výrazně zobecňující se pak nutně ve svém předmětu omezuje na jevy hromadné, masové, opakující se a je budována jak ve své metodologii, tak i při vytváření teorie jako věda v podstatě přírodní.

⁴ T. W. Adorno u. a. *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie.*

2. Metoda typologická (metoda konstruování ideálních typů)

Je známo, že u Maxe Webera je metoda ideálních typů vnitřně spjata s jeho koncepcí rozumějící či chápající sociologie (verstehende Soziologie) a že je založena na snaze postihnout a pochopit nejen lidské jednání jako objektivní proces, nýbrž jako proces, v němž jde o pochopení smyslu a významu, který lidé subjektivně do svého jednání vkládají, nebo smyslu, který lidé svému jednání přisuzují. I metoda ideálních typů spočívá na určitém pojetí skutečnosti a na uznání faktu, že poznání společenských skutečností a společenského jednání je velmi náročnou a složitou záležitostí. Max Weber odmítal podat výslovně nějaké základní systematické úvahy o metodologické a filosofické jednotě svého díla a své vědecké práce. Přesto však lze v jeho neuvěřitelně rozsáhlém díle, v jeho různých metodologických a teoretických modifikacích vysledovat určité filosofické a metodologické předpoklady o skutečnosti. Weber chápal vědu jako nekonečný a nikdy neuzavřený proces poznávání, který se nedá vtěsnat do nějakých unifikovaných a jediných pravidel vědeckého poznání. Věda je neustále vystavována tlaku na radikální korekci svých poznatků, takže nikdy nemůže být vymyšlen nějaký definitivní a uzavřený systém. Empirická realita je extenzivně a intenzivně nekonečná. Skutečnost přesahuje naši schopnost pochopení, nikdy nemůžeme dospět ke konci svých výzkumů všech událostí a jejich variací. Dále není také možné popsat ani tu nejmenší část reality kompletně nebo vzít v úvahu všechna data, všechny prvky a všechny možné důsledky. Vědění a jednání není proto nikdy kompletní, protože všechno poznání vede k dalšímu poznání a každé jednání vede k dalšímu jednání. Ani jedna komplexní věda, ani všechny vědy nám nemohou dát dokonale poznání, protože myšlení není s to reprodukovat nebo kopírovat realitu, je s to pouze ji rekonstruovat pomocí pojmů. Nemůžeme proto nikdy znát víc než fragmenty celku, protože celek je singularnost, která se vzpírá souhrnu všech myslitelných singularností. Ať použijeme jakoukoli metodu, můžeme jen vnést určitý řád do reality, nemůžeme ji vyčerpat. Můžeme použít generalizující metodu, která usiluje o stanovení obecných zákonů

redukováním kvalitativních odlišností na precizně měřitelné kvantitativní. Tato metoda zbavuje skutečnost jejího bohatství singularních charakteristik konstruováním pojmů, které jsou ve vzrůstající míře ochuzovány na obsahu tím, jak získávají na obecné platnosti.

Individualizující metoda zdůrazňuje odlišné a kvalitativní aspekty jevů. Může vést k bohatším pojmům než metoda generalizující, ale v každém případě mohou tyto metody postihnout jen některé jednotlivé aspekty empirického světa. Proto byl Weber zásadně proti všem uzavřeným systémům, ať již klasifikačním, dialektickým (také dialektiku Weber chápal jako uzavřený deduktivní systém pojmů) nebo jiným. Weber je v podstatě metodologickým relativistou, a to relativistou velmi krajním. Jeho pojmové definice, jakož i vlastní zobecnění jsou vždy formulována velmi hypoteticky v provizorní formě a vždy je zdůrazňována možnost víceméně náhodného přístupu a hlediska. Neko- nečná rozmanitost jevů, hledisek a možných vztahových poměrů vřede ke skutečnosti vede vždy podle M. Webera k jednostrannému pojetí ohraničeného objektu a tím i ke značnému zjednodušení komplexnosti o sobě naprosto neomezené.

Je známo, že M. Weber vychází z myšlenkových okruhů a vlivů novokantovství, že na něho měli vliv Windelband, Rickert i Dilthey svými snahami odlišit vědy nomotetické a idiografické nebo přírodní a duchovnědní na základě podstatné odlišnosti objektu obou těchto oblastí, nebo na bázi zásadně odlišné metody. Max Weber přijal rozlišování na generalizující a individualizující metodu, ne však klasifikaci věd na základě rozdílů metod. V tom zůstává relativistou a nepřiznává žádné metodě monopolní právo na lepší vysvětlení skutečnosti, než dávají metody ostatní. Jak generalizující, tak individualizující metoda má své krajnosti a meze. Neexistuje univerzální metoda. Tedy ani kvantifikační metody nemohou být považovány za nadřazené či exaktnější. Pojmy jsou vždy selektivní svou povahou a souhrn pojmů – selekci se nikdy nemůže rovnat souhrnu skutečnosti.

V této souvislosti je nutné zaznamenat Weberovu koncepci Wertbeziehung, kterou mnozí obdivovatelé a zastánci Weberovy koncepce sociologie jako „wert-

freie Wissenschaft“ neberou téměř vůbec v úvahu. Dá se říci, že jeho koncepce sociologie jako wertfreie Wissenschaft a pojetí Wertbeziehung jsou spíše komplementární a že tvoří dvě stránky jednoho a téhož metodologického problému. Wertbeziehung určuje otázky, které klademe realitě. Rozdíly ve Wertbeziehung, ve vztahu ke skutečnosti, podmiňují různá hlediska, z nichž může být zkoumána realita. Vzhledem k nekonečné rozmanitosti empirické skutečnosti můžeme chápat Wertbeziehung jako princip výběru, který je předběžnou podmínkou alespoň pro částečné poznání. Wertbeziehung definuje historickou individualitu nebo jedinečnost problému tím, že působí na výběr z nekonečného množství detailů a faktů.

Vztažení vědeckého zájmu na určité hodnoty nám ale dává pouhý směr a pomáhá vyloučit nepodstatné a druhořadé, nezajišťuje nutně preciznost pojmů. To je funkce ideálního typu. A ideální typ je prostědek pro konstruování pojmů, jež jsou vhodné pro individualizující metodu, která si klade za cíl studovat skutečnost a jednotlivé jevy v jejich jedinečnosti. Zdá se tedy, že Max Weber konstruuje ideální typy, aby se vyhnul úskalí generalizující metody, která buď ignoruje nebo potlačuje zvláštní, jedinečné a historicky individuální. Současně ale není Max Weber nepřítelem generalizace. Pokouší se o zachování principu kauzality ve společenské vědě a k tomu rozpracovává svou další koncepci objektivní možnosti a adekvátní kauzality, která má právě umožnit kauzální vysvětlení jedinečného sociálního či historického jevu. Není zde místo na podrobnou analýzu těchto koncepcí, musí však být řečeno, že koncepce objektivní možnosti a adekvátní kauzality je základem pojetí a konstruování ideálního typu. Pokusit se o vysvětlení historické události tím, že se podřídí, subsumuje pod obecný zákon, znamená zkreslit historii, která je sledem jednotlivých událostí. Koncepce objektivní možnosti konstruuje jako ideální typ „utopii“, jak by probíhal vývoj podle hypotetického sledu událostí, které bychom mohli očekávat, kdyby se daný jev nevyskytl. Je-li určitá příčina známého vývoje odstraněna, oceňujeme tím její význam a důležitost pro známý historický

vývoj právě tím, že ji hypoteticky odstraníme.

Konstrukce ideálních typů je tedy jakýmsi pokusem zachytit a pochopit historicky jedinečné a přitom neupadnout do krajnosti, která odmítá jakékoli zobecnění a nechává padnout jakýkoli princip kauzality vůbec. Max Weber je proti monokauzální explanci, jeho použití koncepce možnosti a adekvátní kauzality proti nahodilé kauzalitě není totožné s klasickým pojetím kauzálního determinismu, který nepřipouští žádný pravděpodobnostní ráz kauzality. Zobecnování u Maxe Webera neznamená abstrahování společného obecného z jednotlivých případů či exemplářů daného druhu, tedy vytváření abstraktních rodových pojmů, nýbrž spočívá v konstruování racionálního ideálního typu. Nejde také o žádné bezprostřední pojmy odrážející primární historický materiál. Typologická metoda v pojetí Maxe Webera postupuje tak, že na základě určitých historických jevů konstruuje určité strukturní pojmy, které shrnují dohromady pro určitou historickou epochu nebo určitý historický kolektivní jev — podle toho nač se tážeme — to, co je charakterizuje. Tím umožňuje vyzvednutí průběžné vnitřní „strukturní“ souvislosti a současně ji činí zřejmou, tedy umožňuje ji porozumět. Nebo přímo ve formulaci Maxe Webera je to „historické individuum, tj. komplex souvislosti v dějinné skutečnosti, které shrnujeme pojmově v celek z hlediska jeho kulturního významu. Takový historický pojem však nemůže být definován podle schématu genus proximus, differentia specifica, protože se vztahuje na nějaký ve své individuální zvláštnosti významuplný jev.“⁵

Další zvláštností ideálního typu a typologické metody je neobvyklý vztah pojmu ke skutečnosti. Ideální typ není ve vztahu ke skutečnosti její kopií, odrazem, reprodukcí, není k ní ve vztahu přísné adekvátnosti nebo korespondence. Události se v typu konstruuje tak, jak ve skutečnosti neproběhly, jde o to aby byly oproštěny od neracionálních prvků, kterými jsou ve skutečném průběhu zatíženy. Proto Max Weber někdy nazývá ideální typy utopii, mluví o jejich cizosti vůči skutečnosti (Fremdheit). Ideální typy se ke skutečnosti mají tak, že se jimi sku-

⁵ Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, I.—III., s. 30—31, Tübingen 1920.

tečnost poměřuje. Ideální typ je myšlenkovou konstrukcí měření a charakterizování individuálních, tj. ve své jedinečnosti významných jevů. Skutečnost se svému ideálnímu typu může v té či oné míře blížit, nebo se od něho vzdalovat. Jde tedy spíše o vztah aproximace než o vztah totožnosti, odrazu, kopie či reprodukce.

Na závěr úvah o typologické metodě Maxe Webera je nutné poznamenat, že jeho názory a koncepce prošly určitým vývojem a že také existují určité interpretace různých autorů, kteří v té či oné míře akcentují a akceptují to, co u Maxe Webera považují za nejdůležitější. Při bližším a podrobnějším zkoumání zjistíme, že Max Weber doporučoval pro historii a sociologii odlišné, i když ne absolutně protichůdné metodologické postupy. Pro historii doporučuje kauzální analýzu, která usiluje o přičítání (Zurechnung) individuálních kulturně důležitých jednání, výtvorů a osob. Sociologii označuje za generalizující vědu, jejíž pojmy jsou vůči konkrétní realitě historického relativně „inhaltsleer“.

O typologické metodě Maxe Webera existuje rozsáhlá a dnes již téměř nepřehledná literatura. Jeho ideální typy byly kritizovány i marxismem. Je faktem, že Max Weber byl ovlivněn marxismem, a to ve dvojím smyslu. Jednak podléhal přitažlivé síle marxistických idejí, jednak stále s marxismem polemizoval. Často ovšem ztotožňoval marxismus s tou interpretací v rámci německé sociální demokracie a II. internacionály, s níž se nejčastěji setkával. To ovšem nebyl vždy ani zdaleka ortodoxní a principiální marxismus. Z faktu, že Max Weber podléhal marxismu alespoň zčásti a že jej také kritizoval a chtěl překonat, ještě nevyplývá, že odsoudíme ideální typy jako nevědecké, subjektivně idealistické či antimarxistické. Je přehnané tvrzení, že Weberovy ideální typy byly namířeny proti Marxově pojmu společensko-ekonomické formace, stejně jako tvrzení, že ideální typy jsou subjektivistickým výtvorem. Od té doby, co se v rámci marxistické teorie poznání, a zvláště pak v Sovětském svazu, věnuje velká pozornost modelům a modelování, nelze již konstruování ideálních typů, které nejsou odrazem ani reprodukcí skutečnosti, jednoznačně odmítat. Vždyť modely a moderní způsoby modelování mají řadu

vlastností, které formuloval pro své ideální typy Max Weber. Není bez zajímavosti, že dokonce sám prohlašuje, že „přirozeně všechny specifické marxistické »zákon« a vývojové konstrukce, pokud jsou teoreticky bezchybné, mají ideálně typický ráz.“⁶ V další části ukážeme, že v této záležitosti má Max Weber částečně pravdu, poněvadž zvláště Marx ve svém *Kapitálu* konstruoval řadu ideálních typů a ideálních průřezů kapitalistické společnosti, které mu sloužily jako nástroj analýzy kapitalismu v zemi, kde vývoj kapitalismu nejvíce odpovídal svému pojmu, tj. v Anglii.

Marxismus by měl podle mého soudu oprávněně kritizovat u Maxe Webera metodologický relativismus, který vede ve svých důsledcích k absolutní metodologické toleranci, která ignoruje světónázorové a ideologické aspekty metodologie ve vědě a odpovídá spíše Weberovým představám o akademické snášenlivosti. Závažným nedostatkem ideálních typů není ani jejich vzdálenost od skutečnosti či utopistická konstruovanost. Velmi zásadním nedostatkem je však fakt, že Max Weber při konstruování legálních typů panství nebo pojmů třídy a stavu ignoruje historickou roli třídních subjektů a že jeho pojetí třídy s důrazem na rozdíl stavu, prestiže a cti posouvá význam pojmu třídy do jiných oblastí. Přestože Max Weber uznával ekonomickou kategorii třídy, v jeho ideálně typických konstrukcích mu třídy nevystupují v ostrých konturách. Spíše vystupují do popředí skupiny (není nahodilě, že američtí sociologové překládají Weberův výraz „Stand“ výrazem „status group“), nebo jednotlivci, zvláště pak ti jednotlivci, kteří reprezentují charisma nebo tradiční typ legálního panství. Další podstatný a klíčový rozdíl spočívá v tom, že pro Maxe Webera byla základní a nejvyšší hodnotovou orientací v jeho pojetí Wertbeziehung orientace na vědu. Šlo mu o zachování a udržení akademické autonomie vědy proti vnějším mimovědeckým hodnotám. Marxismus se také orientuje na hodnoty a obsahuje hodnotící orientace i ve svém vědeckém poznávání. V marxistickém principu stranickosti je rozhodující orientace na hodnoty a hodnotové orientace revolučního hnutí dělnické třídy. Někteří američtí sociologové (např.

⁶ Max Weber, *Soziologie, Weltgeschichtliche Analysen, Politik*, s. 250–251, Stuttgart 1964.

Bendix nebo Parsons) zdůrazňují, že Max Weber nebyl ani konzervativcem, ani liberálem v běžném slova smyslu. Nebyl však také pochopitelně socialistou a revolucionářem. Tyto úvahy o málo jasném či vyhraněném stanovisku Maxe Webera vůči konzervatismu či liberalismu však jen dokazují, jak právě v této zásadní otázce, tj. v základních světónázorových a metodologických otázkách, existuje ostrý předěl mezi Maxem Weberem a jeho pojetím sociologie i vědy vůbec na jedné straně a marxistickou dialektickou metodou a základním pojetím poslání, funkce a role společenských věd ve společnosti na straně druhé.

Dalším zajímavým jevem ve vývoji světové sociologie je nedůsledný a rozporný postoj významných představitelů světové sociologie k Maxu Weberovi. Mnohé základní proudy a postavy soudobé sociologie se hlásí k M. Weberovi a jeho sociologii. Tato proklamovaná příslušnost je však velmi nedůsledná, jen dílčí a mnohdy se zakládá na nepochopení či na vlastní úpravě základních Weberových koncepcí. Jedině tak je možné, že k Maxu Weberovi se hlásí nejen Parsons, který ovšem nepřijímá jeho typologickou metodu, ale i hlasatelé neangažované, nehodnotící a sociotechnicky orientované neteoretické empirické sociologie.

Pokud se přejímá typologická metoda, tvoření ideálních typů, pak nikdy nedochází k úplné recepci základních východisek Weberovy „*verstehende Soziologie*“. Ideální typy jako nástroj pořádku skutečnosti přejímá takto jen částečně sociologicky orientovaný americký antropolog Redfield, nebo zase Riesman používá typologické metody k tvoření svých proslulých typů člověka řízeného tradicí, zvenčí či zevnitř. Za typologickou disciplínu prohlašuje sociologii G. Gurvitch. Podle Gurvitcha sociologie na rozdíl od věd přírodních, které více či méně generalizují, a od historie, která používá metody individualizující, aplikuje metodu typologickou. Dochází pak k postulování tří typů v sociologii. Jde o typologii abstraktní neboli mikrosociologickou, typologii abstraktně konkrétní týkající se skupin a typologii konkrétní, která se týká globálních společností. Gurvitch však výslovně podotý-

ká, že konstruování sociologických typů není spjata s interpretací vnitřního smyslu jednání.⁷ Typologická metoda se proto dnes v redukci na typologickou proceduru nejčastěji uvádí v příručkách metod a technik sociologického výzkumu, kde je ovšem dost jasně spjata s typologií průměru nebo nejčastěji se vyskytujícího a kde typ je chápán spíše jako mnoho podstatných a společných znaků většího počtu jevů. Max Weber tak sdílí osud mnoha významných a vynikajících postav vědy. Mnoho lidí se k němu hlásí, obdivují a současně tento obdiv spojují s nepochopením a vlastní vulgarizací významných podnětů oslavovaného učitele.

3. Individualizující metoda

Ze všech tří jmenovaných možných přístupů a metod používaných či doporučovaných pro společenské vědy se zdá metoda individualizující být nejméně živá a přitažlivá. Zdá se být záležitostí čistě historickou, omezenou na určitý úsek dějin filosofického myšlení dějin a metodologie. Spjata svým původem s duchovní tradicí německé, zvláště pak novokantovské linie myšlení, je dnes přisuzována nanejvýš historií, která ještě má oprávnění nebo povinnost popisovat nebo ličit individuální děje v jejich historické neopakovatelnosti a výjimečnosti. Typologická metoda Maxe Webera zachovává požadavky individualizace jen zčásti, a proto z přísného hlediska patří jen mezi metody typologické, bere-li se v úvahu, že vznikla jako nástroj pochopení zvláštností historického individua.

Snad i metoda individualizující doplácí na jednostranné závěry svých zakladatelů, kteří často z přísně stanovených rozdílů mezi vědami kulturními a přírodními nebo nomotetickými a idiografickými dělali závěry o zásadní nemožnosti zobecnění ve společenských vědách. Tím vznikal dojem, že jde často o vědomé proklamování nemožnosti společenské vědy a oprávněné námitky proti slabostem a nedostatkům generalizující metody zůstaly mimo pozornost nebo byly považovány za málo důležité. Otázku by však bylo možno postavit jinak. I když není správná teze o nemožnosti zobecnění ve společenských vědách

⁷ G. Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*, s. 13, Presses universitaires de France, Paris 1963.

a tím i v sociologii, nebylo by možné uvažovat v rámci zobecňující metody o určitých způsobech zachycení individuálního? Je samozřejmé, že když přijmeme určitý jednostranný model sociologie, například neteoretické empirické, nebo zobecňující podle vzoru přírodních věd, pak problém individuálních jevů a individualizace velmi lehce škrtáme. Stejně tak i model sociologie založený na soudobé logice vědy nebo na Parsonsově funkcionalismu se těmito problémy vůbec nezatěžuje. Z toho však ještě nikterak nevyplývá, že problém zachycení a vysvětlení jevů historicky zvláštních byl uspokojivě vyřešen. V této souvislosti nebude na škodu položit si otázku, jaký je poměr marxismu a marxistické metody k otázce poznání a vysvětlení jevů historicky individuálních.

Marxismus vychází ze základních metodologických předpokladů dialektické metody. Není účelem této stati objasňovat základní principy Marxovy dialektické metody. Budou dotčeny jen ty souvislosti, které mají vnitřní vztah k analyzované problematice. Marxistická dialektická metoda nepovažuje metodu za soběstačnou, za pouhý produkt rozvoje myšlení a vědy, za nezávislou na předmětu, který zkoumá. Z tohoto hlediska pak musí být respektován rozdíl mezi dialektikou přírody a dialektikou společnosti. Jako nelze v rámci klasického marxismu škrtnout dialektiku přírody, tak nelze ignorovat kvalitativní rozdíl mezi přírodou a společností. Z Marxova pojetí dialektiky takový závěr nevyplývá. Nelze také automaticky vyvodit z existence dialektiky přírody a společnosti závěr o absolutní totožnosti metody poznání přírodních a společenských jevů. Není-li společnost redukovatelná na přírodu, protože jinak dochází ke kvalitativní redukci vyššího na nižší, nelze redukovat metodu poznání společenských jevů na pouhou nápodobu poznání přírody. Poznání společenských jevů musí mít proto své specifikum, i když nelze v rámci marxismu stavět základní bariéry mezi přírodou a společností.

Kritizuje-li marxismus pozitivismus a nopo pozitivistickou linii v sociologii, musí také uznávat, že nelze ztotožňovat generalizující metodu úspěšných přírodních věd se způsoby poznání ve vědách společen-

ských a klást rovnítko mezi generalizující metodu přírodních věd a zobecnění ve vědách společenských. Jsou, domnívám se, určité důležité rozdíly, které již zdůraznil Marx, zvláště ve své korespondenci. Marx například zdůrazňuje v dopise Engelsovi, v němž hodnotí jednu Lassallovu práci, toto: „Ideologismus prochází prací a dialektika je nesprávně použita. Hegel nikdy nenazýval podřízení masy případů pod »obecný princip« dialektikou.“⁸ Na jiném místě Marx při hodnocení induktivní srovnávací metody Jacoba Grimma prohlašuje „ta se vůbec hodí lépe pro spisy, které netvoří dialekticky členěný celek“.⁹ Je známý jiný výrok Marxův, v němž zdůrazňuje významný rozdíl mezi jevem a podstatou, který vlastně zakládá nutnost vědy. Kdyby jev a podstata byly totožné, pak by věda byla zbytečná a stačil by popis jevů a jejich bezprostřední poznání. Na jiných místech Marx vystupuje proti zjednodušenému podřízení konkrétního abstraktnímu bez zprostředkujících článků, rozlišuje často abstrakce správné, naplněné konkrétním obsahem a abstrakce obsahově chudé, nesprávné.

Marxistická dialektická metoda tedy není a nemůže být totožná s vědecky úspěšnou generalizující metodou přírodních věd, která odhaluje obecné ve velkém množství případů téhož druhu, která podřizuje konkrétní abstraktnímu a velký počet případů řadí pod „obecný princip“. Dialektická metoda usiluje o vědecké zobecnění a poznání vývojových a historických zákonitostí, její postupy a způsoby jako tyto zákony odhalovat a poznávat mají své specifikum. Je možné dokonce říci, že v Marxově dialektické metodě najdeme prvky typologického přístupu, postupy konstruování a vytváření typů nebo ideálních průřezů, které usnadňují poznání složitých a různými vnějšími a vedlejšími jevy zakrytých sociálních procesů. Typologický přístup je podle mého obsažen v *Kapitálu*, v *Teoriích o nadhodnotě*. Marx přece netvořil svou obecnou teorii kapitalistické společnosti na základě studia velkého množství stejných, podobných nebo opakujících se jevů v tehdejších kapitalistických zemích Evropy. Bere si za základ Anglii, zemi, v níž kapitalismus dosáhl svého nejvyššího a podle Marxova pojetí nejčistšího vývoje, kde se

⁸ K. Marx, B. Engels, *Briefwechsel, 1861–1867*,

⁹ K. Marx, B. Engels, *Dopisy o Kapitálu*, s. 129,

III. Band, s. 60, Berlin 1950.
Praha SNPL 1957.

nejvíce přiblížil k teoreticky konstruovanému modelu kapitalismu jako řádu, v němž rozhodující roli hrají jen dvě třídy — buržoazie a proletariát. Marx formuluje svá významná zobecnění, tedy obecné zákony vývoje kapitalismu na základě studia nejrozvinutějšího, ale současně také výjimečného anglického kapitalismu. V Marxově pojetí typické není to, co je všude obsaženo, ale to, co je nejvíce rozvinuto a co ve své klasicky rozvinuté podobě představuje základní tendence rozvoje jakéhokoli kapitalismu. Typické je odhaleno ve výjimečném, zvláštním a to odpovídá podstatě Marxovy dialektiky. Zvláštní je právě poznáno a vysvětleno nikoli tím, že v obecném, v abstraktním zmizí, ale naopak v ideálním průřezu a ideální konstrukci například třídní dichotomie, společensko-ekonomické formace jako podstatné pro daný jev nejvíce vystoupí do popředí.

V jiných souvislostech lze dokonce sledovat, jak Marxovi jde v rámci dialektické metody o odhalení zvláštního jako historického individuálního jevu. V tom spočívá síla a přednost dialektiky, že u Marxe a Lenina byla nástrojem odhalování vznikajících, vědeckému poznání ještě běžně neznámých postupů a metod zkoumání, skrytých vývojových tendencí a zákonů. Marxistická dialektická metoda je proto ve svém postupu i metodou individualizující. Nikoli v tom smyslu, že odmítá poznávání historických zákonitostí, nýbrž v tom, že je schopna v jevech zatím výjimečných a tím i ještě neopakovatelných odhalit zvláštní, které se dalším vývojem stane opakovatelným, hromadným a třeba i masovým. A při historické analýze jde dokonce i o to vysvětlit a pochopit jevy, které jsou spjaté s historicky neopakovatelnými situacemi, osobami. Marxova dialektická metoda v sobě proto zahrnuje moment individualizace jako svůj přirozený prvek. V tom je její další převaha nad dílčími, jednostrannými nebo jednodimenzionálními přístupy. Individualizující moment Marxovy metody lze charakterizovat na třech úrovních.

1. Marxismus dovádí analýzu společenských jevů, vztahů, institucí, struktur až k jejich živému základu, k jednajícím, vyrábějícím a bojujícím individuům. V Marxově a Engelsově pojetí nedělá nic historie, ale vždy živí konkrétní lidé ve svých společenských vztazích, které jsou deter-

minantou jejich jednání, ale též současně vždy produktem lidské činnosti. 2. Marxistická metoda je individualizující také v tom, že dovede odhalit, poznat a vystihnout dříve, lépe o hlouběji řadu historicky individuálních, tj. zvláštních a svérázných jevů, které teprve vznikají. Jsou zárodkem budoucího vývoje a jako takové ještě nemají ráz jevů masových, hromadných a opakuje se. Dialektická metoda dovede vysvětlit specifičnost a neobvyklost sociálních jevů, které jiné metody a postupy vysvětlují zkresleně, jednostranně nebo vulgárně. To se týká například Marxových analýz bonapartismu jako zvláštního historického jevu, který neměl do té doby obdoby a byl spojen se zvláštní rolí groteskní personáže, již umožnily výjimečné, neobvyklé a historicky nové podmínky sehrát roli hrdiny. 3. Marxistická metoda je individualizující i v tom, že je s to zaměřit své poznání na studium jednotlivých vynikajících osobností, které představují historická individua velké tvořivosti, významu a dosahu. Zde jde o dvojnásobný význam individuálního přístupu. Jde o historickou individuální aktivitu a současně o pochopení významu neopakovatelné vynikající role velké osobnosti — tvůrce nového a revolučního. Zde je síla dialektické metody při studiu historické role takových individualit, jako byl sám Marx nebo Lenin.

Naše úvahy o metodě končí. Spory o jednotlivé základní přístupy ze základní zvolené trojice soupeřících metod ukazují mnoho jednostrannosti, neoprávněných nároků a monopolistických tendencí. Dialektická Marxova metoda není lepší, dokonalejší, protože proklamuje svou nadřazenost a je samolibá. Je tvořivější proto, že ve svých základních předpokladech zahrnuje všechny významné myšlenkové podněty předchůdců, že není jednorozměrná, redukcionistická a zjednodušující. Její základní přístupy obsahují v sobě tolik možných a nutných momentů, kolik odpovídá povaze a složitosti předmětů, které zkoumá. Protože nechápe sebe sama jako uzavřený, nedotknutelný systém, protože je jí cizí strnulost a neměnnost, je s to obohacovat se a rozvíjet jak v důsledku své vlastní aplikace, tak i pod vlivem všech cenných a užitečných výbojů, které je s to přijmout, přetavit a rozpustit v sobě samé jako překonané momenty předcházejícího

vývoje. Přitom se nevzdává svých základních východisek, které již vyzkoušela, prověřila a dokázala obhájit. Ty, kdo se k ní hlásí, zavazuje ke kvalifikovanému a náročnému uplatňování a rozvíjení.

Резюме

Урбанек Э.: Спор об обобщающем, типологическом и индивидуализирующем методах

Предметом анализа является спор между обобщающим, типологическим и индивидуализирующим методами. С этой точки зрения понимается метод как определенная позиция по отношению к действительности, содержащая одновременно определенное понимание самой действительности. В зависимости от этого понимания действительности и от процесса познания, как его рассматривает тот или другой метод, постулируют сторонники определенного метода и приемы и способы, как познать, понять или объяснить в науке саму действительность.

Обобщающий метод связан обычно со стремлением приблизиться к уровню, или достигнуть уровня успешных естественных наук. Обобщение понимается как вскрытие общего, свойственного многим явлениям или случаям того же рода. Существует прямая связь между пониманием обобщающего метода и между философией эмпиризма, позитивизма и неопозитивизма, в последнее время также между логикой науки или аналитической теорией науки. Прежние концепции обобщающего метода подчеркивали индукцию и каузальность. Несмотря на разные индивидуальные отличия представителей этой линии можно считать Комта, Дюркгейма и Парета. У Дюркгейма идея необходимости обобщающего метода связана с его особым пониманием социальных фактов как вещей и пониманием общественного как действительности особого рода. Вследствие этого он применяет статистику для познания явлений коллективного сознания и выдвигает также идею социальных типов в связи с особой концепцией нормального и патологического. Данное понимание типов не имеет ничего общего с типологией идеальных типов Макса Вебера. В неопозитивистской линии социологии 30-ых лет XX-ого века понимание социологии как обобщающей науки о поведении человека и как науки, которая стремится выступать как естественные науки, связано с именами Г. Лундберга и О. Нойрата. Модель и практика ограниченной эмпирической социологии американского типа, в противоречие образу естественных наук, довольно алогически отказываются от более широкого обобщения вообще, или в самом лучшем случае остается ограниченным требованием эмпирической генерализации.

У представителей современной логики науки или аналитической теории науки Г. Альберта и К. Р. Поппера встречаемся с некоторыми попытками преодолеть ограниченный, неопозитивистский прием; они отказываются от методологического натурализма и сциентизма.

Целью общественных наук является создание научного закона, понимаемого в духе современной логики науки не как индукцией полученное обобщение, основанное на наблюдении за большим количеством явлений, но как научный закон, имеющий общую и универсальную действительность в случае, если оказалось, что в данных условиях происходит всегда данное явление. С другой стороны это связано с отказом от исторического или эволюционного законов. Несмотря на это имеются и у Г. Альберта и у К. Поппера остатки позитивистского понимания действительности и науки, методология не зависит от предмета исследования и определяется более логическим методологическим идеалом науки. Есть полный отказ от каких бы то ни было требований автономии духовными методами, и высказывается убеждение, что возможно единство наук на базе науки о поведении человека, на базе одинакового словарного состава и одинаковой грамматики науки.

Обобщающий метод не способен видеть свои внутренние недостатки и ограниченность, неразрешенное отношение между общим и единичным, он не решает проблему подчинения особого общему, качественного количественному.

Типологический метод Макса Вебера основан на определенных предпосылках интенсивной и экстенсивной бесконечности человеческого познания. Из этого истекает методологический релятивизм М. Вебера. Ни обобщающий, ни индивидуализирующий методы не являются универсальными. Создание идеальных типов имеет задачей сохранить социологию как обобщающую науку и сделать одновременно возможным уловить и понять особенности и исключительности индивидуальных явлений с исторической точки зрения. Одновременно М. Вебер старается сохранить принцип каузальности на основе своего понимания объективной возможности и адекватной каузальности. Однако его концепция идеальных типов со своими основными предпосылками, обусловленными общими исходными пунктами «принимающей социологии», не была никогда вполне принята.

Индивидуализирующий метод находит по сравнению с остальными методологическими приемами в настоящее время наименьший отклик. Может быть, это вызвано тем, что его неокантовские представители отказывают общественным наукам в праве на обобщение, и в случае, если они проводят обобщение, включают их в число естественных или номотетических наук. Индивидуализирующий метод отведен лишь истории. Здесь существует абсолютная противоположность между обобщением и индивидуализацией, и вследствие этого ряд проблем отодвигается на задний план или передается, в ущерб науке, забвению.

Марксистский диалектический метод не является методом редукции и подчинения единичного и особого общему. Он исходит из предпосылки зависимости метода от исследуемого объекта и от его сложности. Маркс стремился познать закономерности развития и истории и для этой цели он применял как обобщение, так и элементы типологического метода, стараясь одновременно познать явления, в ре-

зультате своей исключительности и неповторимости похожие в данное время на специфические, исторические индивиды. Напр. законы капиталистического, товарного производства он не открыл путем индуктивного метода исследования большого количества капиталистических стран и путем познания их общих черт. Он исследовал прежде всего английский капитализм, который он считал самым развитым. Английский капитализм наиболее соответствовал своему понятию, э. з. понятийной конструкции идеального разреза, или среднего уровня определенной общественно-экономической формации. В этом смысле он был в своей исключительности типическим. Одновременно Маркс — особенно в своих исторических трудах — стремился посредством своего диалектического метода и посредством основной сети категорий своего материалистического понимания истории понять и познать те явления, которые в данное время были исторически особенными и исключительными. Именно Маркс дал напр. научное объяснение особого исторического явления, какое представлял собою бонапартизм во Франции. Диалектический метод Маркса был индивидуализирующим в том смысле, что он направлял свое внимание тоже на исследование исторической, и в определенном смысле неповторимой роли великих личностей истории. Для такого анализа нельзя применить обобщающий метод в его традиционном понимании. Но диалектический метод адекватен и таким явлениям, так как он не является редукционистским, одномерным, и так как он всегда учитывает сложность и многомерность исследуемого объекта. В этом отношении он превосходит другие методы, включая в себя их обоснованные, или проверенные приемы как преодоленные и отмененные моменты.

Summary

Urbánek E.: Disputes concerning Generalizing, Typological and Individualizing Methods

The subject of the present analysis is the dispute among the generalizing, the typological and the individualizing method. In this context, method is conceived as a specific approach to reality which simultaneously involves, explicitly or tacitly, a certain conception of reality itself. In terms of this conception of reality and according to the specificity of the cognitive process as conceived by this or that method, also processes and ways of recognizing, conceiving or explaining reality itself in science are postulated by various advocates of the given method.

The generalizing method is, as a rule, connected with the effort to approach or to reach the level of the successful natural sciences. Generalization is conceived as looking for the general, the common, in a large number of phenomena or cases of the same kind. There is a direct connection between the conception of the generalizing method and that of the philosophy of empiricism, positivism and neopositivism, in the most recent

times also with the logics of science or the analytical theory of science. Older conceptions of the generalizing method lay stress on induction and causality. Comte, Durkheim and Pareto may be classed among the representatives of this line, regardless of various individual differences. With Durkheim, the idea of the necessity of the generalizing method is connected with his specific conception of social facts as things and of the social as a reality *sui generis*. This is why he also applies statistics in identifying the phenomena of collective consciousness and specifies the idea of social types in connection with a particular conception of the normal and the pathologic. This conception of types as nothing in common with the typology of Max Weber's ideal types.

In the neopositivistic line of sociology prevailing in the thirties of the twentieth century, the conception of sociology as a generalizing science of human behaviour, aspiring to proceed in the same way as natural sciences, is connected with the names of G. Lundberg and O. Neurath. Both the model and the practice of the limited identifying sociology of the American type entirely reject wider generalization — rather illogically and at variance with the model of natural sciences; at most, there remains a limited postulate of empirical generalization.

The representatives of contemporary logics or of the analytical theory of science, H. Albert and K. R. Popper, take certain pains to overcome the limited neopositivistic approach and reject methodological naturalism and scientism. The aim of social science is to create the scientific law conceived in the spirit of modern logics of sciences — not as a generalization from a great number of observed phenomena gained by induction but as a scientific law having a general and universal validity if it is established that, under given conditions, the given phenomenon always appears. On the other hand, this is connected with rejecting the historical or evolutionary law. Nevertheless, even with H. Albert and K. Popper there remain residues of the positivistic conception of reality and science; methodology does not depend upon the subject of investigation, being given rather by the logical methodological ideal of science. These authors reject any claims of the methods of the humanities on autonomy and express their conviction that the unity of sciences may be achieved on the basis of the science of human behaviour, the same dictionary and the same grammar of science.

The generalizing method is incapable of perceiving its inner deficiencies and limitations, as well as the hitherto unsolved relation between the general and the individual; it does not solve the problem of subordinating the special to the general, the qualitative to the quantitative.

Max Weber's typological method is based on certain assumptions concerning the intensive and the extensive infinity of human knowledge. This is the source of Max Weber's

methodological relativism. Neither the generalizing nor the individualizing methods are universal. The task of the construction of ideal types is to preserve sociology as a generalizing science and simultaneously to make possible the identification and comprehension of the specific and exceptional character of historically individual phenomena. At the same time, Max Weber strives to preserve the principle of causality by means of his conception of objective possibility and adequate causality. However, his conception of ideal types with its fundamental premises given by the general starting-points of the "understanding sociology" has never been commonly accepted.

In comparison with the other methodological approaches, the individualizing method at present, meets with the least acceptance. This may be caused by the fact that its neo-Kantian representatives practically deny the right of generalization to the social sciences and, in case these generalize, they classify them among the natural or nomothetical sciences. It is only to history that the individualizing method is then reserved. In this respect, there is an absolute contradiction between generalization and individualization which, to the detriment of science, causes a great number of problems to be transferred into the background or doomed to oblivion.

The Marxist dialectical method is not a method of reduction and subordination of the individual and particular to the general. It proceeds from the assumption of the dependence of the method upon the subject under examination and its complexity. Marx attempted to discover evolutionary or historical laws; to this end he used both generalization and elements of the typological method. At the same time, he strived to

uncover the phenomena which at a given time, resemble specific historical individuals by their exceptionality and incapability of repeating themselves. It is not by the inductive method of studying a great number of capitalist countries and by the recognition of their common features that he discovered the laws of the capitalist production of goods. He studied, first of all, the British capitalism he considered as most developed. Capitalism in England most corresponded to his conception, i. e. to the conceptual construction of the ideal cross-section or average of a certain socio-economic formation. In this sense, it was typical in its exceptionality. At the same time, by means of his dialectic method and the basic categorial network of his materialist conception of history, Marx attempted — especially in his historical studies — to grasp and understand those phenomena which were historically specific and exceptional in the given period. It was Marx who presented e. g. the scientific explanation of the particular historical phenomenon of Bonapartism in France. Marx' dialectical method is also individualizing in the sense that he orientates his attention also to studying the historical and, in a certain sense, unrepeatable role of great historical personalities. In such an analysis, it is impossible to use the generalizing method in its traditional conception. The dialectical method, however, not being reductional and one-dimensional but always respecting the complexity and multidimensionality of the subject under examination, may adequately be applied even to phenomena of this kind. In this sense, it is also superior to the other methods, since their justified or verified approaches are involved in it as anachronistic and counteracted moments.

Nie je náhodné, že problematika sociologického poznávania sa dostala do popredia pozornosti sociológov, čo má u marxistických i nemarxistických sociológov rozličné príčiny.

Nemarxistická sociológia práve v metodologickej oblasti prežíva krízu, v ktorej sa usiluje riešiť dôsledky najmä novopozitivistických metodologických koncepcií na sociologické poznávanie — sociologického empirizmu. Z celej súčasnej diskusie, ktorá sa vedie o týchto problémoch v nemarxistickej sociológii, možno vypozerovať, že na prehlbenie tejto krízy určitým spôsobom vplýva aj rozvoj marxisticko-leninskej sociológie v socialistických krajinách.

Marxisticko-leninská sociológia venuje veľkú pozornosť základným metodologickým otázkam, pretože ich riešenie je podmienkou nielen úspešnej a efektívnej bádateľskej práce, ale i základnej odlišnosti metodológie marxisticko-leninskej sociológie, tak od metodológie sociologického empirizmu, ako aj fenomenologickej metodológie súčasnej buržoásnej sociológie, ako aj od jej triednej a ideologickej funkčnosti. Pritom, ako ukazuje naša skúsenosť, nemožno sa vyhnúť alebo obísť tie nemarxistické metodologické koncepcie, ktoré z diametrálne odlišných metodologických východísk riešia otázky sociologického poznávania, už z tých jednoduchých príčin, že sa tieto koncepcie často vydávajú za jedine možné vedecké prístupy k skúmaniu spoločenskej skutočnosti. V našej sociológii posledného desaťročia sú to predovšetkým metodologické dôsledky sociologického empirizmu v celej koncepcii sociologického poznávania. Kritické vyrovnanie sa s týmito koncepciami nemarxistickej sociológie je nevyhnutým stupňom v rozpracovávaní metodologických problémov v marxisticko-leninskej sociológii. Doterajšie naše skúsenosti ukazujú, že tolerancia niektorých častí týchto metodologických koncepcií má svoje nepriaznivé metodologické dôsledky pre celý poznávací

proces v sociológii. Na prvý pohľad by sa napríklad zdalo (a toto zdanie bolo v minulom období u nás dosť rozšírené), že oblasťou, ktorá je „najvhodnejšia“ na prevzatie poznatkov z nemarxistickej sociológie, je oblasť procedúr a techník sociologického výskumu, pretože vraj tieto „nezávisia“ od ontologických predpokladov. Chceli by sme teda ukázať, že ide naozaj len o zdanie, lebo pri analýze tejto problematiky dôjdeme k objasneniu mnohých spätostí práve s ontologickými predpokladmi. Práve kritika a rozpracovanie týchto čiastkových otázok metodológie a metodiky umožňuje odkryť veľmi slabé miesta sociologického poznávania buržoásnej sociológie. Dnes už aj niektorí nemarxistickí sociológovia sú nútení priznať, že v súčasnej kritike novopozitivistických koncepcií sociológie je nahlbšie prepracovaná marxistická kritika.

Skutočnosť, že nemarxistická sociológia musela zaznamenať, že sa na svetovej aréne sociológie objavila marxisticko-leninská sociológia rozpracúvaná už v nových podmienkach socialistickej spoločnosti, je *kvalitatívne novým a podstatným prvkom sociológie v jej vývine* v druhej polovici XX. storočia.

Boj týchto základných koncepcií (marxistickej a nemarxistickej) sociológie vstupuje v tomto období do nového štádia. Až do vzniku socializmu nemohla mať marxisticko-leninská sociológia svoj inštitucionálny základ a nemohla sa rozvíjať v takom rozsahu, ako sa rozvíjala buržoásna sociológia v kapitalistickej spoločnosti. Napriek tomuto nerovnoprávnemu postaveniu v kapitalistickej spoločnosti, rozpracovala marxisticko-leninská sociológia svoj základný vedecký systém v takom rozsahu a tak dôsledne, ako sa to nepodarilo ani jednej nemarxistickej škole v sociológii. V období existencie socialistickeho spoločenského systému — po prekonaní určitých ťažkostí — vytvorili sa v socialistických krajinách podmienky aj pre

inštitucionálny rozvoj marxisticko-leninskej sociológie, ktoré v úplne nových sociálnych podmienkach umožňujú rozprávať marxisticko-leninskú sociológiu.

Marxisticko-leninská sociológia si postupne vypracováva svoj vedecký systém na základe najnovších poznatkov nielen sociológie, ale aj ostatných vied (filozofia, sociálna psychológia, kybernetika, logika, psychológia a pod.). Marxistickí sociológovia v socialistických krajinách majú už za sebou mnohé závažné sociologické výskumy socialistickej spoločnosti, ktoré hlbšie analyzujú socialistickú spoločnosť a ukazujú jej jednotlivé odlišnosti a prednosti pred kapitalistickou spoločnosťou. Marxisticko-leninská sociológia *vystupuje* voči nemarxistickej sociológii v rovine svojho vedeckého obrazu socialistickej spoločnosti a v rovine svojej spoločenskej funkcie v socialistickej spoločnosti. Marxisticko-leninská sociológia ako celok sa diametrálne odlišuje od nemarxistickej sociológie svojou ideologicko-politickou a triednou funkciou.

Problematika sociologického poznávania v marxisticko-leninskej sociológii je bohatá členená. V ďalšej časti by som sa chcel zaoberať aspoň jednou časťou tejto problematiky.

Sociologické poznávanie

Spoločnosť ako objekt vedeckého poznávania patrí k najzložitejším objektom poznávania vôbec. Z toho vyplýva i zvláštna náročnosť na vedecké poznávanie tohto objektu. Predpokladom vedeckého poznania spoločnosti je vyriešenie základnej *ontologickej* otázky. Len vedecká odpoveď na túto základnú otázku umožnila vytvoriť *všeobecnú teóriu spoločnosti*, ktorá sa stala aj gnozeologickým východiskom vedeckého poznávania spoločnosti. Ako je známe, takouto teóriou spoločnosti je *historický materializmus*. Historický materializmus umožnil kvalitatívne nový stupeň vo vývoji jednotlivých spoločenských vied, ktoré sa zaoberajú jednotlivými stránkami spoločnosti.

Táto teória však súčasne umožnila aj vedecký prístup ku *konkrétnej spoločnosti*, konkrétnej spoločenskej javov a procesov ako celkov – súhrnu rozličných spoločenských stránok (ekonomickej, psychickej, politickej, ideo-

logickej). Uplatnenie dialektického materializmu pri skúmaní spoločnosti umožnilo vyčleniť z doterajšieho filozofického poznávania sociologické, ktoré vychádza z historického materializmu ako teoretického a metodologického princípu.

Objektom sociologického poznávania je vždy konkrétna spoločnosť (i keď na rozličnej rovine – v rámci štátu, zväzku štátov, národné spoločenstvo, rozličné skupiny spoločnosti atď.) s cieľom poznať zákony jej vývinu, fungovania a premeny. Toto poznanie, ktoré vychádza z filozofických princípov marxisticko-leninskej filozofie používa na poznávanie mnohé postupy a nástroje, ktoré mu umožňujú prejsť od všeobecnej teórie a metódy k teóriám a metódam, ktoré sú adekvátne pre skúmanie konkrétneho javu v konkrétnej spoločensko-historickej situácii. Je to prechod od všeobecnej teórie a všeobecnej metódy cez menej všeobecné teórie a menej všeobecné metódy až k prostriedkom získavania a zhromažďovania spoločenských informácií, metódam ich spracovania, analýzy, zovšeobecnenia a vysvetlenia, ktorými sa opäť vracajú k teoretickým záverom a zovšeobecneniam. Tento charakter sociologického poznávania obsahuje prvky teoretického poznávania a prvky empirického poznávania ako vzájomne späté v každej jednotlivej fáze sociologického poznávania. Treba však pripustiť, že v jednotlivých fázach sociologického poznávania konkrétneho javu nie je vždy rovnako zastúpená teória a empiria. V jednotlivej fáze poznávacieho procesu môže vystupovať do popredia teoretický aspekt a v inej aspekt empirický. V marxisticko-leninskej sociológii však teória a empiria tvoria *dialektickú jednotu sociologického poznávania*.

Nemarxistická sociológia ako celok si od začiatku kládla za úlohu riešiť charakter sociologického poznávania. Pozitivistický smer redukoval ontologickú stránku na princípoch metodologického monizmu naturalistického charakteru a postupne vylimoval zo sociologického poznávania ontologickú problematiku vyúsťujúc až do odmietania teórie v radikálnom sociologickom empirizme, redukujúce sociologické poznanie na empirickú gnozeológiu.

Antipozitivistický smer (humanistická sociológia) vychádzajúc z princípov metodologického monizmu fenomenológie, absolutizuje ontologickú stránku redukovanú

na subjekt a gnozeologickú stránku na metódu „chápajúcej sociológie“.

Tak došlo k odtrhnutiu teórie od empirie v sociologickom poznaní buržoáznej sociológie.

Pre súčasnú buržoáznu sociológiu je charakteristická snaha o preklenutie tejto priepasti a o nájdenie „mostov“ cez ktoré by to bolo možné urobiť, či už cestou kompromisu teórie „stredného dosahu“ (Merton), vybudovania teoretického systému (Parsons), alebo „zjemnením“ radikálnej formy sociologického empirizmu (Lazarsfeld).

1. Spätosť a odlišnosť filozofického a sociologického poznávania

V predchádzajúcej časti sme vyčlenili sociologické poznanie z poznania filozofického. Samo toto vyčlenenie je však vážnym teoretickým problémom, o ktorom sa už dlho v marxisticko-leninskej sociológii diskutuje. Diskusia sa vedie v troch základných oblastiach: vzťah historického materializmu a sociológie, predmet marxisticko-leninskej sociológie a jej štruktúra, vzťah všeobecnej metódy a konkrétneho sociologického výskumu. Možno povedať, že základnou otázkou tejto diskusie je otázka vzťahu filozofického a sociologického poznania,¹ i keď nemožno celú diskusiu redukovať len na túto otázku.

Jedným z názorov na túto problematiku je, že sociologické a filozofické poznanie je vlastne identické, že sociologické poznanie sa realizuje rozšírením predmetu filozofického poznania na špecifické zákony fungovania a vývinu spoločensko-ekonomickej formácie a rozšírením prostriedkov poznávania empirickej vedy. Sociológia je filozofickou disciplínou a zhoduje sa s historickým materializmom. Ani v tejto koncepcii sa však nemožno vyhnúť tomu, aby nevznikol problém vzťahu filozofického a sociologického poznávania. Tento problém sa rieši tak, že sociologické poznávanie vzniká ako „doplnok“ filozofického poznania, ktorý vyplynul z rozšírenia predmetu filozofického poznania. Tým sa však stiera špecifika filozofického poznávania. Tento názor nie je však nový a nájdeme ho u viacerých autorov, ktorí interpreto-

vali názory Marxa, Engelsa a Lenina k tejto problematike. Je však ťažko z jednotlivých výrokov klasikov marxizmu-leninizmu, ktoré vznikli v rôznych historických kontextoch jednoznačne potvrdiť, či vyvrátiť názory o vzťahu historického materializmu a sociológie. Pri štúdiu prác Marxa a Engelsa predsa narazíme na problém filozofického a sociologického poznania. Marx a Engels vychádzajúc z rozličných podnetov a z rôzneho materiálu dospeli k tomu istému názoru na vývin spoločnosti, „... rozhodli sme sa“, píše K. Marx v *Úvode ku kritike politickej ekonómie*, „spoločne vypracovať náš názor, ktorý je v protiklade proti ideológii nemeckej filozofie, teda skončiť s našim bývalým filozofickým svedomím. Umysel sme ukutočnili vo forme kritiky poheglovskej filozofie.“² Proti idealistickému filozofickému poznaniu dejín postavili materialistické filozofické poznanie dejín. F. Engels v životopise K. Marxa vyzdvihuje u K. Marxa práve Marxom uskutočnené prevrátenie celého dovtedajšieho poňmania dejín, ktoré malo pre socialistický názor obrovský význam, lebo viedlo k presvedčeniu, že veľkoburžoázia už splnila svoje dejinné poslanie a že dejinná vedúca úloha prešla na proletariát, ktorý sa oslobodí len tak, že odstráni akýkoľvek útlak, akékoľvek triedne panstvo a akékoľvek vykorisťovanie.³ „A tak dúfam“, napísal Engels v práci *O historickom materializme*, „že ani britská »respektabilita«, ktorá sa po nemecky nazýva filisterstvom, sa príliš nezdesí, ak použijem v angličtine, ako v toľkých iných jazykoch, výraz »historický materializmus« na označenie toho chodu ponímania svetových dejín, ktoré vidí konečnú príčinu a rozhodujúcu hybnú silu všetkých dôležitých dejinných udalostí v hospodárskom vývine spoločnosti, v zmenách spôsobu výroby a výmeny, v rozštiepení spoločnosti na rozličné triedy, vyplývajúcom zo spomenutých zmien v hospodárstve, a vo vzájomnom boji týchto tried.“⁴ (Podč. J. P.)

Z toho by sme mohli usudzovať, že Marx a Engels takto vyjadrili svoj filozofický názor na spoločnosť a jej vývin, že týmto vytvorili najvšeobecnejšiu teóriu vysvetľovania, ale súčasne i najvšeobecnejšiu metó-

¹ A. G. Zdravomyslov, *Metodologia i procedura*

sociologičeskich issledovanij, Moskva 1969, s. 16.

Bratislava, 1952, s. 23.

² Marx—Engels, *O historickom materializme*,

³ Tamže, s. 37—38.

⁴ Tamže, s. 69.

du skúmania spoločnosti. Túto myšlienku jednoty teórie a metódy, ktorú nachádzame najmä u Marxa, zvlášť zdôraznil V. I. Lenin tak v práci *Karol Marx*, ako aj *Kto sú priatelia ľudu* na viacerých miestach, a súčasne s tým aj presnejšie načrtáva myšlienku použitia tejto teórie a metódy: „Ak mala aplikácia materializmu na analýzu a objasnenie jednej spoločenskej formácie skvelé výsledky, je celkom prirodzené, že materializmus v dejinách nie je už hypotézou, ale vedecky overenou teóriou; je celkom prirodzené, že takúto teóriu treba uplatniť aj na ostatné spoločenské formácie, aj keď ešte neboli podrobené špeciálnemu faktologickému štúdiu a podrobnej analýze... historický materializmus nikdy netvrdil, že všetko objasnil, ale iba to, že ukázal »jedine vedeckú«, ako sa vyjadril Marx (*Kapitál*), metódu vysvetľovania dejín“.⁵

Táto myšlienka nás vedie k dvom základným záverom. Ak pozitivistickí súčasníci zakladateľov marxizmu si vytýčili cieľ dobudovať systém pozitívnej filozofie vedou o spoločnosti (Comte), tak Marx a Engels sa sústredili na to, aby odstránili dovtedy najväčšiu slabinu filozofického materialistického poznania, t. j. neschopnosť *materialisticky* vysvetliť vývin spoločnosti. „Marx a Engels, vyrastajúc z Feuerbacha a dospievajúc v boji proti fušerom, prirodzene, venovali najväčšiu pozornosť tomu, aby dobudovali *materialistickú filozofiu nahor*, t. j. nie *materialistickú gnozeológiu*, ale *materialistické chápanie dejín* (podč. J. P.). Preto Marx a Engels vo svojich spisoch viac zdôrazňovali *dialektický materializmus* ako *dialektický materializmus*, viac trvali na *historickom materializme* ako na *historickom materializme*.“⁶ Materialistická teória a dialektická metóda prvýkrát v dejinách umožnili vytvoríť monistické dialektickomaterialistické vysvetlenie prírody, spoločnosti a myslenia. Tým bolo završené materialistické filozofické poznanie sveta, vytvoril sa ucelený vedecký systém materialistickej filozofie.

Druhý záver logicky vyplýva z predchádzajúceho. Marx a Engels vypracovali všeobecnú teóriu spoločnosti, ktorú na jednej strane dotiahli až k základnej filozo-

fickej otázke, ale na druhej strane sa stala táto teória základom pre konkrétnu analýzu konkrétnej kapitalistickej spoločnosti ako celku a jej jednotlivých spoločenských stránok zvlášť. (Engelsova konkrétna analýza postavenia robotníckej triedy v Anglicku, analýza bytovej otázky, rodiny, sociálny výskum robotníckej triedy cez I. Internacionálu, Marxova *Robotnícka anketa*, sociologická analýza v Marxovom *Kapitáli*.) Marx a Engels rozpracovali dialektickú metódu až pre skúmanie konkrétnych spoločenských javov a celej spoločensko-ekonomickej formácie. (Uskutočnili to, o čo sa márne vtedy pokúšala pozitivistická sociológia). Domnievame sa, že historický materializmus má nielen filozofickú stránku, ale aj sociologickú. To by znamenalo, že historický materializmus je aj všeobecnou sociologickou teóriou a metodológiou, a touto svojou časťou prechádza aj do štruktúry marxisticko-leninskej sociológie. K tomuto záveru nás vedie aj vysvetlenie Leninovej myšlienky o „aplikácii materializmu na analýzu a objasnenie spoločenskej formácie“, „uplatnenie teórie na faktologické štúdium a podrobnú analýzu spoločenskej formácie“.

Na rozdiel napr. od A. Comta, ktorý sa snažil rozpracovať systém pozitívnej filozofie a v ňom najmä vedeckú metódu skúmania spoločenských javov, ale tento systém sám nevedel realizovať vo vedeckom poznávaní, Marx a Engels ukázali, ako uplatňovať historický materializmus pri skúmaní konkrétnej spoločnosti. „Marxova a Engelsova genialita je práve v tom, že za veľmi dlhé obdobie — skoro polstoročie — rozvíjali materializmus, povznášali na vyšší stupeň základný smer vo filozofii, nezdržovali sa opakovaním už vyriešených gnozeologických otázok, ale dôsledne uplatňovali a ukazovali, ako treba uplatňovať ten *istý* materializmus v spoločenských vedách.“⁷

Historický materializmus ako filozofická teória spoločnosti je teoretickým a metodologickým základom všetkých spoločenských vied. K tomuto záveru dospela prevažná časť marxistických sociológov. To znamená, že filozofické poznanie je predpokladom každého iného poznania v spoločenských vedách. Pre sociologické po-

⁵ V. I. Lenin, *Spisy* 1, Bratislava 1953, s. 130.

⁶ V. I. Lenin, *Materializmus a empiriokriticismus*, Bratislava 1970, s. 286—287.

⁷ Tamže, s. 292.

znanie je filozofická teória spoločnosti, filozofické poznanie sveta ešte výraznejšie nevyhnutnou podmienkou, pretože sociologické poznávanie je poznávaním spoločnosti ako *celistvého systému*, kde filozofická analýza spoločnosti ako zvláštného sociálneho celku je nevyhnutným predpokladom ďalšieho postupu pri sociologickom poznávaní. Túto úlohu všeobecnej sociologickej teórie spĺňa taktiež historický materializmus svojou druhou najvšeobecnejšou rovinou – všeobecnou sociologickou teóriou. Táto „rozhraničenosť“ historického materializmu má svoje ontologické zdôvodnenie v spoločnom objekte filozofického a sociologického poznávania (spoločnosť ako celok), z ktorého vychádza filozofické poznanie smerom „nahor“ k poznaniu sveta ako celku a sociologické poznanie smerom „nadol“ k poznaniu spoločnosti ako súhrnu rozličných stránok spoločenského života, k poznaniu konkrétnych spoločenských javov. Z hľadiska svojho objektu je sociológia najbližšie k filozofii zo spoločenských vied. Súčasne však má aj svoje gnozeologické zdôvodnenie v tom, že v poznávacom procese spoločnosti sa filozofické a metodologické princípy spájajú so špeciálnou problematikou poznávania spoločnosti ako celistvého systému. Sám sociologický poznávací proces nezačína od spoločenského faktu, ale od teoretickej analýzy skúmaného javu z aspektu jeho začlenenia v spoločnosti ako celku i z aspektu jeho miesta v štruktúre spoločenských vzťahov. V tomto zmysle je historický materializmus i metodologickým východiskom sociologického poznania. Sociologické poznanie však neostáva na tejto úrovni a postupuje svojimi špeciálnymi poznávacími prostriedkami až k spoločenskému faktu, aby sa opäť vrátil na základe zovšeobecnení k všeobecnej sociologickej teórii. Sociologické poznávanie je tak organickou, vnútornou spätou jednotou teórie a empirie.

Chceli by sme ešte uviesť aspoň dva dôvody pre takéto chápanie všeobecnej sociologickej teórie. Prvý vyplýva zo špecifiky samých spoločenských javov, ktoré skúma sociológia, zo špecifiky sociologického poznania (v protiklade s poznávaním prírodných javov). Sociologické poznanie je poznanie konkrétnej spoločensko-historickej špecifiky spoločenského javu na základe skúmania faktov, ktoré ho v kon-

krétnej spoločensko-historickej situácii podmieňujú. Vedecké vysvetlenie tohto javu však nie je možné na rovine jednoduchej popisnosti zozbieraných faktov, ale len postupným abstrahovaním týchto faktov vo všeobecnejšie teoretické poznatky a tieto zas do všeobecnejšej teórie, ktorá je schopná vysvetliť súvislosti medzi konkrétnymi spoločensko-historickými podmienkami a súhrnom týchto faktov. Filozofické poznanie však abstrahuje aj od týchto špeciálnych historických podmienok. Sociologické poznanie na jednej strane má svoje osobitosti a na druhej strane má všeobecné črty, ktoré ho spájajú s filozofickým poznaním. Je to určitý vzťah dialektickej komplementarity.

Druhý dôvod je z dejín sociológie. Najintenzívnejšia snaha pozitivizmu o vybudovanie vedeckého systému sociológie stroskotala na tom, že pozitivisti odmietli ontologické princípy. V prvej etape pozitivizmu sa ukázalo, že postulát pozitívnej sociológie bez ontologických princípov je neúnosný. V druhej etape neopozitivistickej sociológie sa ukázalo, že ani logická analýza bez ontologických a gnozeologických princípov nevedie k očakávanému výsledku, a tak sa pozitivizmus vracia k snahe nájsť „určité“ ontologické východisko. Opäť sa častejšie vracia k tým zdrojom, z ktorých vychádzala marxistická sociológia pri tvorení teórie a metódy, najmä k Heglovi.

2. Vzťah teórie a metódy v sociologickom poznávaní

Riešenie tohto vzťahu sa stalo jedným zo skúšobných kameňov výstavby vedeckého systému sociológie. V nemarxistickej sociológii sa o to pokúšali rozličné smery a školy tak naturalistické, ako aj humanistické, pozitivizmus vo všetkých svojich podobách, nevynímajúc z toho ani súčasné snahy kritického racionalizmu v sociológii. Tento vzťah je rozhodujúci aj pre výstavbu špeciálnej sociologickej metodológie, z tohto základného vzťahu je odvodený aj vzťah teórie a empirie v sociologickom poznávaní.

Sociologické poznanie v marxisticko-leninskom poznaní má charakter komplexného poznania. Toto poznanie plní kognitívnu, deskriptívnu, explanatívnu a so-

ciotechnickú funkciu. Hlavné funkcie sociológie sú vonkajšie funkcie, ktoré priamo alebo sprostredkovane sa odrážajú v spoločenskom živote, v jeho spoločenskej praxi. V marxisticko-leninskej sociológii práve v období revolučnej premeny spoločnosti veľký význam nadobúda sociotechnická funkcia sociológie, pretože vytvorenie socialistickej spoločnosti je cieľavedomý plánovite uskutočňovaný proces na základe vedeckého poznania. Práve z tohto aspektu vzrastá aj úloha metodológie, ktorá plní vnútornú funkciu voči sociológii. Táto funkcia nie je autonómna, nemôže byť cieľom pre seba, ale veľmi úzko je spojená s vonkajšou funkciou sociológie, s jej cieľmi, lebo stanovuje prostriedky v poznávacom procese, ako čo najlepšie dosiahnuť stanovené ciele.

Metodológia logického empirizmu – sociologického empirizmu, ktorá sa považuje za najrozpracovanejšiu metodológiu nemarxistickej sociológie prechádza v poslednom dvadsaťročí určitým „vývinom“ v riešení vzťahu teórie a metódy. Základná téza logického empirizmu v sociológii však ostáva nezmenená. Vychádza z toho, že neexistuje filozofia sociálnych vied, ale metodológia tým, že analyzuje konkrétne výskumy z hľadiska použitej techniky, hypotéz a formy ich organizácie, vytvára základ pre vznik filozofie sociálnych vied.⁸ Idea novopozitivismu stávať aj v metodológii sociológie princípy „empirickej verifikácie“ ako kritérium jej pôsobnosti, redukuje predmet metodológie tak, „... že sociológ skúma človeka v spoločnosti a špecialista metodológ skúma sociológa pri jeho práci.“⁹ Sociologický empirizmus tvrdí, že v prírodných vedách je dôraz na explikáciu teórií, ale v sociológii sa nevyvinuli nijaké teórie. Tomu, čo sa hovorí spoločenskú teóriu, je buď systém pojmov (Wiese alebo Parsons), alebo poukazovanie na tie aspekty sociálnych fenoménov, ktorým treba venovať zvláštnu pozornosť (Mertonova explikácia funkcionálnej analýzy). Z „dobrých dôvodov“ odporúča P. Lazarsfeld hovoriť radšej o „filozofii spoločenských vied“, než o ich metodológii. Termín metodológia je „prechodný termín“, ktorý

umožňuje zistiť konzistentné prvky vo výskumoch, z ktorých sa neskôr má utvoriť filozofia spoločenských vied.¹⁰

Sociologické poznávanie v marxisticko-leninskej sociológii predstavuje jednotu teórie a metódy v celom gnozeologickom procese. Táto jednotu je však štrukturovaná v jednotlivých fázach poznávacieho procesu. Metodologickým východiskom a spojovacou niťou celého poznávacieho procesu je marxisticko-leninská filozofia v celom jej rozsahu, to znamená aj *dialektika*, aj materializmus, ako aj teória poznania a systém kategórií. Pre poznávací proces ako celok je teória vodidlom, ktoré v každej jednotlivej fáze poznávacieho procesu umožňuje rozpracovať spôsob poznávania. Marxisticko-leninská filozofia však bezprostrednejšie ovplyvňuje poznávací proces prostredníctvom historického materializmu, ktorý nie je len všeobecnou sociologickou teóriou spoločnosti, ale aj všeobecnou sociologickou metódou skúmania spoločnosti. Historický materializmus ako všeobecná sociologická metóda predstavuje sprostredkujúci článok svojimi filozofickými prvkami s marxisticko-leninskou filozofiou a svojimi sociologickými prvkami so špeciálnymi sociologickými metódami. Teória v sociologickom poznávaní nevstupuje do poznávacieho procesu nejako zvonku, ale je imanentná každej jeho fáze, tvorí spätosť aj teórii nižšej úrovne so špeciálnymi metódami.

V tejto súvislosti treba spomenúť, že u nás sa dosť udomácnila téza, že čím je špeciálnejšia metóda v sociológii (menej všeobecná), tým majú menší význam pre ňu ontologické východiská a napríklad techniky sociologického výskumu sú už nezávislé na ontologických predpokladoch.¹¹ Na základe toho vznikol názor, že techniky sociologického výskumu možno celkom prebrať z nemarxistickej sociológie, lebo nemajú práve túto teoretickú časť. Pri podrobnejšom a hlbšom skúmaní tejto otázky pridáme k názoru, že každá jedna technika, ktorá sa v novopozitivistickej sociológii zdá ako „neutrálna“ má v skutočnosti svoju vlastnú „teóriu“, svoje vlastné teoretické východiská, ktoré mar-

⁸ Paul L. Lazarsfeld and Morris Rosenberg, *The Language of social Research General Introduction*. USA 1965, s. 3–4.

⁹ *Sociology Today*, New York 1962, taktiež preklad do ruského jazyka. *Sociologija segodnja*, Moskva 1965, s. 68–116.

¹⁰ P. Lazarsfeld, *Zur Methodik der empirischen Soziologie*, Wien 1968.

¹¹ *Vybrané techniky sociologického výskumu*. Praha 1969, s. 154–155.

xisticko-leninská sociológia práve nemôže prebrať do svojho poznávacieho aparátu. Táto téza „neutrality“ je už dnes predmetom kritiky aj v samej novopozitivistickej sociológii.¹²

Skutočnosť je však taká, že novopozitivistická sociológia venovala veľkú pozornosť rozpracovaniu práve týchto techník sociologického výskumu. Mnohé z týchto sa však práve začali rozpracúvať v marxistickej sociológii (interview, dotazník, pozorovanie osobné dokumenty), ale neskôr sa práve týmito otázkami v marxistickej sociológii nevenovala pozornosť. Tieto techniky priniesli dôležité zmeny v obsahu, problematike, metódach i štruktúre marxisticko-leninskej sociológie. Marxisticko-leninská sociológia *musí kriticky prehodnotiť* aj túto oblasť sociologického poznávania, *novým spôsobom* sa pozrieť na *výsledky dosiahnuté buržoáznymi sociológmi zvlášť v oblasti metodiky a techník a oddeliť pozitívne jadro týchto výsledkov od základných ideovo-teoretických a metodologických východísk*. To však nie je jednoduchý problém a treba mu venovať zvláštnu pozornosť.¹³ Riešenie tejto otázky nemôže byť jednorazovou, ale veľmi systematickou prácou, a to jednak teoretického charakteru a jednak metodologických výskumov, ktoré umožňujú rozpracovanie tejto problematiky na základe empirického materiálu. V marxisticko-leninskej sociológii sa už táto problematika rieši vo viacerých socialistických štátoch.¹⁴ Práve pri takomto spôsobe riešenia otázok sa ukazuje, že teória a metóda v sociologickom poznávaní sú navzájom späté v každej jednotlivéj fáze poznávacieho procesu a v tejto súvislosti zohráva mimoriadne dôležitú úlohu *marxisticko-leninská teória poznania*.

Marxisticko-leninská teória poznania rieši i otázku spoločenskej determinácie poznávacieho procesu. Spoločenská determinácia sociologického poznávania je zložitejšia ako v prírodných vedách alebo v niektorých iných sociálnych vedách. Táto zložitost vyplýva z toho, že pri sociologickom poznávaní sa používa tak priame,

ako aj nepriame pozorovanie špecifického charakteru. Ak pri priamom pozorovaní vystupuje spoločenská determinovanosť samého pozorovateľa, pri nepriamom pozorovaní vstupujú do poznávacieho procesu ďalšie spoločenské faktory determinujúce poznávací proces. To je východiskom k tomu, že sociologické poznávanie musí rešpektovať túto sociálnu determinovanosť, že musí na ňu prihliadať predovšetkým pri používaní výskumných techník, ktoré musia byť adekvátne nielen poznávanému objektu a predmetu, ale i vzhľadom na *konkrétne spoločenské podmienky*.

Takto chápané sociologické poznávanie stojí predovšetkým ako protiklad sociologickému poznávaniu sociologického empirizmu. Sociologický empirizmus a najmä z neho vychádzajúca metodika redukuje poznávací proces v sociológii na súhrn metodických direktív, respektíve hotových techník zhromažďovania empirického materiálu, s pevnou ustálenou schémou indikátorov, ktorá sa používa nezávisle od konkrétnych spoločenských podmienok skúmaného javu. Takýto postup neumožňuje poznať špecifickosť skúmaného javu a celý poznávací proces sa pri najlepšom sústreďuje na jeho kvantitatívnu stránku, ale často sa abstrahuje aj od tejto stránky a celý poznávací proces sa redukuje len na určité javové stránky a momenty skúmaného javu.

Vplyvy sociologického empirizmu sa prejavili aj v našej sociológii v tendenciách mechanického preberania predmetu skúmania (tematického zamerania výskumov) z buržoáznej sociológie alebo v nej používaných hotových výskumných techník, čiastočne „upravených“ pre naše pomery. Niekedy k takémuto postupu viedla i snaha stať sa „moderným“ sociológom, zaradiť sa témou či technikou do „kontextu“ svetovej sociológie.

Výskumné koncepcie, ktoré vznikli skúmaním kvalitatívne odlišného spoločenského objektu na inej kultúre, z iných spoločenských potrieb, nemožno mechanicky prebrať pre skúmanie socialistickej

¹² Heinz Hartmann, *Empirische Sozialforschung*, München 1970, s. 12–16, alebo Pierre Bourdieu, Jean Claude Chamboredon, Jean Claude Passeron, *Le métier de sociologue*, France 1968, s. 68–70.

¹³ D. M. Ugrinovič, *O strukture marksistskoj sociologičeskoj teorii*, Moskva 1970, s. 6–8.

¹⁴ V PLR vyšli už tri zväzky zborníka *Analizy*

i próby technik badawczych w socjologii, v NDR rozsiahla práca H. Roede, *Befragter und Befragte*, Berlin 1968. U nás sa touto problematikou zaoberali najmä M. Katriak, A. Fázik, J. Pašiak v štúdiách uverejnených: Sociologický časopis 3/1969, Sociológia 2–3/1969, Sociologický časopis 2/1967.

spoločnosti. Takémuto postupu sa dnes bráni aj nemarxistická európska sociológia i rozvojové krajiny, v ktorých sa tieto tendencie mechanického preberania postupov a tém z americkej sociológie najintenzívnejšie prejavovali po druhej svetovej vojne.

Z tohto faktu vyvodzuje P. Lazarsfeld potrebu diskutovať o metodologických otázkach medzi Európou a Amerikou, ktorá by sa mala stať východiskom pre odstránenie nedorozumení v metodologických otázkach medzi Európou a USA.¹⁵ Pripustíme, že aj takáto deliaca čiara v metodológii môže existovať, ale vyplýva skôr z tradícií európskej teoretickej sociológie a americkej empirickej sociológie, ako zo základných filozofických princípov. Deliaca čiara sa výrazne rysuje v súčasnej metodológii medzi marxistickou a nemarxistickou metodológiou. Metodologická problematika zasahuje až do oblasti filozofickej, do oblasti dvoch odlišných svetonázorov, a preto nevyhnutne nedobúda aj ideologický charakter. To sa zvlášť výrazne prejavilo na VII. svetovom sociologickom kongrese, kde práve metodologické otázky sa stávali predmetom častých polemík medzi marxistickými a nemarxistickými sociológmi.

Ak P. Lazarsfeld vyčíta európskemu empirikovi, „... že nechce použiť metódy, ktoré našiel v amerických sociologických výskumoch, lebo nedôveruje duchu, ktorý im pripisuje...“¹⁶ tak jeho výčitky sú natoľko oprávnené, nakoľko tento duch metód v skutočnosti existuje. O tom, že existuje, možno sa presvedčiť nielen v mnohých sociologických výskumoch, ale aj v mnohých prácach rozoberajúcich tieto otázky.

Otázka vzťahu teórie a metódy, ako ju rozpracovala novopozitivistická metodológia v sociológii sa stáva v posledných rokoch predmetom kritiky, a to tak v americkej,¹⁷ ako aj európskej sociológii. Táto otázka je súčasťou otázky vzťahu teórie a empirie, o ktorej sa dnes vedie veľmi živá diskusia v nemarxistickej sociológii.

3. Vzťah teórie a empirie v sociologickom poznávaní

Vzťah teórie a empirie v sociologickom poznávaní existuje ako problém odvtedy, ako sa prejavila snaha poznať aj spoločenské javy takými exaktnými postupmi, ako to bolo v prírodných vedách, predovšetkým uplatniť metódu pozorovania. Odlíšnosť riešenia tohto problému v pozitivistickej a marxistickej sociológii rozhodujúcim spôsobom ovplyvnilo oba základné smery rozvíjajúcej sa sociológie. K. Marx a F. Engels riešili tento problém v súvislosti s poznávaním spoločenských javov kapitalistickej spoločnosti a vytvorili metodologický základ riešenia tohto vzťahu vo forme *jednoty teórie a empirie*, jednoty teoretického a empirického stupňa poznania v marxistickej sociológii.

V pozitivistickej sociológii vytýčil A. Comte postulát „... vymedzenia právomoci pozorovania a usudzovania, empirizmu, a mysticismu, medzi ktorými sa skutočné poznanie musí vždy pohybovať“.¹⁸ Bol to však len postulát, ktorý ani sám Comte neriešil v konkrétnom poznávaní spoločnosti. V ďalšom vývine pozitivistickej sociológie sa tento Comtov postulát riešil potláčaním až negovaním teoretického poznania. Základom tohto radikálneho empirizmu sú metodologické princípy novopozitivismu, a to princíp pozorovateľnosti, operacionalizmu, merateľnosti a verifikovateľnosti. Dôsledné uplatnenia týchto princípov v sociológii vedie k úplnému odtrhnutiu empirie od teórie, postavenie proti sebe teórie a metódy, kvantitatívnych a kvalitatívnych metód, mikrosociológie a makrosociológie, induktívnych a deduktívnych metód, postavenie teórie proti výskumu („theory versus research“).¹⁹

V metodológii sociologického empirizmu, ktorý vychádza z princípov logického empirizmu sa prijali metodologické princípy, ktoré sú základom sociologického poznania;

1. Princíp pozorovania ako východiskový princíp poznania, vychádzajúci z operacionalizmu.

¹⁵ P. Lazarsfeld, c. d.

¹⁶ Tamtiež, s. 101.

¹⁷ Z tohto aspektu je zaujímavá práca: Gideon Sjoberg, Roger Nett, *A Methodology for social Research*, New York 1968.

¹⁸ A. Comte, *Kurz pozitivnej filozofie*, 58, prednáška: In: *Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo*, Bratislava 1967, s. 85.

¹⁹ Táto metodológia je rozpracovaná v mnohých prácach a učebniciach metodológie sociálneho a sociologického výskumu. Tieto metodologické princípy podrobil prenikavej kritike G. W. Mills v práci *The sociological Imagination*, prekl. Praha 1968.

2. Používanie merania ako kritéria vedeckosti.

3. Objektom poznania sú len empiricky poznateľné spoločenské javy, ktoré možno podrobiť empirickej verifikácii.

4. Hlavné funkcie sociológie sú v socio-technickej oblasti.

Posledné desaťročie v sociológii je v znamení „upraviť“ tento radikálny empirizmus v buržoáznej sociológii.²⁰

Otázka vzťahu teórie a empirie vystúpila v buržoáznej sociológii do popredia z viacerých príčin. Jednou z nich je rozvoj teoretických metód a silnejúcej tendencie o ich uplatnenie v sociológii. (Např. teoretické modely, teória informácie.) V nemalej miere posunuli túto problematiku do popredia aj príčiny mimo samej sociológie. Je to predovšetkým spoločenská problematika vyplývajúca z rozporov buržoáznej spoločnosti, v ktorej vystúpili do popredia nové celospoločenské rozpory. Empirická sociológia orientovaná predovšetkým na vypracovanie noriem dôležitých typov spoločenského správania, spoločenskej adaptácie skupín, nie je schopná riešiť problematiku globálnej spoločnosti, poskytnúť prognózy celospoločenského významu. Napokon nie zanedbateľnou príčinou je aj kritika novopozitivistickej sociológie, ktorú už urobila marxisticko-leninská sociológia, ktorej kritické výhrady neostali bez odozvy v súčasnej nemarxistickej sociológii.²¹ Táto skutočnosť sa zvlášť výrazne prejavila na VII. svetovom sociologickom kongrese vo Varne, kde marxisticko-leninská sociológia bola v ofenzíve proti súčasným metodologickým východiskám nemarxistickej sociológie.²² Tu sa však aj názornejšie ukázalo, že marxisticko-leninská sociológia nadobúda stále väčšiu autoritu medzi sociológmi.

V súčasnej nemarxistickej sociológii intenzívnejú snahy, ktoré sa usilujú „preklesnúť priepasť vzniknutú medzi teoretikmi a empirikmi“.²³ Aj v metodológii sa častejšie objavujú práce, ktoré sa snažia túto otázku riešiť určitými kompromismi, hľada-

ním „nosných mostov“ v rámci buržoáznej sociológie.²⁴

Všetky tieto pokusy sú však poznamenané filozofickými východiskami logického empirizmu. Jednou zo základných myšlienok je redukovanie štruktúry sociálneho javu na súhrn merateľných „premenných“ (variable). Hlavnou procedúrou sociologického poznávania sa stáva formálno-logická analýza odtrhnutá od sociologickej teórie. Formálno-logické postupy určujú hodnotu a obsah východiskového pojmu. I keď sa v tejto umiernennejšej neopozitivistickej koncepcii pripúšťajú určité teoretické východiská, tak len potiaľ, pokiaľ tieto všeobecné pojmy nepresahujú koreláty samého pojmu. Výsledky takéhoto metodologického postupu sa v spoločenskej praxi mohli uplatňovať len veľmi obmedzene, a to predovšetkým prostredníctvom socio-techniky najmä v malých kolektívoch. Len čo sa objavili snahy prejsť od mikrosociológie k makrosociológii, objavili sa veľmi zreteľne všetky nedostatky tejto novopozitivistickej metodológie v sociológii.

Ďalšou otázkou, s ktorou sa usiluje vyrovnáť novopozitivistická metodológia v sociológii, je otázka samej štruktúry empirického stupňa poznania. Ak sa pozeráme na túto problematiku z historického aspektu, tak musíme priznať, že empirická sociológia posunula hranicu empirického stupňa poznania spoločnosti, ak berieme do úvahy postuláty pozitivizmu 19. stor. Na druhej strane však nemožno nevidieť, že tento posun išiel na úkor teoretického poznania, znižovaním a popieraním jeho významu v sociologickom poznaní.

Pri posudzovaní spoločenskej funkcie sociológie, ktorá vychádzala z týchto metodologických princípov, treba si všimnúť aj jej spoločensko-praktickú funkciu. Do akej miery si bola táto metodológia vedomá svojho spoločenského dôsledku, nie je rozhodujúce pri jej objektívnom posudzovaní. Tejto stránke problematiky sa v buržoáznej sociológii z pochopiteľných dôvodov už nevenuje taká pozornosť, hoci ne-

²⁰ V Európe je to najmä polemika v západonemeckej sociológii medzi Th. W. Adornom (zomrel v auguste 1969), K. R. Popperom, J. Habermasom a H. Albertom. Pozri, Th. W. Adorno u. a. *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, 1969, 2. Auflage 1970.

²¹ Tak např. západonemecký sociológ H. Hartmann konštatuje, že nikto nepodrobil doteraz takej ostrej kritike odtrhnutie teórie od empirie ako marxistickí sociológovia, c. d., s. 13.

²² G. M. Andrejeva, *O problematice vztahu mezi*

mikrosociologii a makrosociologii. Sociologický časopis, roč. 7, č. 1.

²³ Hans L. Zetterberg, *Theorie, Forschung und Praxis in der Soziologie*, In: René König, *Handbuch der empirischen Sozialforschung* 1. band, s. 64.

²⁴ Z práce, ktoré nastolujú alebo sa snažia riešiť túto problematiku, poukážeme aspoň na niektoré: *Soziologie zwischen Theorie und Empirie*, München 1970, C. d. Gideon Sjoberg a iní. *Sociologists at work*, London 1964, C. d. P. Bordieu a iní. C. d. H. Hartmann.

chýbajú ani kritické hlasy v tejto oblasti. Táto metodológia, tým že neguje teoretický stupeň sociologického poznania, ktorým je jedine možné poznať základné zákony vývinu kapitalistickej spoločnosti, poznať jej hlavné spoločenské protiklady, plne *obhajuje* záujmy vládnucej buržoázie, obhajuje status quo kapitalistického spoločenského systému. Svojimi výsledkami sledovala predovšetkým adaptáciu človeka k spoločenskému systému. V tom je jej *spoločenská funkčnosť i triednosť* a na druhej strane i vedecká obmedzenosť.

Riešenie vzťahu empirického a teoretického stupňa poznania v našej metodológii sa niekedy zamieňa s otázkou zmyslového a racionálneho poznania. Empirický stupeň poznania ako stupeň vedeckého poznania sa skladá zo zmyslového i racionálneho poznania. Tieto dve stránky poznávania sa vzájomne prelínajú a dopĺňajú. Pozorovateľnosť jednotlivých elementov spoločenského javu zprostredkuje zmyslové poznávanie, ktoré je dopĺňované racionálnym poznávaním v tom, že toto vyčleňuje určité spätosti z celého systému väzieb ako vypozerované fakty. Racionálne myslenie prináša tieto fakty ako konštatácie bez ich hodnotenia a usporiadania. V tom sa prejavuje schematizmus racionálneho myslenia v tejto etape poznávania. Empirický stupeň poznania nesie pečať tak zmyslového, ako aj racionálneho poznania.

Pre tento stupeň poznania je charakteristické nahromadenie jednotlivých faktov, ich fetišizácia a neusporiadanosť. Tento stupeň poznania vyjadruje určité objektívne stránky poznávaného javu, určité náhodnosti, ale ako celok je obmedzené na poznanie vonkajších znakov javu, je jednostranné a nemôže odražaf zákonitosť a podstatu javu. Nedostatky tohto stupňa poznania sa ukážu, len čo prejdeme od konštatácie k predvídaní. Vedecké predvídanie vyžaduje prekonať hranicu konštatácie a prejsť k hľadaniu kauzálnych vzťahov, oddeleniu náhodného od zákonitého a odhaleniu podstaty spoločenských javov. Preto empirický stupeň poznania je nevyhnutným predpokladom vedeckého poznávania v sociológii, ale vedecké poznanie nemôže absolutizovať tento stupeň ako konečný v procese poznania a musí prejsť k teoretickému stupňu poznania.

Tak ako sa empirické poznanie včleňuje do teoretického, tak predchádzajúci stupeň teoretického poznania sa včleňuje do empirického poznania rozličnými svojimi stránkami. Bolo by chybné oddeľovať tieto dva stupne poznania, tak ako je chybné oddeľovať jav od jeho podstaty.

Empirický stupeň poznania ako konečný stupeň poznania je v sociologickom poznaní neudržateľný aj preto, že toto poznanie sa vzťahuje na elementy objektívnej skutočnosti v určitom čase a priestore a na určitú historicky podmienenú situáciu. Empirický stupeň poznania nezohľadňuje adekvátne túto skutočnosť. Ním zhromaždené fakty sú z tohto aspektu irelevantné, vyjadrujú najviac náhodné spätosti s týmito spoločenskými podmienkami sociologického poznávania. Poznávaci proces v sociológii v jeho empirickej realizačnej fáze nadobúda charakter spoločenského procesu. Táto skutočnosť vnáša nové momenty do poznávacieho procesu v sociológii, s ktorými napr. nemusia počítať prírodné vedy. Táto skutočnosť vyžaduje skúmanie samého výskumného procesu, ako procesu spoločenského, zvláštnymi metodologickými výskumami, prostredníctvom ktorých sa získavajú poznatky na vypracovanie metodiky sociologického výskumu.

Viaceri kritici novopozitivismu v rámci nemarxistickej sociológie podrobujú kritike práve pozitivistickú ideu „čistej danosti“, holého bezteoretického faktu. Holé, odteoretizované (an sich) existujúce fakty sa stali slabým miestom novopozitistickej metodológie. Vážne pripomienky k pozitivistickému chápaniu empirie vnášajú aj kritici, ktorí sa snažia nadväzovať na Heglovu dialektiku a usilujú sa ukázať (J. Habermas), že dialektická logika sa javí ako nevyhnutná tak pre poznanie objektívnej reality, ako aj samého procesu poznania.

Niektorí kritici novopozitivismu sa skepticky vyjadrujú k tomu, že „teória a empiria sa dajú vpísať do jediného kontinua“.²⁵ Ak marxisticko-leninská sociológia si vytýčila ako program riešenie tejto otázky a tento program sa snaží aj realizovať, znamená to najpresvedčivejší argument v kritike sociologického empirizmu. Viacero otázok bude potrebné ešte riešiť nielen teoreticky, ale aj v samom sociologickom poznaní. Marxisticko-leninská sociológia môže plniť spoločenskú funkciu

²⁵ T. W. Adorno In: *Dialektika a sociologie*, Praha 1968, s. 21.

len vtedy, ak vychádza vo svojom poznaní z potrieb spoločenskej praxe a svojimi výsledkami sa vracia k spoločenskej praxi. Práve socialistická spoločnosť potrebuje od sociológie také poznatky, ktoré by jej umožnili prekonať daný stupeň vývinu, potrebuje poznatky, ktoré by jej pomohli vedecky predvídať vývin spoločnosti. Túto úlohu môže sociológia splniť len jednotou empirického a teoretického poznania.

Ak sa pozrieme na dejiny sociológie, tak celý jej vývin je preniknutý snahou poznávať spoločnosť predovšetkým preto, aby sa mohlo na tomto základe „zasahovať“ do spoločenských procesov. Toto úsilie sociológie malo v dejinách sociológie rôzny obsah a presadzovalo sa v rozličných formách. Už vznik samej sociológie je podmienený spoločenskou krízou buržoáznej spoločnosti a motivovaný snahou riešiť túto krízu. Dva smery sociológie, ktoré sa v tejto súvislosti formujú, predstavujú nielen metodologicky a teoreticky odlišné smery sociológie, ale predstavujú aj diametrálne odlišný vzťah k spoločenskej situácii, z ktorej vychádzajú. Spoločenským cieľom pozitivistickej sociológie je riešenie spoločenskej krízy reformou, ktorá má vytvoriť harmonicky usporiadanú spoločnosť. Táto konzervatívna stránka pozitivistickej sociológie sa stala jedným z jej základných spoločensko-funkčných znakov jej vyhranenej triednej angažovanosti v celom jej ďalšom vývoji. Stav „consensu“, „harmonie“, „poriadku a organizovanosti“ sa stáva hlavným cieľom v sociotechnickej a ideologickej oblasti pre zachovanie status quo buržoázneho spoločenského poriadku.

Marxistická sociológia vychádzajú z tej istej spoločenskej situácie, vidí riešenie spoločenskej krízy v revolučnej premene spoločnosti. Celá vedecká práca K. Marxa a F. Engelsa sa podriaďovala tejto hlavnej úlohe a to im nakoniec umožnilo odstrániť plášť z rôznych ilúzií o buržoáznej spoločnosti, to ich viedlo k tomu, že sa usilovali prekonať empirický stupeň poznania, z ktorého mnohí usudzovali na prechodné javy buržoáznej spoločnosti, ale oni za ňou vedecky hľadali zákony samého vývinu buržoáznej spoločnosti. Bez poznania týchto zákonov sa nemohla vytvoriť teória revolučnej premeny buržoáznej spoločnosti na spoločnosť socialistickú.

Spoločenská prax je východiskom sociologického poznávania a potreba spoločenskej praxe určuje základné úlohy sociologického poznávania. V kapitalistickej spoločnosti sa marxistická sociológia musela sústrediť predovšetkým na základné otázky triedneho boja s buržoáziou a z tohto aspektu vystupovalo do popredia poznanie predovšetkým všeobecných zákonov, tendencií a hybných síl spoločnosti.

V socialistickej spoločnosti sa zmenil pre sociológiu sám objekt poznania a s ním i úlohy sociologického poznávania. V socialistickej spoločnosti je živelnosť spoločenského vývinu nahradzovaná cieľavedomosťou a plánovaním. Z tohto aspektu je nevyhnutné poznávať nielen všeobecnú zákonitosť tohto vývinu, ale aj každú jednotlivú oblasť spoločenského života. V sociologickom poznávaní mikrooblastí vystupuje do popredia viac sociotechnická funkcia sociológie a sociologické poznávanie v tejto oblasti je bezprostrednejšie overované spoločenskou praxou. V sociologickom poznávaní makroobjektov vystupuje do popredia viac jej ideová a prognostická funkcia. Pri plánovitom riadení spoločnosti nadobúda práve táto prognostická funkcia mimoriadny význam pre spoločnosť.

Túto skutočnosť dnes už konštatujú aj niektorí nemarxistickí sociológovia. Tak napr. P. Lazarsfeld poukazuje na to, že v krajine, v ktorej je takmer celé hospodárske plánovanie ponechané súkromnej iniciatíve, veľmi ťažko možno nájsť konkrétne situácie, ktorých podrobné štúdium by znamenalo príspevok k všeobecnej sociálnej politike. „Túto ťažkosť si najzreteľnejšie uvedomíme.“ píše P. Lazarsfeld, „keď pridáme do krajiny akou je Poľsko, ktorá vykazuje jedinečnú kombináciu plánovitého hospodárstva a slobodného sociálneho výskumu. Tam všetko, čo sa týka sociológie, nadobúda sociálny význam.“²⁶ Ďalej priznáva, že aj v USA existujú nástoživé sociálne problémy, ale sú také komplexné, že empirický sociálny výskum vo forme ako dnes existuje v USA sa s nimi iba ťažko môže vyrovnávať. Pri výskumoch, ktoré skúmajú také oblasti, ako je napr. pracovná morálka, je obava zo zneužitia výsledkov podnikateľom pre väčšie vykorisťovanie. „Skutočnosť, že mikrosociologické výskumy prinajmenšom v princípe môžu viesť k dôležitým zmenám

²⁶ P. Lazarsfeld, c. d., s. 102.

даней sociálnej politiky, je vzpruhou pre našich európskych kolegov, ale nám takáto vzpruha chýba.²⁷

Sociologické poznávanie v socialistickej spoločnosti je podmienené a motivované spoločenskou praxou a spoločenská prax je aj verifikačným kritériom jeho vedec-kosti a spoločenskej funkčnosti. Predovšetkým z tohto aspektu je nevyhnuté riešiť jednotlivé otázky sociologického pozná-vania v marxisticko-leninskej sociológii.

Резюме

Пашиак Я.: К некоторым проблемам социологического познания в марксистско-ленинской социологии

Проблематика социологического познания находится на переднем плане среди интересов социологов. Немарксистская социология переживает как раз в этой области некоторый кризис. В последнем десятилетии развиваются очень интенсивно теоретические и методологические концепции марксистско-ленинской социологии, что до некоторой степени влияет на способ решения методологических и теоретических вопросов немарксистской социологии именно в капиталистических странах Европы. Тот факт, что в течение последнего десятилетия развивается интенсивно марксистско-ленинская социология, создает новое положение в мировой социологии.

Предпосылкой научного познания общества является решение основного онтологического вопроса. Исторический материализм решает этот вопрос как на философском, так на социологическом уровнях. В марксистско-ленинской социологии имеется больше взглядов на отношение философии и социологии. В настоящее время преобладает взгляд, что социология является самостоятельной общественной наукой. Исторический материализм выносит двойную роль по отношению к социологии: 1) он является философской теорией общества, 2) он является всеобщей социологической теорией.

Марксистско-ленинская социология решает также вопрос отношения теории и метода в области социологического познания. Что касается немарксистской социологии, в настоящее время появляется здесь усилие преодолеть принципы логического эмпиризма, на основе которого решается приведенное отношение (критический рационализм). Социологическое познание в марксистско-ленинской социологии исходит из единства теории и метода в гносеологическом процессе. Из этого принципа исходит также критика неопозитивизма в социологии и формальной методологии.

Вопрос соотношения теории и эмпирии стал в настоящее время очень актуальным в области социологии. Неопозитивистская методология имеет трудности при решении этого соотношения, ибо она не может отказаться от основных отиранных пунктов логического эмпиризма.

В немарксистской социологии более часто являются работы, в центре внимания которых находится как раз решение этой проблемы. Основой решения этого соотношения в марксистско-ленинской социологии является теория познания. Эмпирическая и теоретическая степени познания дополняют друг друга. Для эмпирической степени познания характерно накопление отдельных фактов, их неупорядоченное и фетишизация. Эта степень познания выражает некоторые объективные стороны познаваемого явления, некоторые случайности, но как целое оно ограничено на познание внешних знаков явления, оно одностороннее и не способно отражать закономерность и сущность явления. Недостатки этой степени познания являются, как только переходим от описания к предвидению. Научное познание не может абсолютизировать эту степень и должно перейти к теоретической степени познания.

Исходным пунктом социологического познания является общественная практика. В социалистическом обществе изменился для социологии сам объект познания и вместе с ним и задачи социологического познания. В социалистическом обществе заменяется стихийность общественного развития целенаправленностью и планированием. С этой точки зрения неизбежно познавать не только общую закономерность развития, но и каждую отдельную область общественной жизни. С этой точки зрения выделяется и прогностическая функция социологии.

Summary

Pašiak J.: Contribution to Some Problems of Sociological Cognition in Marxist-Leninist Sociology

The problems of sociological cognition are in the forefront of the sociologists' interest. It is in this very area that non-Marxist sociology is undergoing a certain crisis. During the last decade, theoretical and methodological conceptions of Marxist-Leninist sociology have been developing very intensively; this — to a certain extent — influences the way of solving the methodological and theoretical issues of non-Marxist sociology, especially in the European capitalist countries. The fact that Marxist-Leninist sociology has intensively developed in the last decade is creating a new situation in the world sociology.

The solution of the basic ontological problem is a pre-condition of the scientific cognition of society. Historical materialism solves this problem both at the philosophical and at the sociological level. In Marxist-Leninist sociology, the relation between philosophy and sociology is viewed in several different ways. At present, the view prevails that sociology is an independent social science. With respect to sociology, historical materialism performs a double function: it is a philosophical theory of society on the one hand, and a general sociological theory on the other.

Marxist-Leninist sociology also solves the problem of the relation between theory and method in sociological cognition. In the non-Marxist sociology of our time, efforts appear to overcome the principles of logical empirism on the basis of which this relation is being solved (critical rationalism). In Marxist-Leninist sociology, sociological cognition is based on the unity of theory and method in the gnoseological process. Also the criticism of neopositivism in sociology and formal methodology proceeds from this principle.

At present, the problem of the relation between theory and empiricism in sociology has become very topical. The neopositivistic methodology is experiencing difficulties with solving this relation because it cannot dispense with the basic starting-points of logical empirism. In non-Marxist sociology, studies concentrated on solving this very problem appear with increasing frequency. In Marxist-Leninist sociology, the theory of knowledge is the basis of solving this relation. The empirical and the theoretical level of knowledge mutually supplement each other. The empirical level of knowledge is characterized by the accumulation of single facts, by their

confusion and fetishization. This level of knowledge expresses certain objective aspects of the phenomenon under study, certain accidental features, but, as a whole, it is limited to grasping the exterior characteristics of the phenomenon; it is one-sided and cannot reflect the lawfulness and substance of the phenomenon. The deficiencies of this level become apparent as soon as we pass from description to prediction. Scientific cognition cannot absolutize this level and must pass over to the theoretical level of knowledge.

The starting-point of sociological knowledge is social practice. In the socialist society, the subject of sociological knowledge itself has changed as well as the tasks of sociological cognition. In the socialist society, the spontaneity of social development is replaced by purposefulness and planning. From this aspect, it is inevitable to become acquainted not only with the general laws governing life, but also with every separate area of social life. From this aspect, also the prognostic function of sociology is coming to the fore.

Rozvoj sociologického bádání, který jsme zaznamenali v nedávné minulosti, s sebou přinesl vedle řady nesporných úspěchů také mnoho problémů a nedostatků. V současné době se proto celkem právem ozývají kritické hlasy vytykající sociologii akademičnost, povrchnost a nízkou efektivitu. Empirické výzkumy jsou často kritizovány jako příliš popisné, dávající pro praktické použití málo cenné výsledky. Tento stav má celou řadu subjektivních i objektivních příčin.

Jestliže se v současné době stále požaduje, aby sociologie byla angažovaná, je třeba tuto angažovanost chápat také jako snahu po maximálně přesném poznání sociální reality. Jediné tak budou výsledky použitelné pro praktickou politickou a řídicí práci a přestanou být — jak tomu dosud stále často ještě je — pouhou neúplnou deskripcí stavu.

Jedna z příčin malé efektivnosti sociologických výzkumů spočívá také v nedostatečně propracované metodologii. Kritické zhodnocení používaných výzkumných metod nám může poskytnout řadu cenných informací. Součástí tohoto hodnocení nutně musí být i snaha po upřesnění základních používaných pojmů a kategorií. Mezi velmi používané a velmi nosné pojmy bezesporu patří pojmy *postoj*, *hodnota*, *minění*. Jejich použití v rovině konkrétní analýzy — tj. jako pojmů, které vymezují určitou část sociální reality a určují přístup k ní — je velmi různorodé a často i nepřesné. Mnohé výzkumy označované jako výzkumy postojů jsou ve skutečnosti výzkumy, které se vztahují spíše na jinou část sociální reality — zpravidla jde o výzkum minění. Pokus o upřesnění pojmu *postoj* ve vztahu k dalším často používaným kategoriím není tedy samoučelný.

Vymezení pojmu

Používání pojmu *postoj* v sociologických výzkumech je velmi časté, přestože již při

povrchním srovnání konkrétního obsahu tohoto pojmu v různých pracích zjistíme, že jde o jeho značně odlišné chápání. Nejčastěji bývá jako *postoj* označována oblast vztahů individua nebo sociální skupiny k nějakým sociálním objektům. Přitom zpravidla nejde o pouhé konstatování tohoto vztahu; pojem zahrnuje i určitý hodnotící moment ve vztahu k objektu, případně tendenci k akci a často má i určitý motivační náboj. Takové nejednoznačné, často jen intuitivní vymezení postoje vede k překrývání s jinými kategoriemi, které se používají v oblasti sociálního výzkumu, především s kategoriemi *hodnota*, *motivace*, *minění* a tím se pochopitelně značně snižuje jejich analytická funkce. Cílem těchto poznámek je přispět k objasnění uvedených pojmů při jejich používání v sociologickém výzkumu a zdůraznit jejich gnoseologické aspekty.

V nejpropracovanější podobě se s pojmem *postoj* setkáváme v sociálně psychologické literatuře. V práci M. Nakonečného,¹ která v nedávné době u nás vyšla, je podán široký a přehledný výklad pojmu *postoj*. Z výčtu různých definic vyplývají, stručně řečeno, tyto významy pojmu *postoj*: predispozice k jednání; pohotovost k určité odpovědi; dispozice k jednání určitým směrem; tendence odpovídat určitým způsobem; predispozice chovat se konzistentním způsobem vůči něčemu apod. Je tedy zřejmé, že *postoj* je většinou chápán jako určitý systém subjektivních faktorů, které na vysokém stupni pravděpodobnosti rozhodují o tom, jak se individuum chová v určité konkrétní situaci, jak vyjadřuje svůj vztah k nějakému objektu. V tomto pojetí se *postoj* poněkud kryje s významem pojmu *motiv*. Nakonečný dochází k poměrně pregnantně formulované definici a odlišení postoje od motivu: „Motivy jsou tedy příčiny chování, kdežto postoje jsou pohotovosti chovat se určitým způsobem, realizovat určité hod-

¹ M. Nakonečný: *Sociální psychologie*, Svoboda 1970, s. 263.

noty.² Společným základem, na němž se formují postoje i motivy, jsou hodnoty. Nakonečně chápe hodnotu jako „... vlastnost předmětu, tj. věci, jevu, bytosti nebo události, která je komplementární určité situaci“.³

Další obdobnou a velmi propracovanou definici pojmu postoj nalézáme např. v knize *Člověk v společnosti*. „Postoj je trvalá soustava pozitivních, nebo negativních hodnocení, emocionálního citění a tendencí k činnosti pro, nebo proti ve vztahu ke společenskému předmětu.“⁴ Také v této definici je obsaženo označení postoje nejen v rovině hodnotící, ale i v rovině tendence k činnosti. Souvislost hodnot a postojů zde není uváděna v explicitní podobě, ale z celkového kontextu je zřejmá. Hodnoty jsou podle mínění autorů názory na to, co je vhodné nebo dobré a co je nevhodné nebo špatné. Hodnoty jsou odrazem kultury určité společenské entity a členové této entity mají hodnoty ve značné míře společné.

V sovětské literatuře se rovněž setkáváme se snahou upřesnit základní kategorie používané v sociologických výzkumech. V. V. Vodzinská např. dochází na základě rozboru pojmu postoj (ustanovka), vztah a hodnotová orientace k závěru, že pojem postoj je v obecně psychologickém významu faktor vzájemné souvislosti mezi potřebou (motivem) subjektu a objektivní situací. „Je to připravenost reagovat (vědomě nebo nevědomě) v každém okamžiku.“⁵ Toto vymezení odpovídá podle názoru autorky spíše anglickému termínu „set“. Naproti tomu „attitude“ překládá jako vztah (otnošenie) a chápe jej jako vlastnost, která vzniká na základě lidského poznání a zobecnění činností. Je to regulátor rozhodování a činnosti člověka, slouží jako psychologický mechanismus formulování a fungování vztahů osobnosti. Hodnotová orientace osobnosti je struktura vztahů osobnosti k faktům činnosti, je to konkrétní vztah, projevující se ve formě fixovaných postojů. Rozdílnost v pojmech je nutno chápat jako dialektickou jednotu úrovně poznání, zobecnění a sociální determinovanosti osobnosti.

Z uvedeného přehledu psychologických vymezení základních kategorií — postoj,

hodnota — je zřejmé, že je nelze mechanicky přenášet do oblasti sociologického zkoumání, a to především s ohledem na odlišné metodologické přístupy používané v obou vědách. Postoj z hlediska sociologického zkoumání je „sektorem“ osobnosti, který je empiricky zkoumán. Vedle obsahu nás zajímá, jak dalece je tento „sektor“ způsobilý být základním sociálním faktem, na němž je možno budovat sociologické poznání. Nelze se tedy spokojovat s příliš obecným vymezením. Pokusme se proto o přesnější vymezení těchto pojmů pro potřeby sociologických výzkumů.

V úvaze o obsahu pojmů bude hrát významnou úlohu specifikum přístupu vědy k problémům sociální reality a je proto potřebné uvážit některá základní přístupová hlediska. Je to především hledisko konkrétní sociální souvislosti, které znamená, že je nutno brát ohled na sociální determinovanost postoje i hodnotové orientace. V sociologických výzkumech, na rozdíl od intenzivních sociálně psychologických výzkumů, jde zpravidla o poznání větších sociálních skupin, které se vyznačují složitou vnitřní diferenciací. Velmi důležité je hledisko poznatelnosti pojmů. Tento přístup nám umožní do značné míry oddělit významnost a stupeň obecnosti, který je inkriminovanými kategoriemi zobecnčován. S tím do značné míry souvisí také posouzení proměnlivosti obsahu pojmů hodnota, postoj a mínění individua v čase jako důležitého diferencujícího faktoru.

K vymezení pojmu postoj můžeme také jako východiska použít definování vztahu jako obecně určeného potenciálního nebo reálného kontaktu individua s okolní realitou. Obecně může mít individuum vztah ke všem reálným objektům. O tom, jaký je nebo bude charakter tohoto vztahu se rozhoduje na základě konfrontace významu objektu pro uspokojování potřeb a zájmů individua a životní zkušenosti. Tato konfrontace probíhá na pozadí hodnotového systému osobnosti. Hodnotový systém tvoří relativně nejstálější soustavu základních vztahů, formulovaných v podobě pravidel a norem, které vznikají v procesu vývoje společnosti a její kultury. In-

² Tamtéž, s. 264.

³ Tamtéž, s. 224.

⁴ D. Kretsch, R. S. Grutschfield, E. L. Ballachey: *Člověk v společnosti*, Bratislava 1968, s. 212.

⁵ V. V. Vodzinská: *Ponjatija ustanovki, otnošeniya i cennostnoj orientacii v sociologičeskom issledovanii*, Filosofskije nauki 1968 2, s. 54.

dividuum si je osvojuje v průběhu socializace, rozvíjí je, modifikuje nebo je zcela opouští v procesu konfrontace se životními zkušenostmi. Hodnotový systém je pro určitě subkultury víceméně stálý, vyznačuje se vnitřní členitostí a tvoří jednu ze základních charakteristik sociální skupiny. Poznání hodnotového systému má proto základní význam v analýze sociální struktury a zkoumání charakteru jednotlivých sociálních skupin.

Je-li charakter vztahu, který vznikl konfrontací objektu a subjektu takový, že tvoří určitý relativně stabilizovaný systém, který predestinuje chování, mluvíme o postoji. Postoj lze tedy chápat jako systém znalostí, hodnocení, citů a tendencí individua vzhledem k určitému objektu. Postoj takto chápaný je specifický druh vztahů, který zaujímá subjekt vůči objektu. Tento vztah může být realizován v konkrétním chování individua nebo může existovat v potenciální rovině jako určitá predispozice. Důležitým rysem postoje je to, že tvoří organizaci hodnot, vlastností, přání a zájmů, vyúsťující v syntetické vyjádření, které se projevuje jako tendence k činnosti, respektive jako připravenost k určité reakci na určitý podnět. Základní složky postoje podle Kretsche, Grutschfielda a Ballacheye jsou: poznávací — názory jednotlivce na předmět; citová — emoce souvisící s předmětem; tendence k činnosti — pohotovost k chování.⁶ Tyto složky mají v rámci postoje relativní samostatnost a postoj vzniká vlastně syntézou jejich úrovní. Vedle toho lze postoj charakterizovat podle jeho zaměření (kladný — záporný), intenzity a stability.

Z uvedeného je ovšem zřejmé, že konkrétní subjekt nemusí mít vždy ke každému objektu postoj předem zřetelně formulovaný. Tato skutečnost nebývá v našich výzkumech vždy brána v úvahu a výzkumná technika je konstruována tak, jako by šlo o zkoumání již konstituovaného postoje. Výsledek je potom pochopitelně úměrný přístupu. V případě, že zkoumané individuum nemá postoj dostatečně jasně formulovaný — toto zjištění je ovšem samo o sobě výzkumným problémem — zkoumáme spíše jen mínění o určité věci, jevu apod. Mínění se tedy vyznačuje neurčitostí, na rozdíl od postoje

má relativně nižší stupeň definitivnosti. Je to víceméně nezávazné vyslovení názoru, stanoviska k určitému objektu, které vzniká na úrovni kontaktu první nebo nedostatečné informace se zkušenostmi, postoji a hodnotami individua. Takovéto vymezení pojmu mínění je značně odlišné od definice, kterou např. vyslovuje M. Nakonečný: „Mínění je verbalizovaný postoj.“⁷ Mínění a postoj bývá často ztotožňováno. Např. Č. Adamec v předmluvě ke Gallupově *Průvodci po výzkumu veřejného mínění* píše: „Zjišťování postojů a vůbec veřejného mínění má za konečný cíl získat podklad pro odhad budoucího chování jedince a společenské skupiny za skutečné nebo pomyslné situace.“⁸ Autor předmluvy současně mluví o proměnlivosti mínění a postojů v čase. dále o tom, že některé postoje jsou více, jiné méně trvalé a konečné že mají často nedefinitivní povahu. Stálo by proto za úvahu, zda by nebylo užitečné rozlišovat oba pojmy, mínění a postoj, právě z hlediska pravděpodobnosti, v které vyjadřují budoucí chování individua, nebo skupiny. Mínění je nekomplexní vztah k objektu, které zaujímá subjekt na základě neucelené a jen povrchně zpracované informace, v němž převažuje spíše citové hodnocení, zatímco poznávací složka i složka tendence k činnosti jsou málo rozvinuté. Mínění zpravidla předchází vytvoření postoje. K jeho formulaci dospívá individuum většinou na základě akceptování veřejného mínění. Konkrétní subjekt je sice součástí a spolutvůrcem veřejného mínění, ovšem ve velmi složité a zprostředkované podobě. V neposlední řadě vede k potřebnosti odlišení pojmu postoj a mínění i skutečnost, že postoj nelze v definitivní podobě poznat jen na základě verbálního soudu, zatímco zkoumání mínění se s verbální výpovědí zpravidla spokojí. Hranice mezi postojem a míněním je ovšem značně neurčitá. Míněním zde rozumíme to, co by bylo možné také nazvat „dočasný, momentální postoj“. Za přesnější určení pojmu mínění je však třeba pokládat to, co vyjadřuje následující negativní vymezení: Jestliže nemůžeme metodologicky dostatečně jasně zdůvodnit, zda jde o postoj, pak je vhodnější zacházet s výsledky výzkumu jako s poznatky o mínění respondentů. Mínění může každý člo-

⁶ C. d., s. 171.

⁷ C. d., s. 266.

⁸ G. Gallup: *Průvodce po výzkumu veřejného mínění*, Praha 1948, s. 11.

věk zpravidla vyslovit buď v podobě osobního úsudku, nebo v podobě „říká se, že je to asi tak“, „myslím, že na tom něco bude“, apod. Postoj však znamená zaujetí relativně přesného stanoviska.

Oddělení významu pojmů hodnota, postoj a mínění na základě výše uvedené úvahy je tedy zřejmě účelné. Současné platí, že mezi těmito pojmy existují velmi úzké souvislosti, že postupně může přecházet mínění v postoj a postoj v hodnotu. Pojmy se od sebe liší především stupněm aktuálnosti – zatímco mínění může většinou člověk mít okamžitě, k vytvoření postoje potřebuje určité množství informace a čas na zpracování. Hodnoty jsou relativně nejstálějšího charakteru a jsou výslednicí vrůstání individua do společnosti a konfrontace postojů s relativitou. Rozlišení těchto pojmů je účelné hlavně z metodologických důvodů.

Individuální a skupinové postoje

Výzkum mínění a postojů lidí má význam nejen pro poznání sociálních skupin, jejich charakteru a místa v dané sociální struktuře, ale i pro ryze praktické účely v oblasti řízení a politiky. Smyslem zkoumání postojů je proto získat co nejpresnější představu o budoucím chování jednotlivých lidí a celých sociálních skupin. Takové zkoumání nás však staví před celou řadu složitých otázek. Především potřebujeme znát, nakolik odpovídá individuální, nebo skupinový postoj skutečnému chování individua, či skupiny. Další velmi významný problém vystupuje v souvislosti s rozdílnou specifikou zjišťování vztahu individuálního a skupinového postoje. Všimněme si podrobněji některých metodologických otázek objevujících se při zkoumání postojů.

Především je zřejmé, že postoje neodpovídají vždy skutečnému jednání. Např. výzkum postojů ke kultuře by ukázal, že venkovské obyvatelstvo má vyšší kvalitu postojů, než je jeho reálné jednání v této oblasti. Jednání individua i skupiny neprobíhá tedy vždy v souladu s manifesto-vými postoji, ale je výslednicí určitého komplikovaného střetu a prolínání mezi postoji jako vnitřně organizovanými tendencemi k činnosti a vnějšími faktory, které ovlivňují vlastní rozhodovací a realizační proces. Pozorovaná diference může ovšem být také způsobena nepřesnostmi

poznání postojů, avšak skutečné jednání je vždy určitým způsobem ovlivněno vnějšími podmínkami. Mezi postojem a jednáním tedy neexistuje vztah přímého – deterministického vyplývání, ale jde o vztah velmi složitého charakteru.

Diference mezi postojem a skutečným jednáním jednotlivců menších i větších sociálních skupin je ovlivněna řadou vnějších faktorů. Významným faktorem, který determinuje jednání je: struktura skupiny, postavení jednotlivých členů ve skupině, vliv tzv. tvůrců mínění, skupinové normy a sankce, které zajišťují přijetí určitého jednání apod. Příkladem extrémního rozporu mezi jednáním a postojem skupiny může být vojenská jednotka. Členové této jednotky často zaujímají k vojenské službě postoj velmi negativní, avšak jejich jednání probíhá v souladu s normami, které jsou v tomto případě striktně definovány a podepřeny nej přísnějšími sankcemi. Výsledné chování tedy značně záleží na charakteru skupiny. Při výzkumu postojů jako podkladu pro praktické rozhodování směřující k ovlivňování chování sociálních skupin musí být současně brána v úvahu struktura skupiny a souvislosti s makroprostedím. V naší výzkumné praxi se často dopouštíme v tomto směru dosti významné chyby, neboť usuzujeme na postoj a jemu adekvátní chování jen na základě neúplného, jednostranného pohledu.

Také konkrétní chování individua je podřízeno skupinovým normám. Je-li jeho postoj identický s postojem skupiny, probíhá rozhodovací proces konkrétního individua v podstatě bezkonfliktně. V opačném případě dochází k řešení někdy více jindy méně složitého rozporu, který je řešen zpravidla podřízením osobních postojů postojům skupinovým. Každý člověk má ovšem tendenci vytvářet si postoje v souladu s postoji a normami skupiny, jejímž je členem, příp. jejímž členem se chce stát. Tato interiorizace skupinových pravidel chování probíhá v souladu s tím, jak je skupina schopna zabezpečit potřeby a zájmy individua.

Sociologické výzkumy zkoumají zpravidla sociální skupiny různého charakteru, často jen velmi málo integrované. Výcho-diskem k poznání postojů skupiny jsou popisy vlastností jejich členů. V této souvislosti bývá často diskutována otázka

vztahu individuálního a skupinového postoje a mínění. Sociálně psychologické definice postoje mají intenzivní, ale poněkud úzký charakter. Tomuto pojetí pak odpovídá i značně propracovaná a složitá metodika zkoumání. V sociologických výzkumech zpravidla nezjišťujeme skupinový postoj nebo mínění, ale spokojujeme se popisem postojové struktury nebo struktury mínění uvnitř skupiny, vyjádřené frekvencí určitých rysů těchto kategorií, nebo za skupinový postoj či mínění vydáváme syntetický ukazatel získaný na základě sumace individuálních postojů a mínění. Jde tedy vlastně o jakési „průměrnění“ postoje zpravidla z údajů výběrového souboru. Předpokládá se přitom, že zkoumaná skupina je z tohoto hlediska dostatečným způsobem popsána a že její jednání bude probíhat v souladu s tímto popisem.

Ve skutečnosti je ovšem velmi problematické tvrdit, že postoj skupiny je totéž co suma individuálních postojů. Vyplyvá to jednak z toho, co bylo uvedeno výše o rozdílu mezi postojem a jednáním jednotlivců či skupin a jednak z faktu, že sociální skupina tvoří relativně samostatný organismus, pro který platí specifické cesty vytváření postojů. Je přitom zřejmé, že u integrovanějších skupin, např. u primárních, budou individuální a skupinové postoje mnohem identičtější než u tak velkých skupin, jakými jsou např. třídy.

Jaký je vztah skupinového postoje a skupinové normy? Ze srovnání obsahu vyplývá, že difference mezi těmito pojmy vzniká především v rovině intenzity a trvalosti. Zatímco normy tvoří určitá pravidla pro soužití a chování uvnitř skupiny i ve vztahu k okolním skupinám, mají komplexnější a současně integrovanější charakter, jsou postoje ve srovnání s nimi méně trvalá, rozumová a citová hodnocení projevující se ve vztahu k určitému objektu. Postoje vznikají na základě skupinových hodnot, norem a složitou agregací individuálních postojů v procesu soužití ve skupině.

Metodologické problémy zkoumání postojů

Postoje lze zkoumat jen nepřímo na základě analýzy objektivního projevu, tzn. buď rozborem konkrétního jednání, nebo

rozborem v rovině verbálního projevu. V jednání sociálního subjektu je příslušný postoj zpravidla implicitně obsažen ve značně modifikované podobě. Rozhodovací proces vedoucí k určitému jednání je významně ovlivňován řadou přímých i nepřímo působících vlivů, často i zcela náhodné povahy. Analýza jednání se tak stává velmi náročným výzkumným úkolem, který je použitelný zpravidla jen víceméně v experimentální podobě. V sociologických výzkumech se naproti tomu pracuje většinou s velkým množstvím zkoumaných jednotek, jejichž přímé intenzivní pozorování je z praktických i ekonomických důvodů prováděno jen výjimečně. Východiskem ke zkoumání postojů je zde proto verbální složka chování individua. Tato cesta eliminuje většinu vlivů, které působí na subjekt v procesu rozhodování o konkrétním jednání. Je to výhodné především proto, že poměrně snadno získáme informace o postoji individua. Na druhé straně ovšem je výsledné poznání ochuzeno o poznatky vyplývající z interakce postoje a sociálního prostředí. V neposlední řadě je třeba vzít v úvahu, že verbální chování je rovněž ovlivňováno řadou vnějších vlivů.

Přestože postoje jsou zkoumány převážně na základě analýzy odpovědí a technika jejich zjišťování je značně propracovaná (především v západní sociologii), nese s sebou tento přístup řadu metodologických problémů. V těchto výzkumech se předpokládá velmi silná souvislost mezi verbálně zjištěným postojem a skutečným jednáním.

Existují ovšem úspěšné pokusy o syntézu východiska jednání a verbálního projevu pro poznání postojů. Např. Zdravomyslov a Jadov zkoumali vztah k práci na základě kombinace objektivních ukazatelů se subjektivními výpověďmi respondentů.⁹

Při zkoumání postojů v sociologických výzkumech stojíme tedy před celou řadou složitých metodologických problémů, které souvisí s charakterem tohoto jevu a s možnostmi konkrétních výzkumných postupů. Nejčastějšími používanými technikami jsou rozhovor, dotazník a anketa. Protože stavíme zpravidla na výpovědi dotazovaných, zajímá nás především otázka nakolik jsou odpovědi respondentů pravdivé, zda je

⁹ Sociologie v SSSR, Praha 1967, s. 169.

možné na základě jejich analýzy dojít k pravdivému poznání postojů.

V odpovědích na kladené otázky mohou nastat tyto případy:

1. Respondent:

- a) má otázku alespoň částečně předem promyšlenou – má tedy názor,
- b) nemá otázku předem promyšlenou, setkává se s ní víceméně poprvé – nemá názor.

2. Respondent:

- a) odpovídá,
- b) neodpovídá.

	1a)	1b)
2a)	+	(±)
2b)	–	+

Ze schématu vyplývá, že respondent se může dopustit při odpovědi dvou chyb. V prvním případě uvádí na danou otázku odpověď, ačkoli uvedenou problematiku zná jen málo, setkává se s ní víceméně poprvé. Odpověď by tedy měla znít „nevím“, „nemohu posoudit“ apod. Uvede-li však respondent přesto odpověď, nemusí jít o vědomou nepravdu. Dotazovaný na základě předchozích zkušeností a určitých dispozic může na otázku na určité úrovni dát pravdivou odpověď. V takovém případě má ovšem odpověď charakter spíše názoru, mínění v pojetí, které bylo uvedeno výše.

V této souvislosti je třeba odpovědět na otázku, proč respondent neodpovídá pravdivě. Úzce to patrně souvisí s psychologickými dispozicemi individua, se vztahem k tazateli, s klimatem rozhovoru apod. Je pravděpodobné, že respondent by pokládal za difamující, kdyby nemohl na otázku odpovědět. Také z těchto důvodů je patrně v rozhovorech zpravidla méně indiferentních odpovědí než při použití techniky dotazníku.

Rozptýl odpovědí mezi: respondent „má“ formulovaný postoj a „nemá“, je kontinuálního charakteru. Při sumaci odpovědí za celý zkoumaný soubor dostáváme z tohoto hlediska značně heterogenní empirické údaje. Chyba tohoto typu vzniká tehdy,

jde-li o zkoumání problému, který nemají respondenti dostatečně promyšlený, o kterém nemají dostatečné informace a nemají tedy také ani dosud formulovaný postoj. V našich sociologických výzkumech se otázka znalosti zkoumané problematiky, stejně jako otázka, zda respondent má či nemá dostatečně ujasněný postoj, zpravidla neklade. Vzhledem k tomu, že jsou velmi často zkoumány složité problémy, které bývají prezentovány v konkrétních postupech v dosti složitých modifikacích, získáváme většinou značně problematický empirický materiál, který lze jen nepřímo použít k poznání postojů. Jde tedy spíše o zkoumání oblasti mínění, názorů respondentů na určitý objekt.

Každý člověk disponuje určitou zkušeností, je vyzbrojen intelektem, hodnotovou orientací a také určitou konstelací příbuzných postojů, což vše tvoří přirozený základ k tomu, aby mohl při předložení otázky smysluplně odpovídat. Kretsch a spol. uvádějí, že respondenti nemají k mnoha objektům vytvořený postoj, na což je ovšem nutno brát zřetel a v první fázi má být zjišťováno, zda je postoj formulován či nikoli. Je však velmi důležité si uvědomit, že dotázaný zpravidla nejen odpovídá na kladené otázky, ale stává se sám aktivním účastníkem experimentu svého druhu. Kladené otázky zde totiž fungují jako podněty sloužící intenzivnímu myšlenkovému pochodu, během něhož si dotazovaný uvědomuje své názory, hodnotí a postupně si vytváří jakýsi předběžný typ postoje nebo i vlastní postoj. V procesu realizace vztahu subjekt – objekt (tento vztah může být přirozený nebo uměle navozený) dochází tak k tvorbě postoje. Tento fakt je možno nazvat uvědomovacím procesem, jehož významnost není v empirickém zkoumání fakticky vždy docenována.¹⁰ Jednotlivé složky postoje nebudou během tohoto uvědomovacího procesu rozvíjeny stejnoměrně. Největší rozvoj zaznamenaná patrně složka poznávací (hodnotící), zatímco citová složka se bude formulovat poměrně málo, hlavně asociativním způsobem. Pravděpodobně nejméně bude v první etapě tímto procesem poznamenána složka vyjadřující tendenci k akci.

Druhá chyba vzniká tehdy, neodpovídá-li respondent na otázku, ačkoli odpověď

¹⁰ Vzpomeňme např. na Marxovu *Dělnickou anketu*, v níž systémem kladených otázek probíhal

uvědomovací proces třídní příslušnosti. K. Marx – B. Engels, *Sebrané spisy* 19, Praha 1966, s. 251.

zná. Tato chyba vyplývá především ze zvolené výzkumné techniky a její praktické modifikace. V případě rozhovoru to může být např. vliv nesprávně formulovaných otázek, vliv nepříznivého působení tazatele, nevhodného prostředí rozhovoru atd. Respondenti také neodpovídají v tom případě, pokládají-li zkoumanou problematiku za choulostivou nebo obávají-li se, že při určité odpovědi by mohly být ohroženy jejich zájmy. Rozbor celé skupiny tzv. indiferentů, tj. těch, kteří odpovídají „nevím“, „neuvážoval jsem“ apod., je z hlediska metodologického velmi zajímavý. M. Illner např. uvádí, že tato skupina předpokládá zcela diferencovaný přístup k interpretaci z hlediska mnohoznačnosti tohoto typu odpovědí. Dále dochází k závěru, že respondenti odpovídají tím určitěji, čím spíše si o problému mohli udělat představu na základě vlastních zkušeností.¹¹

Kvalitativně výrazně heterogenní empirický materiál předpokládá provedení validizace před vlastní interpretací. V našich sociologických výzkumech je tato stránka dosti zanedbávána. Empirické údaje fixované zpravidla v odpovědích na otázky dotazníku jsou tříděny do kontingenčních tabulek bez ohledu na rozdílnost jejich gnoseologické úrovně. Použití statistických postupů k zjišťování souvislosti odpovědí na různé otázky pak vyvolává dojem dostatečné serióznosti a exaktnosti. Ve skutečnosti jsou však testovány údaje na jejichž validitu usuzujeme pouze z předpokladu, že respondenti mají tendenci odpovídat smysluplně a pravdivě. I když to pro většinu dotázaných zřejmě platí, nemůžeme, zvláště při zkoumání postojů k složitým a společenským významným problémům, vyloučit významný podíl odpovědí zatížených první nebo druhou chybou. M. Katriak uvádí, že u složitějších problémů se procento nepravdivých odpovědí pohybuje až kolem 30 %, u běžných otázek veřejného mínění je mnohem menší, někdy jen 1 %.¹²

Sociologie k ověřování empirických údajů vyvinula některé validizační postupy. Je možno je rozdělit do dvou skupin:

1. Empirické postupy spočívající na bezprostřední kontrole odpovědí při sběru

materiálu — je to např. pozorování chování respondenta při rozhovoru, kladení doplňujících a kontrolních otázek, porovnávání výpovědí, doplňující studium různých materiálů apod. Patří sem rovněž tzv. nepřímá validizace, jako např. použití expertů k posuzování výpovědí, pozorování skutečného jednání zkoumaných osob v relevantních situacích, opakování sběru materiálu na též, nebo na jiném podobném souboru apod.¹³

2. Metodologické postupy tvoří nedílnou součást přípravy a provedení sběru materiálu i celého výzkumu. Podstata a specifikum těchto postupů spočívá v logické analýze situace a adekvátnosti použitých technik. Základem je důkladný rozbor charakteru zkoumané skupiny na základě dostupných informací. Např. při zkoumání lesních dělníků bude nutno s ohledem na vyjadřovací schopnosti volit spíše rozhovor než techniku dotazníku. Naopak u složitějších a problematičtějších otázek bude nutno použít anonymní ankety. Metodologická validizace dále předpokládá provedení předvýzkumu, který ověří vhodnost konstrukce zvolené techniky, správnost formulace otázek apod. Promyšlené použití techniky předpokládá dále vytvoření standardní situace při její terénní realizaci. Standardizace spočívá v důsledné přípravě tazatelů, vypracování a ověření scénáře rozhovoru. Na tomto základě lze do značné míry získat ekvivalentní materiál, který snese srovnání a sumaci.

Při zkoumání postojů analýzou odpovědí tvoří základ metodologické validizace volba a formulace jednotlivých, příp. celých baterií otázek.¹⁴ Často bývají používány jen jednotlivé otázky globálního charakteru. Např. při zkoumání postoje k práci je položena respondentům otázka: „Máte rád svoji práci?“ Z odpovědí se pak usuzuje, že určité procento dotázaných má dobrý, jiné špatný vztah k práci. Tyto postupy jsou jistě velmi povrchní a neposkytují dostatečnou informaci o skutečném postoji k práci, která by mohla být použita v racionálním řídicím procesu a na jejímž základě by bylo možné se cílevědomě pokusit o změnu postojů respon-

¹¹ M. Illner: *K rozboru kategorie indiferentů při výzkumu mínění*, Sociologický časopis č. 2, 1969, s. 218.

¹² M. Katriak: *K problému verifikácie empirických faktov v sociologickom výzkumu*, Sociologický časopis č. 3, 1969, s. 328.

¹³ Viz blíže M. Katriak: c. d., s. 330 ad.

¹⁴ Velmi seriózní rozbor této problematiky podává J. Krejčí ve stati: *Konstrukce a interpretace dotazníku jako metody průzkumu světového názoru*, Sociologický časopis č. 4, 1968, s. 467.

dentů. Mnohem cennější jsou proto takové postupy, které pracují s bateriemi otázek nebo s otázkami sestavenými do testů. Volba těchto otázek je založena na snaze rozložit problém do řady dílčích, pokud možno jednoduchých soudů, které posti- hují dílčí složky postoje, na které respon- dent může odpovídat poměrně jednoznačně interpretovatelným vyjádřením nebo od- povědí „ano“, „ne“, „souhlasím“, „nesou- hlasím“ apod. Rozložením složitého problému na dílčí otázky se můžeme značně přiblížit k poloze problému ve vědomí res- pondentů, což vede k získání mnohem va- lidnějších odpovědí. I v tomto případě se však nevyhneme nebezpečí, že respondenti si často teprve na základě odpovědí for- mulují postoj.¹⁵

Konečně velmi důležitá složka metodo- logické validizace je realizována ve fázi zpracování výzkumu. Patří sem především logická analýza odpovědí a jejich distri- buce, rozbor jednotlivých kategorií odpo- vědí, ujasnění obsahu konkrétních pojmů použitých ve výzkumu, statistické postupy apod.

Na závěr je třeba konstatovat, že je ke škodě efektivnosti sociologického bá- dání, že výzkumníci dostatečně nevyužívají validizačních postupů a že si většinou ne- kladou otázku kvality zpracovávaných informací, jejich použitelnosti a významu pro praxi. Důslednou aplikací těchto po- stupů bychom se často vyhnuli planým výsledkům, povrchním zprávám, jejichž význam je mnohdy velmi pochybný. K zvý- šení důležitosti sociologických výzkumů může přispět také přesné používání zá- kladních kategorií a navrhované rozlišení pojmů postoj a mínění. Je zřejmé, že všechny zde uvedené návrhy nelze reali- zovat okamžitě. Představují komplex slo- žitých a náročných teoretických, gnoseo- logických, metodologických i technicko- organizačních problémů. Mělo by být ale krédem každého výzkumníka, aby se sna- žil v tomto směru o neustálé zdokonalo- vání používaných postupů, aby neupíval na běžné rutíně a aby vlastní kritikou provedeného výzkumu dospíval k dokona- lejšímu provedení následujícího terénního zkoumání.

Резюме

Зих Ф.: Заметки к изучению позиций¹ в социологических исследованиях

В статье обсуждаются вопросы, относящиеся к применению некоторых основных аналити- ческих понятий социологических исследований. В первой части приводятся разные опре- деления понятия позиция и проводится их сравнение. На этой основе сделана попытка определить и отличить понятия позиция и мнe- ние. Позиция понимается как отношение, за- нимаемое субъектом по отношению к объекту. ее важной чертой является то, что она образует определенную организацию ценностей, свойств, желаний и интересов, и что она выливается в сплитетическое выражение, проявляющееся в виде тенденции к деятельности. Эмпирически позиция определима только непрямо. Мнение понимается как необязательное выражение взгляда, точки зрения на определенный объект, возникающее в момент первого контакта, или на основе неполной и неразработанной инфор- мации. Мнение можно установить прямо на основе вербальных показаний.

Групповые и индивидуальные позиции от- личаются. К групповой позиции нельзя прийти путем простого суммирования или определе- нием какого-то среднего. Подобно тому по- ведение не истекает прямо из позиций, хотя оно от них в значительной степени зависит, но оно является результатом сложного столкновения внешних влияний и групповых или индиви- дуальных позиций.

Практика социологических исследований за- ключается обычно в разработке неточных и не- гомогенных ответов. С гносеологической точки зрения возникают в ответах опрашиваемых два вида ошибок:

- 1) опрашиваемый формулирует ответ, хотя он его не знает, так как он в первый раз встречается с проблемой в данной форме;
- 2) опрашиваемый не отвечает, хотя он знает ответ. Современная практика не ставит перед собой вопрос эквивалентности эмпирических фактов и также часто формулируются выводы о позициях на основе применения нескольких глобальных вопросов. Валидизационные прие- мы, которыми социология располагает, с одной стороны эмпирического, с другой стороны ме- тодологического типа.

Сложные проблемы определения позиций приводятся в виде заметок, чтобы задуматься о содержании очень часто применяемых ка- тегорий.

Summary

Zich F.: Comments on Attitude Investigation in Sociological Research

In the present paper, problems relating to the application of some fundamental analy- tical concepts of sociological research are discussed.

¹⁵ Literatura o testech v sociologických výzkumech Vybrané techniky sociologických výzkumů.

je u nás rovněž k dispozici. Viz např. Pergler a kol.:

In the first part, various definitions of the concept "attitude" are introduced and compared. On this basis, the attempt is made to delimit and differentiate the concepts of attitude and opinion. *Attitude* is conceived as the subject's relation towards the object; it belongs to its important features that it forms a certain organization of values, qualities, wishes and interests and that it leads to a synthetic expression manifesting itself as a tendency to activity. Empirically, the attitude can be ascertained only indirectly. *Opinion* is conceived as a non-committal expression of a view, of a standpoint relating to a certain object and arising at the moment of the first contact or on the basis of an incomplete and unelaborated piece of information. Thus it is directly ascertainable from verbal statements.

There is a difference between the group attitudes and the individual ones. Group attitudes cannot be obtained — as it often incorrectly happens in practice — by a simple summation or by a sort of "averaging". In the same way, behaviour is not a direct con-

sequence of attitudes, although it depends on them to a considerable extent, but results from a complex conflict between external influences and individual or group attitudes.

For the most part, the practice of sociological research rests on processing inaccurate and heterogeneous replies. From the gnoseological viewpoint, two kinds of errors arise in the respondents' replies: 1. The respondent formulates the reply, although he does not know it — he encounters the problem in this form for the first time; 2. the respondent does not answer, although he knows the reply. Contemporary practice does not put the question concerning the equivalence of empirical facts, just as frequently conclusions on attitudes are formulated on the basis of using some global questions. The validation processes sociology has at its disposal are of the empirical type on the one hand, and of the methodological type on the other.

Complex problems of ascertaining attitudes are here introduced as remarks stimulating deliberations about the content of categories which are applied very often.

Chceme-li vědecky řídit společenské procesy a předvídat důsledky významnějších sociálních zásahů do života společenských skupin nebo celé společnosti, musíme se snažit o získání a vědecký výklad (interpretaci) maximálně pravdivých a přesných informací o faktickém stavu věcí. Hlavním a rozhodujícím prostředkem poznání sociálních jevů je společenskovědní výzkum, opřený o marxisticky pojatou metodologii, již rozumíme zkoumání nejobecnější filosoficko-gnoseologické problematiky příslušné společenské vědy.

Stejně jako v celé vědní oblasti, ani ve společenských vědách nemůžeme poznat *podstatu* jakéhokoli proměnného jevu bez dobré znalosti toho, jak jev vznikl, jak se vyvinul, jaký řetěz příčin, podmínek i okolností určoval jeho dnešní existenci i navodil směr jeho příštího postupu a vývoje. Přitom za podstatné (základní) považujeme takové vlastnosti a vztahy (valence), bez nichž bychom nemohli integrovaný proces vysvětlit [26 : 12,49], tj. všechny možné, mající různý význam [6 : 167].

Ze všech společenských věd je to především psychologie a její speciální teorie sociální psychologie, která spolu se sociologií a jejími speciálními disciplínami získala již dostatek zkušeností především v metodologickém teoretickém bádání a v metodickém řešení praktické problematiky sociálních výzkumů. Z těchto zkušeností můžeme čerpat poučení o metodologických otázkách sociálního výzkumu vůbec, tedy také sociálního výzkumu mládeže. Rychlý rozmach sociologických výzkumů v ČSSR po roce 1965 již vyžaduje, aby nejen profesionální, ale zvláště též dobrovolní pracovníci jednak pochopili smysl a společenský význam *marxistické sociologie*, jednak se vyvarovali nebezpečí, že pro nevědecké, sporné představy o sociálním výzkumu či v důsledku vážné metodologické teorie bude jejich často namáhavá a ekonomicky náročná práce na-

konec zamítnuta a přivedena vniveč. Bylo by ústupem ze základních marxistických pozic v sociologickém výzkumu, kdybychom si nebyli dobře vědomi, že i metodologický přístup v sociologickém bádání má svůj marxisticko-filosofický aspekt. Objevily se totiž názory, že např. v oblasti sociologie mládeže žádné marxistické pojetí neexistuje, že skutečný výzkum má jen jednu — objektivní — poznávací stránku, která je společná a jednotná pro vědu marxistickou i nemarxistickou.

Položme si proto nejprve otázku: co je vlastně sociologický výzkum?

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že sociologický výzkum je takový systematický a programový přístup ke zkoumání současných společenských jevů (současné společenské reality), který v rámci přijaté (specifické) sociologické teorie užívá ji adekvátních sociologických metod zkoumání a interpretace (vysvětlení). Tento *postulát jednoty teorie a metody* je pro výstavbu marxistické sociologie zásadní; klade závažné konkrétní požadavky jak na výstavbu sociologické teorie, tak i na výstavbu marxistické sociologické metodologie. Teorie jako otevřený systém poznatků určuje tedy nejen vzájemné vztahy a meze jednotlivých metodologických postupů, ale stává se zároveň zdrojem alternativních pracovních hypotéz, organizujících jednotlivé fáze konkrétního výzkumného procesu a umožňujících adekvátní začlenění dílčích výsledků (empirie) do celku teorie, což je důležité nejen z hlediska vývoje teorie, ale i z hlediska praxe.

Vědecky orientovaný sociologický výzkum, který nás má přiblížit k objevení hledané podstaty, k nalezení kvalitativních stránek sociálního jevu, musí být vždycky založen na přesném metodologickém postupu, především na vědeckém, objektivním teoretickém podkladu, který je nutný pro obecnější využití teorie v praxi. Fakt, že sociologický výzkum je zaměřen na poznávání současné společnosti, představuje

určité omezení při poznávání celku společenské reality, k jehož komplexnímu poznání přispívají vedle sociologie takové vědy, jako je historiografie a její disciplíny, dále vědecký komunismus, politická ekonomie a úsekové ekonomiky, statistika, demografie a jiné, a jež shrnuje a zobecňuje věda o nejobecnějších zákonitostech vývoje – filosofie dialektického a historického materialismu. V tomto smyslu má ovšem společenský výzkum význam doplňkový a pomocný. To však nikterak neznamená ignorování historické metody v sociologickém výzkumu, ani popření jejího významu jako důležité spojnice mezi teorií a praxí a jako faktoru upřesňujícího a doplňujícího poznatky ostatních společenskovědních disciplín. Že ovšem sociologický výzkum poskytuje také poznatky zcela nové, které přispívají k rozvoji sociologie samé jako společenskovědní teorie, to vyplývá z pojetí sociologie jako vědy. Teoretickou, metodologickou, světónázorovou a ideologickou bází pro sociologii je marxismus-leninismus jako celek.

1. Metoda vysvětlení v sociologii

Bylo již uvedeno, že marxistická sociologie vychází z principiální jednoty metody a teorie. Hodnota každé *obecné teorie* je především v tom, že je nejen souhrnem již získaných poznatků, ale je i *metodou*, principem přístupu k výzkumu nových jevů. Z druhé strany je metoda takový způsob poznání, který nejen dává předpoklady pro vytvoření teorie, ale je i sám teoreticky zkoumán (survey of survey). Jinak řečeno, *explorativní metoda* (metoda výzkumu) v přesném smyslu slova se liší od některých intuitivně používaných způsobů poznání tím, že její podstata, struktura i funkcionální možnosti jsou předem vyjasněny v určité gnoseologické teorii.

Dialektický charakter explorativní metody vyvozujeme z těchto *Leninových postulátů* dialektické logiky [16 : 92]:

1. Poznat opravdu předmět znamená zkoumat jej ze všech stran, zkoumat všechny vztahy a „zprostředkování“.

2. Chápat předmět v jeho vývoji, „samopohybu“ ... změně ...

3. Veškerá lidská praxe má vejít v plné „určení“ předmětu a má být kritériem pravdy a praktickým určovatelem spojení předmětu s tím, co člověk potřebuje.

4. Neexistuje „abstraktní pravda, jen pravda konkrétní“.

Tyto postuláty se uplatňují ve všech vědách přírodních i společenských. Všude mají své specifické problémy a aspekty. Podívejme se, jak to vypadá v sociologii.

První postulát se projevuje v sociologii a sociologickým výzkumu *snahou po komplexnosti*. Zatímco každá společenská věda chápe společenské jevy a procesy ze svého hlediska (ekonomického, politického, právního, kulturního či ideologického), sociologie je chápe jako celek, jako komplex, jako konkrétní totalitu. Marx říká: „Konkrétní je konkrétní proto, že je to shrnutí mnoha určení, tedy jednotu rozmanitého. V myšlení se to projeví jako proces shrnování, jako výsledek, a ne výchozí bod, ačkoli to je skutečný výchozí bod, a proto i výchozí bod nazírání a představy [18:171].

Komplexnost zkoumání je spíše postulátem pro celý sociologický výzkum než pro každý jednotlivý výzkum. Musí se projevit spíše v organizaci výzkumu v ČSSR než tím, že každý sebemenší výzkum se bude snažit postulát splnit do posledního písmene. To totiž vede k jednostrannému zdůrazňování např. monografické metody, která však sama o sobě není ještě celým sociologickým výzkumem.

Druhý postulát je v sociologii zastoupen metodou *historicko-srovnávací*. Kromě toho sociologie udržuje mnohostranné styky s historickou vědou vůbec. Pohled ze statistického hlediska je vždycky jednostranný a mnoho problémů lze rozřešit teprve po prozkoumání vývoje, případně i situace při vzniku jevu. Nepochopíme např. současnou funkci města jako sociálně ekologického útvaru, neprozkoumáme-li jeho vývoj. Podobně je tomu s funkcí rodiny atd. Ovšem na druhé straně nemůžeme jednostranně zdůrazňovat historickogene- tické hledisko, protože bez poznání současného stavu, tj. průřezu dnešní společnosti, nemůžeme poznávat ani minulost.

Vztah mezi sociologickou teorií a praxí je velmi těsný. Těsnější než v mnoha jiných vědách. I když měl V. I. Lenin na mysli „veškerou lidskou praxi“, nejen praxi „současnou“ a „bezprostřední“, přece jen společenští badatelé, a zvláště sociologové, jsou sami součástí toho, co zkoumají. Každý sociolog žije ve společnosti a nějak se účastní jejího života. Výsledky sociologického zkoumání se týkají života

společnosti, který nás obklopuje. Praktický život dává podněty sociologickému výzkumu a měl by od něho dostávat také poznatky. Jež by vedly k zdokonalování společenského života. Praxe je kritériem pravdy. Sociologie stojí před úkolem najít způsob jak vyloučit dlouhou dobu ověření výzkumných závěrů praxí.

Sociologie se rozvíjí tak, jak se vyvíjí společnost, jak vznikají nové společenské jevy a procesy velké i malé rozsahu. Snaží se o stále plnější poznání skutečnosti, o proniknutí do spletitého přediva společenských vztahů, souvislostí a o poznávání a odhalování zákonů různých úseků společenského života.

Dialektická metoda, která při zkoumání procesu opakování určitých jevů vyžaduje objasnění jejich podstaty a příčin jejich vzniku i kauzálních souvislostí s jinými jevy. je *obecnou metodou*, platnou pro všechny společenské vědy. V marxistické sociologii se uplatňuje prostřednictvím celého komplexu specifických pracovních metod (nazývaných někdy též pro významové odlišení *procedury*), jimiž je možno postihnout kvantitativní i kvalitativní stránky sociálních pochodů. Obecný problém, který marxistická sociologie vedle věcné problematiky – dané předmětem zkoumání – musí nyní řešit, je právě problém metod a technik vědeckého výzkumu, neboť věda může vést praxi dopředu jen tehdy, má-li správnou pracovní metodu, adekvátní zkoumanému jevu. To je v současné době jeden z hlavních problémů celé marxistické sociologie.

Jednota teorie a metody vystoupí v sociologii zvláště výrazně, je-li naším cílem výzkumem poznat a odhalit *podstatu sociálního jevu*; tento cíl je prakticky totožný s cílem vysvětlení (interpretace) zkoumaného jevu. Uvedli jsme již, že podstata jevu je strukturně organizovaným souhrnem takových vlastností a vztahů, jejichž eliminace by znamenala likvidaci daného jevu jako takového; přitom vztahem rozumíme takovou vzájemnou souvislost mezi prvky, jimiž je jev strukturován, při které změna jedné z prvků způsobuje odpovídající změny druhých při zachování vlastnosti celistvosti jevu [26 : 12,49].

Interpretovat (objasnit) sociální jev tedy znamená odhalit celý souhrn jeho podstatných vlastností a vztahů. Struktura vysvětlení má přitom dvě komponenty: buď

obsahuje teze (nebo souhrn tezí), jež toliko popisují zkoumaný jev (*sociografické metody*), nebo do struktury vysvětlení jsou pojaty teze (nebo souhrn tezí) vysvětlujícího charakteru (*socioanalytické metody*). Sociologické vysvětlení může tedy být specifické jen v tom případě, je-li specifická alespoň jedna z uvedených komponent, přičemž je dobře možné, aby se sociologie zabývala jak jednotlivými sociálními fakty, tak i fakty „zobecněnými“ (tj. určitými typy faktorů) či vysvětlením sociologických zákonitostí. Pochopit charakter a stupně vysvětlení není však v sociologii možné bez teoretické koncepce společenského života, bez přijaté struktury sociologické teorie společnosti. Provedeme-li rozbor jednotlivých směrů nebo škol nemarxistické sociologie, poznáme, že preferují jednostranně ty explorativní metody a techniky, které podle názoru jejich představitelů umožňují nejlépe postihnout podstatu společenského života, jeho vlastností a realizovaných sociálních vztahů. Typické příklady tvoří preferování pouze statistických metod (*škola pluralistického behaviorismu* – P. F. Lazarsfeld), či monografické metody a osobního pozorování (*škola subjektivně analytická* – P. Sorokin), syntetické deduktivní interpretace, tj. odvozování cílů a motivů lidských činností z nedokázaného směřování sociálního systému k stabilitě (*funkcionalistická škola* – T. Parsons), nebo konečně historicko-srovnávací metody (*institucionalistická škola* – C. W. Mills, R. Dahrendorf, S. Lipset).

Srovnáme-li marxistickou sociologii s uvedenými směry soudobé sociologie, zjistíme především, že marxismus na rozdíl od jednostranných metodologických požadavků umožňuje ve správných proporcích spojovat různá hlediska a používat všestranně různých metod a technik. Na základě své převratné teoreticko-metodologické koncepce světa a společnosti umožňuje marxismus přistupovat ke zkoumání společenských vztahů a procesů, lidských skupin a jejich jednání jak historicky a geneticky, tak i strukturně a funkcionálně. Za základní kritérium či vlastnost poznatelnosti daného sociálního jevu či dané skutečnosti považuje marxismus *kvalitativní rozrůzněnost*, tj. heterogenost znaků zkoumaných objektů, která je vedle hmotné, extenzivní (kvantitativní) složky neoddělitelným svědectvím každé skuteč-

nosti. Jednostranný, subjektivně idealistický přístup ke zkoumání sociálních jevů svádí často představitele nemarxistické sociologie k tomu, že pomíjejí právě kvalitativní určenost předmětu zkoumání a zabývají se jím pouze pod zorným úhlem jeho kvantitativního podchycení. Pro marxistickou sociologii je dialektika kvality a kvantity nutně *výchozím bodem* při tvorbě metod a technik sociologického poznání. Přesnost výsledků ovšem často závisí také na tom, zda užíváme adekvátních a relevantních *kvantitativních metod*, které umožňují poznat stupeň významnosti a intenzitu sociálních jevů. Jedině kvantitativní určenost jevů způsobuje, že jsou navzájem srovnatelné, zatímco kvalitativně určené obsahy jevů se navzájem vylučují.

2. Globalizující a diferencující přístup v sociologických výzkumech mládeže

Mládež je dnes nesporně jednou z nejvýznamnějších strukturních složek společnosti. Metodický postup jejího sociologického zkoumání závisí na tom, jaký přístup zvolíme k vymezení kategorie „mládež“, především pokud jde o její pojetí jako tvůrčího subjektu. Jde v podstatě buď o globalizující přístup k mládeži v dané společnosti, nebo o diferencující přístup k mládeži v dané organizaci či instituci (škole, podniku apod.) [7 : 77].

Globalizující přístup zkoumání mládeže můžeme volit jediné tenkrát, jestliže vycházíme z obecných znaků kategorie „mládež“, které buď vyjadřují tendence této kategorie celé, nebo jejích částí, ale vždy tak, že vztah jedinců kategorii utvářejících i celé kategorie samé je vůči těmto obecným znakům homogenní. V tomto smyslu pak v rámci stratifikace celé společnosti mluvíme o mládeži jako o věkově vymezené *sociální skupině* s obecnými zvláštnostmi biologicko-psychologickými, sociálně ekonomickými, kulturními a ideové politickými, které jsou zároveň společné (homogenní) pro všechny věkové a *sociální podskupiny* (sociální vrstvy) mládeže jako kategorie vnitřně diferencované. Fungování této kategorie se pak děje vytvářením vztahů, interakcí prostřednictvím komunikace, spoluprací a dalšími činnostmi (aktivitami), jimiž je modifikováno chování jedince působením na jeho organismus, postoje, ideje, city, nebo na předměty, které

jsou důležitou součástí jeho situace [28 : 302].

Sociologickou problematiku kategorie „mládež“ nelze totiž zkoumat pouze analýzou její sociální struktury, ale je zapotřebí zkoumat i sociální činnosti mládeže. Jejich zjišťování je ovšem vázáno převážně na *psychické procesy*, které jsou i při své kvalitativní rozrůzněnosti přístupny „měření“, a tedy kvantitativnímu vyjádření, neboť vždy v sobě obsahují energetický faktor, který je k „měření“ uschopňuje. Sociologové ubírající se tímto směrem poznávání sociální skutečnosti se proto často charakterizují jako „psychologizující sociologové“ nebo též „matematizující sociologové“, k nimž se i sám hlásím, aniž bych jednostranně a tudíž nemarxisticky chtěl preferovat toliko metodu statistickou. Pravda je, že v tomto směru poznávání sociální reality jsme ovšem v samých počátcích vědy o společnosti, nemáme ještě objektivní kritéria ani absolutní měřítko (jednotky), s jejichž pomocí bychom byli schopni vědecky exaktně sociální jevy srovnávat a studovat. To však neznamená, že je jednou nebudeme mít, že agnosticismus je náš program. Naopak, snažíme se dnes dosáhnout i v těchto otázkách určitého pokroku [13 : 516].

Nebráníme se dnes také druhému pojetí, kdy za této situace mnozí sociologové považují *systémový* (strukturní) přístup ke zkoumání sociální skutečnosti za jediný skutečně vědecký, kdy řád kvalit přenášejí na pojem struktury, i když sami tuto jednostrannost a z ní plynoucí neúplnost uznávají za vážnou slabinu. Vycházejí z poznání, že u tzv. „sociálních procesů“, jimiž se nejvlastněji obecná sociologie jako věda zabývá, nejsou výsledky těchto procesů k zespolečenštění individuí přímo přiřaditelné a postrádají tudíž energetický faktor substrátu, jehož jsou výtvořem. Kvalitativní rozrůzněnost těchto sociálních jevů, například jazyka, práva apod., je přitom specifická a neredukovatelná na jedince, jimiž je „limitativně“ podmíněna, a tudíž nekvantifikovatelná.

Proto mají i dialekticky pojatá strukturní analýza (jak ji použil například K. Marx ve svém *Kapitálu*, Praha 1953, s. 30) i funkcionální analýza lidského chování své místo v dnešní marxistické sociologii, nejsou-li ovšem užívány jednostranně, ale spojovány ve správných souvislostech. Jde

totiž o jednotlivé stránky pravdivosti, které teprve spojeny (integrovány) vyznačují její povahu a vedou blíže k pravdě samé.

Diferencující přístup ke zkoumání kategorie „mládež“ volíme tenkrát, jestliže studujeme tuto kategorii v organizacích, v nichž požadavek homogenity vztahů ke zkoumanému sociálnímu jevu chybí, tj. je-li kvalitativní rozrůzněnost skutečnosti dána heterogeností vztahů v dané organizaci. Například provádíme-li sociologickou analýzu mládeže ve výrobní podniku, vycházíme ze skutečnosti, že podnik není sociální skupinou, neboť je tvořen lidmi stýkajícími se nejen v pracovních (primárních) skupinách, ale i lidmi stejného povolání, pracujícími v různých pracovních skupinách (skupiny sekundární), které nejen že nejsou spolu v přímém kontaktu, ale mají své specifické zájmy. V důsledku stále narůstající dělby práce vykonávají jednotlivci nebo i skupiny pracovníků jen dílčí úkony a ztrácejí vědomí konečného cíle výroby. Proto se orientují nikoli na základní cíl výrobního podniku, ale na cíle dílčí, druhotné, na cíle vlastní nebo skupinové. Proto je v sociologickém pojetí výrobní podnik považován za sociální systém (nikoli za sociální skupinu), za „autonomní soustavu jednotlivců a skupin, realizujících za pomoci určitých prostředků jisté společenské cíle na základě více či méně trvalého souladu vzájemných vztahů a zásad postupu“ [21 : 30]. Takovýmto celkovým sociálním systémem, v nichž nakonec jde vždy o racionální koordinaci činnosti určitého počtu lidí k dosažení určitého společenského účelu nebo cíle na základě dělby práce a funkcí a na základě hierarchie autority a odpovědnosti, připisujeme nyní často společný název „organizace“ [27 : 15]. Převážně jde o organizace formální (výrobní podnik, školy, nemocnice, odbory, církve, apod.), které jsou pro fungování společnosti nejdůležitější a které také považujeme za primární; na nich teprve vznikají neformální organizace (tj. takové způsoby koordinace činností, které nejsou vedením organizace stanoveny), které jsou povahy sekundární, i když velice důležité.

Sledujeme-li nyní v takto pojatých organizacích sociální aspekty mladých lidí, není zpravidla již možné pojednávat o mládeži jako o globální kategorii, ale diferencovaně sledovat, jak je jedinec či kolektiv jedinců v jednotlivých skupinách integro-

ván a jaké vztahy navzájem a k celé organizaci jednotlivé skupiny mají. Máme-li pak individuálnímu chování mladého člověka skutečně porozumět, musíme nejprve studovat celou organizaci jako komplexní společenský systém v totalitě a v jeho rámci pak analyzovat determinanty lidského chování při reagování na vnitřní a vnější podněty, neboť „sily působící na jednotlivce těsně souvisí s tím, co se děje ve skupině nebo v celé organizaci, v níž pracuje“ [27 : 10].

Vztahování chování jednotlivce k fungování organizace je ovšem dalším znakem diferencovaného přístupu ke zkoumání sociálních jevů, jež není možné nejen v kvantitativním vyjádření, ale ani kvalitativně poznat jinak než skrze vztah mezi zkoumaným jedincem, kolektivem, pracovní skupinou a jejich organizací, sociální vrstvou nebo standardizovanou sociální skupinou. Tento požadavek vědeckého zkoumání však v sociologii mládeže často opomíjíme a spokojujeme se s pouhým sociografickým popisem sociálních jevů, což pro první dobu našich sociologických výzkumů z posledních 10 let mohlo být přijatelné, dnes však je již právem považováno za nedostačující [14 : 385].

3. Subjektové objektové hledisko v sociologických výzkumech mládeže

Vztah subjektu a objektu, subjektivního a objektivního se v sociologických výzkumech objevuje v různém smyslu a významu. Z metodologického hlediska si musíme být vždy vědomi, že sociologické zkoumání začíná teprve tam, kde zjištění sociálních, převážně subjektivních stránek jevu je doprovázeno objektivním zkoumáním vzniku, příčin, souvislostí a důsledků společenských vztahů, zvláště sociálních interakcí, vztahů k lidem a jejich výtvorům. Bylo totiž již zjištěno, že subjektivní obsah vědomí (postoje, názory a smýšlení vůbec) se vždy nějak objektivně projevuje, objektivuje se a může proto být objektivně zachycen a tím do určité míry poznán.

Marxistická sociologie považuje za nezbytné zkoumat společenský jev z obou stránek:

- a) z hlediska jeho vlastního zákonitého rozvoje jako *přírodně historického pohybu*, tj. zkoumat jej z objektivní stránky jako „přírodně historický proces ří-

zený zákony, které nejen nezávisí na vůli, vědomí a úmyslech lidí, nýbrž naopak samy jejich vůli, vědomí a úmysly určují“ [19 : 29].

- b) z hlediska způsobu, metody, kterou společenské subjekty vývoj jevu uvědoměle uskutečňují, tj. zkoumat jej ze subjektivní stránky jako *uvědomělou činnost lidí* žijících v určitých podmínkách a tyto podmínky přetvářejících, jako uvědoměle působení subjektů (lidí nadaných vědomím a vůlí) na reálné existenční podmínky, na objekt [23 : 163].

V důsledku zvláštního charakteru své činnosti produkuje jednotlivce (subjekt) vztahy, instituce a věci, z nichž se rozvíjí uspořádaný a ucelený systém (objekt), který často sám vystupuje vůči člověku jako něco samostatného, nadaného vlastním životem a pohybem (tedy zase jako samostatný subjekt). „Tato fixace sociální činnosti, tato konsolidace našeho vlastního produktu ve věcnou moc nad námi, která se vymyká naší kontrole, maří naše očekávání, zvrací naše výpočty, je jedním z hlavních momentů v dosavadním dějinném vývoji“ [20 : 47].

Z tohoto aspektu se musí vždy znovu ve společenském dění rozlišovat, co je subjektem a co objektem, vážit a hodnotit vzájemný poměr subjektu a objektu, možnosti a síly subjektu ke změně objektu. Marxismus tak umožňuje provádět zkoumání společenských vztahů a procesů *v jednotné objektivně subjektivní*, tj. strukturně danosti *podobě*. Pro výzkum subjektivního společenského vědomí, tj. lidských názorů, postojů, emocí, atd., vyhrazuje takové techniky jako rozhovory, ankety a dotazníky, kdežto pro výzkum objektivních předpokladů lidské činnosti (výzkum schopností) i této činnosti samé používá kvantitativních i kvalitativních technik přímého pozorování, projektivních technik (testů) a historicko-srovnávací metody. Jedině správným spojením metod a technik obojího druhu se dá nejlépe postihnout jednání a chování lidí a lidských skupin (např. mládeže) v jeho zákonitém časovém průběhu.

Avšak vztah subjektu a objektu vystoupí při sociologických analýzách mládeže jako sociálního faktoru velmi zřetelně, jakmile sledujeme činnostní orientaci mládeže v dané společnosti. Při určitém úzce vy-

mezeném pohledu můžeme sledovat mládež jako objekt určitého společenského procesu (například výchovy), při jiném přístupu k mládeži vidíme v ní společenský subjekt aspirující různými formami na aktivní uplatnění ve společenském životě. Přitom se obě hlediska vzájemně prostupují a doplňují a nelze je s konečnou platností navzájem oddělit. Je naopak třeba subjektivě objektově hledisko rozpracovávat *ve vzájemně dialektickém vztahu*, aniž se pokoušíme převést jeden určitý vztah na druhý. Někdy se přece autoři o to pokoušejí, snaží-li se například začlenit zkoumání mládeže v postavení společenského objektu do jedné sociologické disciplíny (například do sociologie výchovy), zatímco mládež v pozici společenského subjektu činí obsahem zkoumání disciplíny jiné (například sociologie mládeže), přičemž k překlenutí dialektické jednoty subjektivě objektového vztahu mládeže se pokoušejí zavést novou vědní „dvoudomou disciplínu“, pro jednoduchost nazvanou „*juventologie*“ [15 : 53].

I když jde v této věci toliko o stanovisko osobní, protože sociologie nemá zatím ustálený a jednotně přijímaný poznatkový či kategoriální systém, s nímž by se stanoviska autorů buď shodovala, nebo jim odporovala či je doplňovala a upřesňovala, přece jen pokus či návrh zahrnovat sociologii výchovy do skupiny „věd o mládeži“ nemůže být podle mého názoru považován za správný (ani nemůže být z hlediska třídění věd schválen a přijat), protože předmětem sociologie výchovy není kategorie „*mládež*“, ale kategorie z hlediska existujících relevantních znaků mnohem širší a obecnější, tj. kategorie „*výchova*“, která jako komplexní sociální jev včetně vzdělání je danosti zcela obecnou, zahrnující nejen mládež, ale v podstatě celou populaci, především též děti a dospělé.

Výchova člověka je ovšem významný společenský jev, jemuž v každé sociální formaci byla věnována mimořádná pozornost a přiznáno jedno z nejpřednějších míst společenskovědního zájmu. Byla vždy též předmětem zájmu sociologie. Bylo tomu tak již ve druhé polovině minulého století, brzy po vzniku sociologie jako nové vědní disciplíny, a zvláště pak v prvních desetiletích 20. století, kdy v evropských zemích vznikají na podkladě idealistické filosofie různé pojeté, přitom však samostatné sociologicko-pedagogické systémy.

Vzniká nová speciální sociologická disciplína, která je v německé literatuře označována jako *pedagogická sociologie* [4 : 405]. Jestliže však výchovu považujeme za nejširší a nejvýznamnější pedagogickou kategorii a aplikujeme na ni sociologickou metodu zkoumání společenské reality, je zcela logické nazývat takto vzniklou disciplínu *sociologií výchovy*, jak to první učinil polský sociolog Florian Znaniecki [31].

O tom, že striktní rozlišování pedagogické sociologie a sociologie výchovy jako samostatných vědních oborů není oprávněné a že vývojový vztah těchto vědních disciplín můžeme chápat jako dvě vývojové fáze jediného vědního oboru, přesvědčivě podal důkaz Karel Galla [5 : 109].

Zkušenost, kterou jsme od té doby prošli, ukazuje, že sociologický přístup k otázkám výchovy vůbec a mládeže zvláště na jedné straně oplodňuje dosavadní názory na výchovu novými pohledy a obohacuje pedagogickou teorii o nová hlediska, na druhé straně tím, že klade nové otázky, připravuje půdu pro další rozvoj pedagogické vědy, neboť pedagogická sociologie svými výzkumy a teoriemi buď nutí k novému zamyšlení nad staršími názory, nebo sama přináší či podněcuje pojetí zcela nová. Pedagogickou sociologií můžeme tudíž definovat jako sociologii výchovy a budovat ji v Československu jako speciální, společensky zaangažovanou sociologickou disciplínu, která studuje výchovné procesy i ostatní výchovné skutečnosti jako součást komplexně pojaté sociální reality [10 : 45].

Považujeme za přednost pedagogické sociologie, že uvažuje o výchově člověka *komplexně* a důsledně chápe *výchovu jako společenský jev*, který probíhá ve společnosti, slouží společnosti, a je tedy také společností určován. Z tohoto axiomu pak vyplývá, že stanovení cílů i obsahu výchovy je možné pouze se zřetelem k širší společenské skutečnosti a nemůže být vnitřní, autonomní záležitostí pedagogiky samé. Sociologický přístup k otázkám výchovy mládeže je tedy mnohem přesnější, ucelenější, než je tomu dosud v pedagogické vědě. Avšak přece jen musíme v zájmu vědecky založeného rozboru přiznat, že právě pro sociologický přístup ke zkoumání a řešení problému mládeže a její výchovy nebyly u nás až do nedávné doby vytvořeny podmínky. Vždyť teprve síla XIII. sjezdu naší Komunistické strany po-

sunula přijetím zásad o rozvíjení vědeckotechnické revoluce zcela konkrétně kupředu představy o dynamice našeho socialistického společenského vývoje a XII. sjezd strany předtím vytvořil předpoklady k tomu, aby byla postupně činěna opatření, jež by umožňovala, aby každé význačné rozhodnutí vedoucích pracovníků hospodářského a kulturního života bylo vědecky zvažováno a vyplývalo z poznání objektivních zákonů a reálných potřeb vývoje naší společnosti. Od té doby se již utvořila řada vědeckých kolektivů, pracovišť a institucí, které utvářejí prostředí pro vědecké sledování širokého spektra změn všech strukturních složek naší společnosti, tedy i mládeže jako subjektu výchovy, nikoli jako objektu manipulace.

Provedeme-li ze sociologického hlediska hierarchizaci základních sociologických pojmů v pořadí účinnosti od nejvýznamnějšího počínaje, tj.:

1. *sociálizace* (proces osvojování hodnot, zvyků, norem, idejí, znalostí a vědomostí, stručně řečeno kultury dané společnosti, probíhající na příslušném stupni akulturace, jež zákonitě odpovídá dosažené sociální pozici, statusu a společenské roli jedince a postupně se na dosažené sociální pozici ustaluje),
2. *sociální adaptace* (v podstatě po celý život jedince probíhající vzájemně oboustranný proces diferencovaného přizpůsobování se měnícímu společenskému a hmotnému prostředí života dané skupiny, jež se vždy znovu objevuje a oboustranně rozvíjí v novém sociálním prostředí),
3. *sociální zrání* (proces vývojových změn v chování a postojích jedince vůči sociálním jevům ve skupině či v celé společnosti v období sociálního růstu jedince),

pak je zřejmé, že jediné komplexně rozvinutým socializačním procesem, tj. působením celé společnosti, je vytváření společenská osobnost mladého člověka [11 : 35].

4. Pojmosloví v sociologickém výzkumu

V sociologii, podobně jako v jiných společenských vědách, jsme ještě nedosáhli přesnosti exaktních (např. přírodních) věd nejenom v metodách a technikách výzkumu, ale ani v pojmoslovném vystižení sociálních jevů, jimiž se sociologie komplex-

ně zabývá. ani ve vymezení jejich determinant či jiných základních pojmů. Tento nedostatek je způsoben jednak přílišnou složitostí a značnou proměnlivostí sociálních jevů samých, jednak ještě nedostačným pojmovým vědeckým aparátem a nevyzrálostí sociologie jako vědy, jejíž věk počítaný od dob Comtových (1839) řadíme dosud mezi málo vyspělé mládí. Proto i ta část pojmoslovi, o níž nyní pojednáváme se zřetelem k výzkumným postupům, není ustálená ani jednotná, ani obecně přijatá či přijatelná. Je spíše pouze souhrnem určitým způsobem utříděných názorů, které jsou v příslušných literárních pramenech [1-2], [29] užívány zcela nejednotně a roztrštěně. V dnešním stadiu našeho sociologického poznání nevidíme v tom, že některé pojmy jsou definovány různým způsobem, nic nenormálního. Vždy je však třeba pochopit vědecký záměr, na němž je pojem založen, a pokusit se o typologii takového záměru, máme-li novým pojmem rozumět.

Pokud jde o *problém exaktnosti ve společenských vědách*, a zvláště v sociologii, domnívám se, že metodické principy, jejichž uplatnění vytváří z kterékoli vědy exaktní vědu, jsou pro sociologii a pro vědy přírodní totožné. Potíže jsou však zatím v malých možnostech tyto principy v sociologickém bádání realizovat.

Terminologicky slovo „exaktní“ znamená *vědecky přesný, založený na matematických výpočtech nebo metodách*; je tomu tak proto, že matematické věty jsou absolutně jisté a nesporné. Například v exaktní fyzikální vědě jsou v nově objevených a matematicky formulovaných faktech dříve známé (staré) fakty vždy obsaženy jako limitní případ; tím dodává matematika exaktním přírodním vědám určitou míru jistoty, které by bez matematiky nemohly dosáhnout (A. Einstein). Proto také K. Marx při svých ekonomických studiích dospěl k poznání, že věda jen tenkrát dochází do své dokonalosti, když se jí daří užívat matematiky (P. Lafargue: *Vzpomínky na Marxe*. Moskva 1959, s. 6).

Naproti tomu věty všech jiných věd, především věd společenských, jsou až po jistý stupeň sporné a vždy v nebezpečí, že je nově objevené fakty zvrátí. Společenská skutečnost je totiž vždycky dynamická, což má za následek, že se mění

i její sociální struktura, v jejichž proměnách se odráží některé základní společenské pohyby, které koneckonců ovlivňují i dynamiku činností, takže nově objevené fakty často zvrátí fakty dříve poznané. Protože pravdivostí jakékoli teorie není její logická konzistence (návaznost, soudržnost), ale shoda se skutečností, která se prověřuje praxí, je v dynamice společenských změn a činností častý zdroj hrubých chyb či klamných závěrů, jež dezorientují poznání i praxi. Každá pravdivá teorie, která se utváří srovnáváním vymyšleného s pozorovaným, je ovšem logicky konzistentní. Avšak v okolnosti, že logika sociálních jevů není vždy totožná s logikou matematických postupů, že tedy matematicky popisované jevy se mohou ve skutečnosti kvalitativně odlišovat, tkví hlavní obtíž realizace uvedené Marxovy myšlenky.

V exaktních vědách platí požadavek, aby všechny myslitelné důsledky určitého postulátu vědy byly srovnatelné se skutečností co do kvality i kvantity, aby teorie co nejlépe odrážela pozorované skutečnosti. Proto exaktní věda předpokládá zpracování všech faktů, které se vztahují k dané oblasti. To je však ve společenských vědách i v sociologii dosud často nesplnitelný požadavek. Nejen proto, že mnohé kvalitativní stránky sociálních jevů nedovedeme zatím kvantifikovat, ale neumíme je ani operacionalizovat pro jejich velkou složitost a vzájemnou podmíněnost

Problém exaktnosti ve společenských vědách je zatím uspokojivě řešen toliko u procesů psychických, jež jsou vázány přímo na svůj hmotný substrát a u nichž můžeme sledovat *faktor energetický*, který připouští, aby byl vhodně volenými prostředky kvantifikován [12 : 490]. Jsou to například problémy sociálního a mentálního zrání člověka, které jsou schopny operacionalizace i exaktní kvantifikace; jím odpovídající duševně energetické vnější stavy lze popsat tzv. *stavovými (statusovými) rovnicemi*, jimiž je homomorfně modelována stimulovaná situace [13 : 523].

Sledujeme-li základní pojmy, jimiž vyznačujeme komplexní (úhrnný) charakter i předpoklad objektivní existence a poměrné časové trvalosti toho sociálního jevu, který je jako výsek konkrétní totality předmětem výzkumu, patří mezi ně pojmy *kontinuum*, *objekt*, *universum*, *latentní*

struktura, genotyp. Vymezit přesně obsahovou, gnoseologickou i formální stránku těchto pojmů by bylo dosti složité. Stačí proto pro srozumitelnost uvést příklady (kurzivou vyznačené pojmy budeme v naší terminologii užívat převážně):

Kontinuum rozumíme postoje, schopnosti, názory, typy chování a jednání, vědomosti, city, mezilidské vztahy, ale i na lidské vůli nezávislé vnímací schopnosti, sociální jevy, jako sociální status, pravomoc a odpovědnost, poměr ke státu či k instituci nebo určité organizaci, třídní vědomí, morálka, náboženství, sociální zralost, pracovní výkonnost, postoj (vztah) k práci apod. Jako kontinua označujeme tedy *úhrnné pojmy* *sociální jevy*, které jsou předmětem sociálních výzkumů. Je vždy zapotřebí v hypotéze výzkumu je zcela přesně vymezit.

Komplexní charakter každého kontinua předpokládá, že kontinuum se skládá z daleko konkrétnějších *komponent* či složek kontinua, označených také jako *orientace*, atributy, *faktory*, vlastnosti, aspekty nebo *dimenze* či rozměry. Komponenty či orientace kontinua jsou tedy opět sociální jevy, ale již mnohem jednoznačnější: jsou to aspekty úhrnného jevu. Komponenty kontinua zjišťuje výzkumník abstrakcí tak, aby jimi celé kontinuum pokryl, tj. zmapoval, vyčerpал. Tak například komponenty kontinua „pracovní výkonnost mládeže“ jsou rychlost práce, kvantum výrobků, pracovní rentabilita.

Komponenty kontinua „sociální zralost osobnosti“, které je komplexním výrazem všeho sociálního chování a postojů člověka, v nichž je obsažena jeho osobnost se svými vlohami, zkušenostmi a vlastnostmi, se svou fyzickou a psychickou stránkou, s intelektuálními, emocionálními, volními aspekty atd., jsou například:

a) *orientace sociálně ekonomická* (co člověk chce), projevující se převážně v sociálních potřebách a zájmech,

b) *orientace intelektuální* (čeho je člověk schopen), projevující se převážně ve schopnostech a nadání (talentu) člověka,

c) *orientace morální* (čím člověk je), projevující se převážně v temperamentu a morálním charakteru (morálním profilu) člověka.

Teorie měření sociálních jevů nazývá tyto komponenty či faktory dimenzemi neboli rozměry; je ovšem zřejmé, že pojem „dimenze“ či „rozměr“ zde má vý-

znam sociologický, nikoli prostorový. Protože rozčleněním a pokrytím kontinua komponentami vytváříme již jeho model (zpravidla statický), mluvíme o *n-dimenzionálním modelu* sociálního jevu (kontinua), obsahuje-li *n komponent* či *orientaci*. Dá se ovšem očekávat, že při výzkumu se budeme snažit vybrat ze všech možných komponent (vlastností, orientací, faktorů) jen ty, které jsou pro adekvátní vystižení (zmapování) kontinua *podstatné*, tj. *relevantní, závažné*; jen touto cestou budeme nakonec schopni zvládnout tak složitou a náročnou problematiku, jakou je sociální výzkum. Volíme-li jako výzkumnou techniku např. dotazník, pak vědecky správně sestaveným jedním dotazníkem měříme zpravidla jen jednu komponentu kontinua; na každou další komponentu sestavujeme buď nový dotazník nebo novou (samostatnou) kapitolu zvoleného dotazníku.

Dimenze jako složky (komponenty) komplexního sociálního jevu (kontinua), i když jsou již konkrétnější, mohou být měřeny opět jediné celým souborem ukazatelů, jimiž jsme o existenci každé z dimenzí informováni. Tyto ukazatele nazýváme *znaky* či *stimuly*, indikanty, fenotypy, manifest data apod. Každou komponentu tedy operacionalizujeme, rozkládáme operativně, tj. v intencích výzkumu na řadu výzkumných *znaků*, které při dotazníkové technice jsou zastoupeny vhodně formulovanými otázkami; zpravidla jeden znak je zastoupen jednou vybranou otázkou, v níž jsou všechny ostatní obsaženy nebo s ní velmi silně korelují. Rozhodnutí o tom, zda sledovaný znak patří ke zkoumané dimenzi, je zatím spíše povahy kvalitativní než kvantitativní a je ve značné míře subjektivní. Pro výzkum volíme vždy jen takové znaky (otázky), které jsou podle podmínek a možností výzkumu schopny vědeckého šetření a které jsou relevantní, tj. které podstatně přispívají k správnému sestavení *dotazníku jako měřící škály* pro sledovanou komponentu; ostatní se vyloučí. Každá dimenze (komponenta) má tedy nejen své znaky, ale i zcela určitý počet znaků; proto také někdy „dimenzi“ rozumíme „počet“ *n* znaků v příslušné komponentě, přičemž označení „*n-dimenzionální model*“ nabývá pak ještě obecnějšího charakteru. *Podstatné znaky*, jimiž je komponenta adekvátně popsána (zmapována), tvoří její tzv. *longitudinální škálu*. Sesta-

veni takové škály různými škálovacími postupy je dosti obtížné; je o nich pojednááno v literatuře [29].

Poněvadž znaky (otázky) jsou opět dílčí sociální jevy, jsou i odpovědi na ně sociálními jevy, a to povahy buď *kvalitativní* (u znaků nominálních – vyjmenovávacích), nebo *kvantitativní* (u znaků ordinálních – pořadových a znaků kardinálních – měřitelných); nazýváme je *indikátory*.

Indikátory vystihují hodnotu znaku projevem buď verbálním nebo neverbálním chováním jedinců, které označujeme jako *respondenty*. Příslušným indikátorem je tedy každá odpověď na otázku nebo každý prvek pozorovaného chování; s indikátory neverbálního charakteru se setkáváme např. při zkoumání pracovního úsilí – výkon, prostoje, zlepšovací návrhy apod.

Výsledná *intenzita znaku*, tj. *intenzita jeho indikátorů*, je opět jev složitý, který v odpovědích respondentů není obsažen bezprostředně, ale dá se získat dalšími pochody při interpretaci empirického výzkumu, neboť kvantifikované indikátory každého znaku tvoří lineární kontinuum, na němž lze vytvořit tzv. *transverzální škálu* příslušného znaku. Pak zpravidla jako *intenzitu znaku definujeme aritmetický průměr jemu příslušných indikátorů*.

Počet indikátorů a jejich struktura je při konkrétním sociologickém výzkumu dána vlastností a druhem sledovaného znaku. U znaků ordinálních se užívá zpravidla indikátorů tří až pěstistupňových, buď jednoduchých (například ano – ne – částečně), nebo složených (odpovědi jsou dány vždy celou větou nebo souvětím); v sociálních výzkumech postupujeme vždy tak, abychom se vyvarovali nepřipustného gno-seologického zjednodušení (simplifikace). Ukazuje se však, že je-li počet znaků stanoven s dostatečnou a užitečnou přesností, pak i když jsou znaky složeny z odlišných indikátorů, vedou ke stejným závěrům; mluvíme o tzv. *zastupitelnosti znaků*.

Úsilí po zvýšení exaktnosti vědeckých poznatků vyvolává snahu *převádět kvality na kvantitativy*, nejčastěji v číselné podobě. To je myšlenkový proces, který nazýváme *kvantifikace*. Spočívá v přiřazení (podle určitého pravidla) odpovídajících čísel, bodů či *kvant* sociálním jevům, objektům či událostem. Hlavní smysl kvantifikace jako myšlenkové operace je v tom, že kondenzuje informace o společenských jevech

často z velkého počtu (i několika tisíc) jednotek, aby bylo možno s údaji v této soustředěné podobě operovat a využívat matematických postupů, jež dovolují hlubší analýzy. Podmínkou pro provádění kvantifikace je, že dovedeme rozhodnout o tom, v jakém smyslu můžeme šetřené objekty, sociální jevy, výpovědi či události považovat za *rovnocenné, stejnorodé* či *homogenní*, abychom je mohli soustředit do určitých kategorií (tříd) a počítat s nimi, tj. např. sečítat je a odečítat podle matematických pravidel. Protože předpokladem pro počítání je kvalitativní rovnost objektů, jevů, událostí, výpovědí, znaků, indikátorů, *nemůžeme bez splnění této podmínky kvantifikaci provádět*.

Postup při provádění kvantifikace je zpravidla tento:

a) Definujeme co nejpřesněji jev, který chceme zkoumat (např. stav vzdělanosti žáků určité třídy základní devítileté školy). Jev tvoří komplexní kontinuum.

b) Abstrahujeme a teoreticky definujeme jednotlivé vlastnosti vybraného jevu a vybereme ty, které jsou z hlediska výzkumu pro daný jev podstatné (např. úroveň znalostí v tzv. sloupových předmětech – češtině a matematice). Tím stanovíme komponenty kontinua.

c) Tu vlastnost, která je podle podmínek a možností výzkumu schopna vědeckého šetření, definujeme operativně, tj. v intencích výzkumu jako výzkumný znak (např. počet bodů získaných didaktickým testem), jehož hodnoty výzkumem zjištěné, tj. indikátory, uspořádáme do zvolených tříd (kategorií).

d) Takto vzniklé třídy či kategorie znaku, příslušející stavu školního vzdělání v jazyku mateřském a v matematice jako zkoumané proměnné veličině X , můžeme pak označovat číslicemi x_i , vystihujícími bodové hodnoty odpovědi neboli indikátory, jichž veličina X nabývá, a zjišťovat absolutní četnosti n_i nebo též absolutní frekvence f_i , přičemž $n_i = f_i$, popřípadě zjišťovat relativní četnosti

$$p_i = \frac{n_i}{n},$$

jimiž je každá třída obsazena.

Přitom n značí celkový počet odpovědí čili úhrnný počet vybraných respondentů

(rozsah výběru), jestliže každý respondent dává jednu odpověď, takže

$$n = \sum_i n_i$$

nebo též

$$n = \sum_i f_i.$$

Pak je zřejmé, že

$$\sum_i p_i = \frac{\sum_i n_i}{n} = 1.$$

Protože ve velkých výběrech se relativní četnosti

$$p_i = \frac{n_i}{n}$$

chovají stejně jako pravděpodobnosti

$$p_i = \frac{a_i}{m},$$

kde a_i je počet případů příznivých, m počet případů možných, hrají relativní četnosti úlohu pravděpodobností, pro něž je rovněž

$$\sum_i p_i = 1.$$

Někdy se rozhodujeme také pro procentové četnosti $P_i = 100 \cdot p_i$, takže

$$\sum_i P_i = 100 \cdot p_i = 100.$$

e) Při daném počtu n respondentů a k tříd vyjadřujeme jako intenzitu znaku, tj. jeho indikátorů x_i , jejich aritmetický průměr

$\bar{x}$ s rozptylem s^2 pro každou jednotlivou položenou otázku. Pracujeme-li s relativními četnostmi (pravděpodobnostmi) p_i , což přináší při numerickém vyčíslení značné zjednodušení (ale přesto se v naší sociologické praxi tento postup málo užívá), pak aritmetický průměr $\bar{x}$ a rozptyl s^2 je dán formulemi [8 : 13]

$$x = \sum_{i=1}^k p_i x_i \quad (1)$$

$$s^2 = \sum_{i=1}^k (x_i - \bar{x})^2 \cdot p_i.$$

Způsob výpočtu je patrný z následujícího příkladu:

Bylo testováno 70 žáků dvou paralelních tříd ZDS didaktickým testem z matematiky. Správná odpověď na každou z 9 otázek testu byla hodnocena jedním bodem, každý žák mohl tedy získat maximálně 9 bodů. Výsledky testu jsou obsaženy v dole uvedené tabulce.

Intenzita zkoumaného znaku u 70 testovaných žáků (tj. průměrný počet bodů získaných didaktickým testem z matematiky v obou paralelních třídách dohromady činí $\bar{x} = 4,529$ při standardní odchylce $s = 1,546$; je tedy při testovaném rozpětí 1 až 9 bodů určena s větší než 95% spolehlivostí.

Intenzity $\bar{x}$ týchž znaků, zjištěné na různých, vůči srovnávacímu kritériu homogenních souborech (např. v paralelních, stejně složených třídách škol), můžeme pak srovnávat a ze srovnání vyvozovat závěry. V tom je vlastní princip a zaměření každé kvantifikace.

Bodové odpovědi	Absolutní četnosti	Relativní četnosti (pravdě- podobnosti)	Výpočty			
			$p_i x_i$	$x_i - \bar{x}$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(x_i - \bar{x})^2 \cdot p_i$
1	1	0,014	0,014	-3,529	12,454	0,174
2	7	0,100	0,200	-2,529	6,396	0,640
3	9	0,129	0,387	-1,529	2,338	0,302
4	14	0,200	0,800	-0,529	0,280	0,056
5	25	0,357	1,785	0,471	0,222	0,079
6	8	0,114	0,684	1,471	2,164	0,247
7	3	0,043	0,301	2,471	6,106	0,263
8	2	0,029	0,232	3,471	12,048	0,349
9	1	0,014	0,126	4,471	19,990	0,280
Součty	$n = 70$	1,000	$\bar{x} = 4,529$	—	—	$s^2 = 2,390$

Pracujeme-li s relativními, např. procentovými četnostmi $P_i = 100 \cdot p_i$ a zůstaneme-li na pouhém poměrovém (procentuálním) srovnání zkoumaných znaků (bez výpočtu jejich intenzit x), můžeme se však dopustit značných chyb a tudíž nesprávného výkladu. zvláště pracujeme-li s výběrem respondentů o malém rozsahu (n je malé, například $n \leq 30$). Při výpočtu procent pro srovnání výsledků rozdělujeme totiž základní skupinu respondentů zpravidla do dvou navzájem se vylučujících podskupin (*třídění dichotomické*) a znaky měříme na nominální, vyjmenovávací stupnici. Zjistíme například, že ze 60 pacientů ($n = 60$) s určitou chorobou, kteří v pozorovaném měsíci prošli ordinací, je 24 žen ($n_i = 24$), tedy

$$P_i = 100 \cdot p_i = 100 \cdot \frac{n_i}{n} = 100 \cdot \frac{24}{60} = 40\%.$$

Avšak to vůbec neznamená, že na dané chorobě se v celé dané populaci ženy podílejí 40 %! Takový výklad je nesprávný. Správný je jen pro onen jediný provedený výběr, z něhož můžeme ovšem neznámé procento žen v celém základním souboru (populaci) odhadnout, ale to zase jen s určitou – a někdy dokonce dost malou – pravděpodobností [17 : 44].

Stejných nesprávností se dopustíme při poměrovém srovnávání znaků, které byly měřeny na škále ordinální nebo na škále intervalové, neznáme-li a nebereme tudíž v úvahu absolutní nulový bod příslušné škály. Například výpověď, že „při 30 °C je dvakrát tepleji než při 15 °C“, je zcela nesmyslná, neboť vezmeme-li v úvahu absolutní nulu teploty (tj. –273 °C), téhož objektivního teplotního stavu dosáhneme při poměru teplot 303 °C k 288 °C, přičemž však poměr $303 : 288 \neq 2$. Právě tak je zcela nesprávné tvrzení, že postoj k závodu je v určité brigádě jen z poloviny tak dobrý než v jiné brigádě, jestliže v ní odpovídělo jen 35 % dělníků kladně na příslušnou otázku, zatímco v jiné kladně odpovídělo 70 %. Obdobně nelze například usuzovat, že osoba s $IQ = 70$ (debilní) má poloviční inteligenci než osoba s $IQ = 140$ (genius). Je proto zatím velkým nedostatkem, že o *absolutním škálování* spojeném s existencí a znalostí

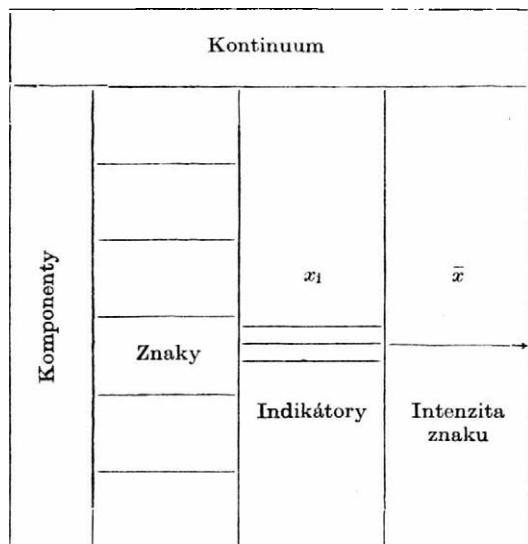
absolutní nuly nemůžeme v sociálních vědách blíže pojednat, protože zde absolutní nulu zatím neznáme. Podstatný je však poznatek, že pro přesnost kvalitativních úsudků je rozhodující struktura příslušné longitudinální i transverzální škály. Správně provedená kvantifikace společenských jevů je totiž základním a nutným předpokladem pro užití statistické metody ve společenských vědách.

Transverzální škála bodových odpovědí, které jsme užili k výpočtu intenzity $\bar{x}$ uvažovaného znaku při testování 70 žáků, je škálou intervalovou o 9 kardinálních indikátorech, které jsou s dostatečnou přesností měřitelné. Pracujeme-li však se škálou pořadovou, pak počet ordinálních indikátorů, vyjadřovaných při sociologických výzkumech zpravidla slovy, nemůže být tak veliký. Zpravidla lze ještě užít pořadové škály pětistupňové (bezvýhradně ne; více ne, než ano; ani ne, ani ano; více ano než ne; bezvýhradně ano); při více-stupňových transverzálních škálách tohoto druhu lze s těžší předpokládat, že respondent dovede dosti výrazně odlišit rozdílnost intenzit sousedních stupňů škály. Zvláště pak pracujeme-li s mládeží, ukazuje zkušenost, že nemají-li zůstat některé indikátory neobsazeny (nebo nemají-li být obsazeny s nedostatečnou, a tedy pro statistické zpracování nevyhovující četností), je třeba zvolit transverzální škálu zkoumaného znaku toliko o třech ordinálních indikátorech (ano; částečně; ne). I tak je třeba předpokládat, že existuje jakási „míra“ zkoumaného jevu, tj. náhodná (Kapteynovská) veličina X , která nabývá jakýchsi hodnot x'_i (s normálním rozložením), jež nedovedeme sice pozorovat přímo, ale pozorujeme (a zatím opět ne dosti přesně) jejich „obrazy“ x_i , které jsme nazvali „indikátory“. Co je však v empirii tak přesné, jak přesné jsou „nástroje pozorování“, jsou pravděpodobnosti p_i výskytu jednotlivých indikátorů. Pomocí těchto existujících veličin p_i ($i = 1, 2, 3$) dá se sestavit transverzální intervalová škála hodnot x_i ($i = 1, 2, 3$), které jsou tvaru [9]

$$\begin{aligned} x_1 &= - \sqrt{\frac{p_3}{p_1(p_1 + p_3)}} \\ x_2 &= 0 \\ x_3 &= + \sqrt{\frac{p_1}{p_3(p_1 + p_3)}} \end{aligned} \quad (2)$$

Pomocí škálových hodnot x_1, x_2, x_3 , které nyní mají charakter škály intervalové, můžeme pak exaktně vypočítávat průměry a rozptyly podle formule (1). Škálové hodnoty x_1, x_3 se pro různé známé kombinace pravděpodobností p_1, p_3 dají tabelovat [9], což značně výpočty zjednodušuje.

Máme-li nyní graficky vyjádřit strukturu metodicky uspořádaných postupů při analýze zkoumaného sociálního jevu, můžeme tak učinit tímto schématem:

Závěry, které vyslovujeme na základě údajů získaných příslušnými technikami sociologického výzkumu z výběrového souboru, zobecňujeme pak indukci na základní soubor. Jestliže všichni jedinci pevně vymezeného základního souboru mají stejnou pravděpodobnost výběru, je možno určit meze spolehlivosti výběru i odhad chyb charakteristik získaných z výběrového souboru vůči charakteristikám souboru základního. Tímto postupem interpretujeme dosti spolehlivě zkoumané jevy, sociální vztahy, případně zákonitosti platné v šetřené populaci.

Je však třeba, abychom si vždy byli vědomi, že zvláště při interpretaci znaků kvalitativního charakteru není vůbec možné interpretaci uzavřít bez diskuse o obsahových, metodických a především též gnosologických problémech zkoumaného společenského jevu.

5. Nové pohledy na sociologické výzkumy mládeže

Ve všech oblastech společenského života musíme při řízení dalšího vývoje společ-

nosti v současných podmínkách socialistické výstavby uplatnit nové metody a dosud nezvyklé pohledy, máme-li vyhovět požadavkům vědeckého řízení společenských procesů [25 : 11]. To se týká v určité míře i věd společenských, zvláště těch, které se zabývají člověkem, rozvíjením jeho individuálních zvláštností v prostoru společenského působení a v prostředí, ve kterém žije, pracuje a tráví volný čas. Mezi ně, máme-li na mysli práci s dětmi a mládeží, patří také *pedagogika*, která rovněž musí rozpracovat metodologické postupy svých výzkumů, má-li hluboce porozumět otázkám školní zralosti a školní adaptace.

Vědecký, tj. *genetický přístup* k řešení otázek výchovy člověka, klade důraz na vzájemný vztah jedince a prostředí, v němž se *jedinec* uplatňuje snahou po udržování *rovnováhy s prostředím*. Člověk se rodí se souborem vnitřních, na sobě závislých dědičných faktorů (dispozic), který nazýváme *genotypem*. Působením výchovy a prostředí na genotyp se vytváří v jedinci souhrn zevních znaků a vlastností, který je výslednicí vzájemného střetávání protichůdných sil životních podmínek a nazývá se *fenotyp*. Dědičný je tedy vnitřní stav, genotyp, který má schopnost reagovat určitým způsobem na všechny životní podmínky a pod vlivem těchto podmínek vytvořit soubor zevních znaků, fenotyp. *Dědičnost a prostředí* jsou tedy neoddělitelné podmínky pro vznik každé zevní vlastnosti organismu, takže každá zevní vlastnost je dědičná a získaná zároveň. Prostedí není činitelem, který by jen dědičné dispozice (vlohy) probouzel, ale je zároveň činitelem aktivním, utvářejícím. Rozvíjení schopností a vlastností člověka se děje spolupůsobením vnějších i vnitřních činitelů, takže působení výchovy, která je jedním z nejdůležitějších vnějších činitelů, se nepromítá do vědomí dítěte mechanicky (bezprostředně), nýbrž se přetváří (modifikuje) vnitřními podmínkami dítěte, jeho aktivním postojem k výchovným podnětům z vnějšku [3 : 34].

Člověk jako jedinečná, neopakovatelná individualita je vždy nositelem vlastností osobních (*endogenních*) i společenských (*exogenních*). Ve vědě není však dosud přesněji stanoveno, která složka vzájemně se propustujících i doplňujících vlivů (genotyp, fenotyp) v raném věku či v pozdějším věkovém období převažuje. Největší

současný francouzský genetický psycholog Jean Piaget uvádí, že kontakty se společenským prostředím jsou velmi různé povahy v závislosti na vývoji úrovni jedince a v důsledku toho také individuální duševní struktura je ovlivňována neméně odlišným způsobem. Dítě v kojeneckém věku je středem pozornosti lidí, tj. mnoha vztahů, které sice ohlašují znaky, hodnoty a pravidla *příštího* (pozdějšího) *sociálního života*, ale v tomto věku dítě nemá s lidmi ještě žádný myšlenkový styk, protože na této úrovni neumí myslet. Proto okolní společenský život ještě pronikavě nemění jeho rozumové struktury. Také ve věkovém období od vzniku řeči asi do 7–8 let není inteligence dítěte ještě předmětem socializace, která by mohla hluboce změnit její mechanismus. Dítě do věku 7–8 let kolísá mezi zkreslujícím egocentrismem a pasivním přejímáním vnějších intelektuálních nátlaků. Struktury rodičů se myšlení až do věku 7–8 let ještě vylučují aktivní vytváření vnějších společenských vztahů spolupráce (tj. interakci mezi vyvíjejícím se jedincem a jeho okolím), které by jinně mohly vést ke genezi logiky. K ní tedy dochází spolu se socializací ve věku pozdějším [24 : 134, 137].

Naproti tomu předseda francouzské skupiny „nové výchovy“ a předseda Mezinárodní asociace experimentální pedagogiky, profesor filosofické fakulty university v Caen, Gaston Mialaret uvádí, že je sice nemožné provést ostrý předěl mezi dědičností a prostředím a že dialektické souvislosti mezi oběma činiteli jsou četné, ale že „*počáteční působení prostředí se tlumí a slabne*, avšak nemizí, aby uvolnilo dostatečný prostor psychickým možnostem, daným mozkovou strukturou jedince“, a že schematicky „*kolem 13–14 let vliv prostředí, uskutečňující se z velké části prostřednictvím řeči, která doznala velkého rozvoje u dětí v příznivějších psychických podmínkách, ustupuje rozvoji logických struktur myšlení dospělého*“ [22 : 149] (všude podtrhl F. K.).

Bude proto nyní zapotřebí, aby nejen představitelé pedagogiky, ale zvláště vědeckí pracovníci z oboru psychologie a sociologie, jakož i biologie a medicíny, podali komplexní, integrovaný obraz všestranného vývoje mladého člověka, pokud jde o jeho faktory rozumové, citové, společenské, motorické, zdravotní a dali se při komplexním

zkoumání *ontogeneze lidské osobnosti* na cestu poznání vzájemně se prostupujících a doplňujících vztahů všech těchto faktorů.

Tyto nové, na sociologickém přístupu vybudované pohledy na osobnost člověka a na výchovu jako společenský jev mě vedly k tomu, abych se vědecky zajímal o integrální aspekty zkoumání *sociálního a mentálního zrání* mladého člověka [11], [12], [13].

Metoda, již jsem použil spočívá v dialektickém sepětí vlastností zkoumaného jedince s vlastnostmi jeho sociální skupiny. Vychází z požadavku srovnatelnosti a přiměřenosti stupně sociální zralosti jednotlivce v týchž indikátorech vzhledem ke zralosti celé sociální skupiny, k níž testovaný jedinec náleží. Přitom standardizace se získává jako průměrná (normální) zralostní aktivita zkoumané sociální skupiny, složená ze zralostních aktivit jejích jednotlivých členů. Avšak i tyto aktivity jsou ovlivněny a do značné míry determinovány jednak celým společenským systémem, především jeho kulturou a stratifikací, jednak společensko-ekonomickými a politickými vztahy ve zkoumané sociální skupině. Proto možnost testovat sociální či mentální zralost jedince metodou komparace se sociální skupinou se zdá být oprávněná.

Značný význam pro poznávání lidské osobnosti bude mít výzkum *životních a duchovních hodnot*, které jsou, pokud jde o celý komplex *hodnotových orientací*, vždy poměrně stabilní a po přiměřeně dlouhou dobu se nemění, takže opakovaně získaná data budou s původními srovnatelná. Přitom právě *existence ustálených hodnotových orientací charakterizuje zralost člověka*, jak ve své podnětné studii o výzkumu hodnotových orientací osobnosti ve vztahu k práci uvádějí sovětsí sociologové A. G. Zdravomyslov a V. A. Jadov [30 : 178].

Vycházíme-li nejen z přesvědčení, že problém mládeže nelze zkoumat vně existující společnosti, ale že i v ní samé jakékoli poznávání objektivní skutečnosti je ztotožněno s jejím začleněním do soustavy vzájemných podstatných vztahů, skrze něž se teprve stane poznatelná, přimlouváme se zároveň za vytvoření *otevřeného dynamického modelu mladých generací*, který by počítal s mládeží jako s aktivním subjektem společenského dění, který by v sou-

ladu s dosaženým stupněm její sociální a mentální zralosti stále kvantitativně a kvalitativně rozmnožoval participaci mladých lidí na socialistickém rozvoji pronikavých společenských změn, na socialistickém utváření našich hospodářských poměrů i na rozvíjení socialistické kultury všeho našeho života. Pokusíme se vědecky přispět k prozkoumání principů a předpokladů k utvoření takového modelu, neboť jedno je pro nás nad jiné jasné: aktivity mládeže jsou odvislé především od toho, jaké je společenské klima, v němž mládež žije.

Literatura

- [1] Boudon R. a Lazarsfeld P.: *Le vocabulaire des sciences sociales. Concepts et indices*. Mouton & Co, Paris 1965
- [2] *Slovník sociálních věd. Pojmy a značky*. Studijní texty Vojenské akademie A. Zápotockého, Brno 1968, překlad L. Jilková a M. Gregor
- [3] Dostál A. M.: *Pedagogické problémy současné doby*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1967
- [4] Fischer A.: *Pädagogische Soziologie*. Handwörterbuch der Soziologie (vydavatel A. Vierkandt), Stuttgart 1931
- [5] Galla K.: *Úvod do sociologie výchovy. Její vznik, vývoj a problematika*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1967
- [6] Jaglom A. M. — Jaglom I. M.: *Pravděpodobnost a informace*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1964
- [7] *Jugend in der modernen Gesellschaft*. Wydawatel L. v. Friedeburg, Kiepenheuer & Witsch, Köln—Berlin 1967, 4. vydání
- [8] Josífků M.: *Některé problémy škálování v sociálních vědách*. Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, roč. I, Universita Karlova, Praha 1969
- [9] Josífků M.: *Statistická standardizační technika pro kvalitativní znaky ordinálního typu a její aplikace*. Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, roč. III, Universita Karlova, Praha 1971
- [10] Kahuda F.: *Pedagogika a její problémy ve vztahu k sociologii*. Pedagogika, roč. XVII, 1967
- [11] Kahuda F.: *Kvociet sociální zralosti v sociální ontogenezi člověka (Příspěvek k sociologii osobnosti)*. Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, roč. I, Universita Karlova, Praha 1969
- [12] Kahuda F.: *Meze kvantitativní metody a kategorie poznání (Model mentálního zrání člověka)*. Sociologický časopis, č. 5/1970
- [13] Kahuda F.: *Prolegomena k metodám*

diagnostické analýzy lidské osobnosti. Sociologický časopis, č. 6/1970

- [14] Kapr J., Petrusek M., Šafář Z.: *Odpovědnost sociologů*. Sociologický časopis, č. 5/1970
- [15] Kubičková M.: *Mnohostranný přístup k otázkám mládeže*. V: *Poradenství problém aktuální*. Účelový sborník, Ministerstvo pro mládež a tělesnou výchovu ČSR, Praha 1970
- [16] Lenin V. I.: *Spisy 32*, Praha 1955
- [17] Malý V.: *Statistická analýza kvalitativních dat*. Acta Universitatis Carolinae. Medica, č. 1, 1962
- [18] Marx K.: *Ke kritice politické ekonomie*. Praha 1953
- [19] Marx K.: *Kapitál I*. Nakl. politické literatury, Praha 1954
- [20] Marx K. — Engels B.: *Spisy 3*. Nakl. politické literatury, Praha 1958
- [21] Matejko A.: *Praca i Koleżeństwo*. Warszawa 1963; viz od téhož autora *Nástin sociologie práce*, Praha 1967, s. 71
- [22] Mialaret G.: *Úvod do pedagogiky*. Krajský pedagogický ústav, Praha 1970
- [23] Mužík J.: *Subjekt a objekt*. Nakl. politické literatury, Praha 1964
- [24] Piaget J.: *Psychologie inteligence*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1966
- [25] Richta R. a kol.: *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1967
- [26] *Sociologie v SSSR*. Sborník statí. Nakladatelství Svoboda, Praha 1967
- [27] Schein Edgar H.: *Psychologie organizace*. Nakl. Orbis, Praha 1969
- [28] Szczepański J.: *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*. Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa 1967
- [29] *Vybrané techniky sociologického výzkumu*. Pergler P. a kolektiv. Nakladatelství Svoboda, Praha 1969
- [30] Zdravomyslov A. G. — Jadov V. A.: *Vztah k práci a hodnotové orientace osobnosti*. Sociologie v SSSR, Nakl. Svoboda, Praha 1967
- [31] Znaniecki Fl.: *Socjologia wychowania*, I. a II., Warszawa 1927 a 1929

Резюме

Кагуда Ф.: Методологические вопросы социологических исследований молодежи

В введении статьи автор обращает внимание на то, что в методологический прием в социологическом исследовании имеет свой марксистско-философский аспект. Поэтому он определяет постулат единства теории и метода, чтобы дать в согласии с этим марксистское определение социологического исследования: это такой систематический и программный подход к исследованию современных общественных явлений (современной общественной действительности), применяющий в пределах принятой (специфической) социологической теории адекватные социологические методы исследования и интерпретации (объяснения).

Работа разделена в 5 глав, в которых автор занимается методом объяснения в социологии, вопросами глобализирующего и дифференцирующего подхода и субъектно-объектных точек зрения в социологических исследованиях молодежи, понятиями в социологических исследованиях, с которыми он связывает объяснение правдоподобных приемов по отношению к вопросам квантификации социальных явлений: в заключительной части работы он намечает некоторые новые аспекты социологических исследований молодежи.

Анализируя вопросы, связанные с интерпретацией явлений (объяснением) в социологическом исследовании, автор исходит из постулатов диалектической логики, как они были высказаны классиками марксизма-ленинизма Марксом, Энгельсом и Лениным и как они применяются в естественных и общественных науках, конечно всегда с учетом специфических проблем и аспектов. Он приходит к выводу, что интерпретация (объяснение) социального явления в пределах принятой структуры социологической теории общества обозначает вскрытие всей совокупности его существующих свойств и отношений в их количественных (по содержанию) и качественных (по структуре) изменениях во времени.

В этом отношении и диалектически понятый структурный анализ, как его применил напр. К. Маркс в своем *Капитале*, и функциональный анализ человеческого поведения, как реакции лиц на внешние импульсы, имеют свое место в современной марксистской социологии, если они не применяются одностронне, но если они соединяются в правильных связях.

Также надо при исследовании общественного процесса всегда правильно различать, что представляет собою субъект и что объект, сопоставлять и оценивать взаимоотношение субъекта и объекта, возможности и силы субъекта по отношению к изменениям объекта. Таким образом марксизм дает возможность осуществлять исследования общественных отношений и процессов в единой, объективно-субъективной, а. э. структурно определенной форме. Для исследования субъективного общественного сознания, т. е. взглядов, позиций, эмоций человека и т. д., предлагает такие техники, как беседы, анкеты и опросы, между тем как для исследования объективных предпосылок деятельности человека (исследование способностей) и деятельности человека самой применяет количественные и качественные техники прямого наблюдения, тесты и историческо-сравнительные методы. Лишь на основе правильного соединения методов и техник обоих родов возможно лучше всего понять поступки и поведение лиц и человеческих групп (напр. молодежи) в их закономерном и во времени происходящем процессе. На основе в работе подробно анализированных марксистских и методологических приемов для познания объективной действительности автор предлагает в заключительной части статьи создание открытой, динамической модели молодых поколений, рассматривающей молодежь как активный субъект социалистического общественного процесса.

Summary

Kahuda F.: Methodological Problems of Sociological Research of Youth

In the introduction, the author calls the reader's attention to the fact that even the methodological approach in sociological research has its Marxist-philosophical aspect. For this reason he defines the postulate of the unity of theory and method in order to present — in harmony with this postulate — the Marxist definition of sociological research: it is such a systematic and program approach to investigating contemporary social phenomena (of the present social reality) which, within the framework of the accepted (specific) sociological theory, applies adequate sociological methods of investigation and interpretation (explanation).

The study is divided into five chapters in which the author deals with the method of explanation in sociology, with problems of the globalizing and the differentiating approach and of subjectively objective viewpoints in sociological youth research, and with conceptualization in sociological research connected with the explication of probability approaches to the problems of the quantification of social phenomena. In concluding the paper, he mentions some new views on sociological youth research.

In analysing the problems connected with the interpretation of phenomena (explication) in sociological research, the author proceeds from the postulates of dialectical logics, as they were expressed by the classics of Marxism-Leninism, Marx, Engels and Lenin, and as they assert themselves in natural as well as social sciences — of course, always with their specific problems and aspects. He arrives at the conclusion that to interpret (to explain) a social phenomenon within the scope of the accepted structure of the sociological theory of society means to reveal the whole set of its substantial qualities and relations in both their content (quantitative) and structural (qualitative) time changes. In this sense, also the dialectically conceived structural analysis — as it was applied e. g. by Karl Marx in his *Capital* — as well as the functional analysis of human behaviour as the reactions of people to external impulses, have their place in contemporary Marxist sociology — unless, of course, they are applied one-sidedly, but if they are connected in the right contexts.

In the same way it is always necessary to distinguish what is the subject and what is the object, to weigh and evaluate the mutual relations between the subject and the object, the possibilities and the forces available to the subject for changing the object. Marxism thus enables us to investigate social relations and processes in a uniform, objectively-subjective, i. e. in a structurally given form. For the research into subjective social consciousness — i. e. human views, attitudes, emotions, etc. — it reserves such techniques as interviews (*enquêtes*) and questionnaires.

whereas for the research into objective pre-conditions of human activity (ability research) and into human activity itself it applies both quantitative and qualitative techniques of direct observation, projection techniques (tests) and the historical-comparative method. It is only by an adequate combination of methods and techniques of both kinds that an optimum understanding of the activities and behaviour of people and of human

groups (e. g. youth) in its lawful time course may be reached.

On the basis of Marxist methodological approaches to the cognition of objective reality, analysed in detail in the present paper, the author recommends, in concluding, to work out an open dynamic model of young generations — a model reckoning with youth as an active subject of socialist social practice.

Na 23. sjezdu KSSS vystoupila leningradská delegace s návrhem, aby každý podnik v zemi vypracoval — vedle hospodářského plánu, který zahrnuje materiální a finanční zdroje, technický rozvoj atd. — i sociální plán podniku. V zemi se po 23. sjezdu rozvinulo široké hnutí, o jehož rozměrech svědčí např. skutečnost, že odbory považovaly za nutné svolat všesvazovou konferenci o sociálním plánování. Na ní byl vysloven názor, že dnes každý podnik usiluje o získání svého sociologa, psychologa, specialistů kvalifikovaných k provádění sociálních analýz, které se dnes jeví v ekonomice stejně potřebné jako technické či finanční rozborů při přípravě plánu. Poplávka po sociologických a sociologii je vyvolána především faktem, že v největších podnicích, v centrálních složkách řízení, avšak i v řízení regionálních oblastí jsou dnes zřizovány laboratoře (oddělení) sociální analýzy, které mají být stálým zdrojem informací o sociální realitě podniku, někdy i odvětví či oblasti. Cílem je vytvořit tak předpoklady pro zpracování celostátního plánu společenského rozvoje.

Těžištěm těchto snah dnes je ovšem postižení sociální sféry socialistického podniku. I když je nesporné, že formování sociálního plánu odvětví či celé oblasti je úkol teoreticky i prakticky mnohem obtížnější — vždyť na této rovině řízení zdaleka nejde jen o součet dílčích či podnikových plánů, nýbrž o řadu nových koncepčních otázek — naprosto nelze říci, že sociální plánování na podnikové úrovni řízení je věcí snadnou a teoreticky i metodologicky dostatečně vyjasněnou. Přitom teoretická fronta by zde měla mít dostatečný předstih již proto, že rozvíjející se práce na zdokonalené soustavě řízení národního hospodářství v naší zemi zákonitě povedou k tomu, že naše podniky začnou klást celou řadu otázek společenskovedním disciplínám, v prvé řadě sociologii. Chceme proto naši úvahou zahájit potřeb-

nou diskusi o této významné problematice. Vzhledem k nedostatku praktických zkušeností se sociálním plánováním u nás bude mít naše stať charakter informace o metodice sociálního plánování v sovětských podnicích a o námětech možných aplikací v naší ekonomické praxi.

*

Objektem i subjektem sociálního plánování jsou kolektivy pracujících. Plány sociálního rozvoje jsou tak prostředkem seberealizace lidí jak v oblasti práce, tak i v oblasti mimopracovního života. „Objektem sociálního plánování je člověk jako osobnost zkoumaná v soustavě různých sociálních skupin, cílem je vytvoření podmínek pro všestranný rozvoj osobnosti“.¹ Rozvoj osobnosti pracujícího člověka zde nemá ani utopické rysy nezávislosti na vývoji výrobních sil, ani není živelný, ponechaný samočinnému působení společenských poměrů. Jde o reálnou cestu ke spojení celospolečenských, skupinových a individuálních zájmů na základě programu rozvoje materiálních, sociálních a kulturních podmínek života společnosti. Sociální plánování umožňuje stanovit základní cíle společnosti i jejich základních jednotek — výrobních podniků — především jako cíle všestranného rozvoje lidí. Tím překračuje dosavadní praxi stanovení ekonomických cílů, která při mechanickém srovnávání s průmyslově vyspělými kapitalistickými státy může i u nás vést ke konzumní orientaci, k podeceňování úlohy společenských fondů spotřeby (bytová výstavba, veřejná doprava, školství, zdravotnictví) ve vytváření životní úrovně a životního stylu všech skupin socialistické společnosti.

Sociální plánování je tedy komplexní plánování, které umožňuje programové změny v sociální struktuře v souladu s ekonomickými možnostmi společnosti, promítanými do podmínek výrobních podniků. „Sociální plánování v podnicích vy-

¹ Metodika sociálního plánování a kolektiva předprijatija, Sborník, Perm 1969, s. 5.

cházi ze současného stavu ekonomiky a je těsně spojeno s charakterem ekonomického plánování a stimulování“.² Sociální plánování je prostředkem jak spojit ekonomické cíle s cíli politickými, tj. jak využít hmotných podnětů v souladu s podněty morálními. Sociální plán sleduje růst kvalifikační úrovně a odměňování, ale i růst kulturní a politické úrovně pracujících a zlepšování mezilidských vztahů v různých pracovních skupinách. Proto sociální plánování není pouhým doplňkem ekonomických plánů, ale je samostatnou formou plánování.

Oprávněnost sociálního plánování vychází z možnosti komplexně řídit socialistickou společnost, integrovanou společenským vlastnictvím výrobních prostředků a vedoucí úlohou strany. Jeho nutnost je však zakotvena už v samotném rozvoji výrobních sil, ve změně výrobních prostředků v procesu vědeckotechnické revoluce. „... v podmínkách automatizované výroby není možno uplatňovat nějakou vnější kontrolu dělníka. Proto osobnostní hodnoty dělníka (vztah k práci, k povolání, sebezároveň atd.) získávají stejný význam jako kvalifikace“.³ Orgány řízení výroby musí proto mnohem více než kdykoli dříve projevat zájem nejen o odbornou kvalifikaci dělníků, ale i o jejich osobnostní strukturu, o jejich charakterové vlastnosti. A tyto vlastnosti se nevytvářejí jenom v pracovním procesu, ale v celé soustavě sociálních procesů, jako je politická aktivita, práce v domácnosti, sportovní činnost a účast na kulturních akcích.

Cílem sociálního plánování je dosáhnout harmonického vývoje ve všech oblastech života lidí. A protože nám jde o vybudování komunisticke společnosti, je cílem všech plánovaných změn dosáhnout zmenšení sociálních rozdílů, sblížení tříd a vrstev socialistické společnosti nejen v oblasti práce, ale i v oblasti životní úrovně a životního stylu.

Opatření sociálních plánů získávají konkrétnost a adresnost tím, že jsou spojena se strukturální dělbou práce a jsou přesně vytyčena pro každou profesionální skupinu, pro každou pracovní skupinu v podniku.

Obsah práce je nejdůležitějším znakem určujícím sociální rozdíly uvnitř jednotlivých tříd a vrstev společnosti (zatímco pro

určení rozdílu mezi třídami je podle V. I. Lenina tímto znakem místo ve společenské organizaci práce, vztah k výrobním prostředkům a způsob nabývání společenského důchodu). Z toho je třeba vycházet při stanovení souhrnného kritéria pro hodnocení plánovaných a dosažených změn v sociální struktuře. Tím kritériem je v sovětské ekonomické sociologii vypracovaný pojem *sociální status osobnosti*.

Sociální status osobnosti je syntetický pojem, složený z těchto dílčích statusů:

1. *sociálně výrobního statusu*, jehož obsahem je příslušnost k jedné ze skupin dělby práce v soustavě souhrnného dělníka (dělník, inženýrsko-technický pracovník, úředník); dále je to sociální charakteristika obsahu práce, k níž patří vztah duševních a fyzických funkcí, podíl tvořivých funkcí, vztah výkonných a řídicích funkcí a základní charakteristika podmínek práce; konečně je to výrobně nezbytné vzdělání a kvalifikace;
2. *sociálně ekonomického statusu*, zahrnujícího výdělek a podíl na společenských fondech spotřeby, stupeň pracovní aktivity (vztah k práci) a charakter účasti na řízení podniku;
3. *sociálně kulturního statusu*, který tvoří sociálně nezbytné vzdělání, typ a úroveň kultury a systém hodnot;
4. *sociálně politického statusu*, vyjadřujícího členství ve společenských organizacích, účast ve státních orgánech a stupeň společensko-politické aktivity.

Sociální status osobnosti je dále ovlivněn pohlavím, věkem, rodinným stavem a základními psychofyzilogickými charakteristikami. Kromě toho je nutno brát v úvahu i podmínky prvotní socializace osobnosti (sociální původ, podmínky výchovy apod.).

Sociální status osobnosti slouží k vytvoření systému škál, jímž jsou hodnoceny a měřeny všechny změny v sociální struktuře kolektivu podniku. Hodnocením sociálního statusu jednotlivců a sociálních skupin vzniká „sociální mapa podniku“, která je východiskem pro projektování dalších změn s cílem dále homogenizovat celý pracovní kolektiv. Velmi významné však je i to, že sociální mapa podniku vypracovaná na základě těchto kritérií, je

² Viz citované dílo, s. 6.

³ Viz citované dílo, s. 8.

srovnatelná se sociální mapou jiných podniků a že tak lze na základě mikrostrukturálního průzkumu přejít k makrostrukturálním bilancím.

Obecné charakteristiky ukazatelů sociálního plánování vycházejí z několika základních skutečností. Především je třeba vidět, že sociální změny postupují pomaleji než změny ekonomické a technické. Proto je třeba plánovat na delší období, minimálně na pět až deset let. Dále je třeba brát v úvahu, že sociální proces nelze plánovat vždy dostatečně přesně v kvantitativních výrazech. Je třeba plánovat spíše vytvoření odpovídající situace. Objektem i subjektem sociálního plánování je osobnost, sociální skupina. Chování lidí však je zákonitě podmíněno jen v obecných rysech. Značný význam má i prvek nahodilosti, takže je někdy nutno se omezit pouze na prognózu. Konečně, ukazatele sociálního plánování jsou ve své značné části složeny z údajů, které je možno získat pouze pomocí konkrétních sociologických průzkumů.

Sovětské sociologové si toto specifikum sociálního plánování dobře uvědomují. Podle jejich názoru „je evidentní, že možnost sociálního plánování závisí na schopnosti ovlivnit subjektivní svět lidského individua a na vytváření podmínek pro praktickou realizaci vzorů chování“.⁴ Vycházejí však z toho, že sociálně ekonomické podmínky lidského života jsou rozhodující i pro tendenci vývoje společenského vědomí a hodnotových systémů. Uvádějí proto tyto sociologické proměnné, ovlivňující chování lidí:

1. sociální vztahy, založené na výrobních vztazích, které zahrnují také danou kulturu (znalosti, hodnoty, normy);
2. sociální pozice — trvalé místo v sociální struktuře;
3. sféra aktivity nebo prostředí.

Druhým souborem faktorů ovlivňujících jednání lidí jsou psychologické proměnné, jako je míra sebehodnocení osobnosti, míra konformity, míra tolerance a míra aspirací.

Sovětské sociologové tak promítají do společenské praxe názory K. Marxe a V. I. Lenina, že rozvoj člověka je vyšším kritériem společenského pokroku. Zvláštností

sociálního vývoje však je to, že člověk se nejen adaptuje k prostředí, ale přizpůsobuje prostředí vlastním potřebám. Je proto třeba zkoumat vzájemný vztah výrobních sil a výrobních vztahů, který ovlivňuje přírodní i společenské podmínky života člověka. V tom se také projevuje syntéza systémového a evolučního přístupu ke zkoumání společenského vývoje, která byla uskutečněna již K. Marxem. Tato syntéza také předpokládá opakování průzkumů, aby bylo možno zachytit vývoj určitých podmínek a vztahů. Tím může marxistická sociologie překonat omezení buržoazní sociologie, která nebere v úvahu faktor času (85 % výzkumných zpráv publikovaných v roce 1965–6 v *American Sociological Review* a *American Journal of Sociology* představuje jen jednorázovou fotografii).⁵

Sociální plánování vyhovuje všem těmto požadavkům. Formuluje základní ukazatele plánu sociálního rozvoje jako ukazatele odrážející rozvoj materiálních podmínek života i rozvoj člověka samotného a předpokládá opakovatelnost průzkumů a srovnatelnost jejich výsledků na základě předem stanovených ukazatelů. Těmito ukazateli jsou:

1. ukazatele rozvoje materiálních a kulturních podmínek fungování osobnosti, skupiny, kolektivu;
2. ukazatele odrážející fakty chování osobnosti a skupiny;
3. ukazatele odrážející fakty vědomí.⁶

Do první skupiny ukazatelů plánu sociálního rozvoje kolektivů patří změny v obsahu a podmínkách práce, růst důchodu, stavba bytů a stupeň uspokojení potřeb bydlení. Dále tam patří rozvoj zařízení pro kulturní využívání volného času. Jde tedy především o ukazatele, které mají sociálně ekonomický charakter. Jsou to materiální podmínky života, ovlivňující rozvoj všech ostatních společenských vztahů. Současně ale i zde jsou překonávány úzce ekonomické přístupy k těmto faktorům. „Ekonomické ukazatele v sociálním plánu dostávají poněkud jiný aspekt než ve vlastním ekonomickém plánování... Mzda v sociálním plánu vystupuje ne jako částka nákladů výroby, ale jako jeden

⁴ V. A. Jadov, E. V. Belyaev, V. V. Vodzinskaja. *Cross-disciplinary Approach to the Study of the Relation between Value-orientation and Manifest Behaviour*, Moskva 1970, s. 4.

⁵ G. V. Osipov, *Sovremennyj evoljucionizm i problem socialnogo progressa*, Moskva 1970, s. 5.

⁶ *Metodika socialnogo planirovanija kollektiva predprijatija*, Sborník, Perm 1969, s. 22.

z důležitých znaků sociální diferenciace, sociálního statusu atd. . . .⁷ Vzhledem k těsnému spojení podnikového plánu sociálně ekonomického rozvoje s odvětvovým a celostátním ekonomickým plánem je možno tuto skupinu ukazatelů přesně a direktivně plánovat. Tyto ukazatele také tvoří základ plánu sociálně ekonomického rozvoje podniku. V něm jsou zahrnuty především sociální důsledky technického pokroku v podniku, jejichž plánování umožňuje přesně stanovit počet pracovníků podle profesí pro plánované období. Dále sem patří velká část ukazatelů zlepšení pracovních podmínek, jako je mechanizace a automatizace, zlepšení organizace práce, zlepšení ochrany zdraví pracujících a zlepšení, která může přinést průmyslová estetika. Poslední část těchto ukazatelů tvoří ukazatele zvýšení blahobytu a kulturní úrovně pracujících. V nich jsou plánovány výdělky a fondy společenské spotřeby.

Druhou skupinou ukazatelů plánu sociálního rozvoje tvoří ukazatele odrážející chování osobnosti a skupiny. Sem patří účast v soutěžení, stav pracovní disciplíny, účast ve společenských formách řízení, podniku, růst výrobně a společensky nezbytného vzdělání. Dále tato skupina zahrnuje ukazatele zachycující množství a obsah kulturní informace, struktury volného času a jeho využití. Tyto ukazatele není možno direktivně plánovat, protože plánovanému působení zde nepodléhají vnější podmínky fungování osobnosti, ale sama osobnost. Na osobnost je možno působit především výchovou. Proto se v této oblasti většinou nestanoví direktivní ukazatele, plánování se zaměřuje s prognostikou. Normativně je však možno plánovat takové ukazatele chování, jako je splnění plánu výroby všemi pracovníky, dosažení vzdělání odpovídajícího úrovni zastávané práce, likvidace přestupků pracovní kázně. Také jejich splnění je však možné jen cestou zprostředkovaného působení na osobnost pracovníků.

Třetí skupinu ukazatelů plánu sociálního rozvoje tvoří ukazatele odrážející vědomí. Tento typ ukazatelů je nejsložitější, i tyto ukazatele je však možno zjistit sociologickým a sociálně psychologickým průzkumem. Jde o to sledovat, jak se mění s materiálními podmínkami a se změnou so-

ciálních vztahů i vědomí lidí. Především je možno zjišťovat úroveň a obsah kulturní informace. Dále je možno zjišťovat motivy chování lidí a systém hodnot. Sem patří i spokojenost s vlastní profesí, pracovními podmínkami, motivy účasti ve veřejné práci apod. Pro dosažení směřovací informace je důležité provést stejný průzkum na začátku i na konci plánovaného období a zachytit změny ve společenském vědomí.

*

Jak probíhá sociální plánování v sovětských podnicích prakticky?

Především je jmenována komise pro sociální plánování, v jejímž čele stojí ředitel. Dalšími členy jsou předseda stranické organizace, odborové a komsomolské organizace, vedoucí těch oddělení štábu podniku, která se bezprostředně zabývají řízením a vedením lidí (personální, mzdové, racionalizační, organizace práce atd.). Konečně je vždy jejím členem vedoucí oddělení sociální analýzy (sociolog nebo sociální psycholog), které je na některých závodech nazýváno laboratoří pro sociální analýzu. Tak je tomu např. v podniku Svetlana v Leningradě, kde je laboratoř s 12 pracovníky (sociology, psychology, ekonomy, statistiky).

Na základě studia hospodářského plánu a jeho úkolů, jež má podnik splnit, všech objektivních materiálů (pracovní předpisy, usnesení stranických a odborových i dalších masových organizací), studia materiálů personálních oddělení (osobní plány růstu a zvyšování kvalifikace jednotlivých pracovníků), zejména však sociologických průzkumů podniku, které jsou základem pro vytvoření sociální mapy podniku i gnoseologickou bází prognóz a predikcí – formuluje komise sociální plán podniku, který se stává rovnocennou částí celkového plánu podniku. Právě tak, jako má svůj závazný harmonogram systém organizačních opatření, zavádění nové techniky či investiční činnost, má svoji závaznost i harmonogram vytváření podmínek ovlivňujících aktivitu kolektivu pracovníků podniku: plánování zvyšování kvalifikace konkrétních skupin pracovníků, zlepšování fyzického i sociálně psychického prostředí, bytová a zdravotní politika, možnosti kultur-

⁷ Viz citované dílo, s. 26.

niho využití, zlepšování stylu práce řídicích pracovníků i účasti pracujících na řízení atd. Tato opatření jsou tedy pro podnik závazná, jsou průběžně kontrolována a i jejich splnění je podmínkou splnění celého plánu.

Z toho plyne, že vědecké řešení otázek pracovní motivace a iniciativy přestalo mít charakter osvětových přednášek a pouhých výzev či nabádání pracovníků, nýbrž stalo se součástí řídicí praxe, plánování, vědeckého výzkumu a průběžných sociologických průzkumů kontrolujících dynamiku růstu těchto ekonomicky tak zásadních sociálních jevů. Proto také úkolem oddělení sociální analýzy je provádět nejen výchozí sociální analýzy, nýbrž i posteriorní kontrolní průzkumy, poskytující seriózní podklady komisi pro sociální plánování a stranickým i vyšším kontrolním orgánům.

Je jistě zřejmé, že jak v oblasti základního výzkumu, tak v oblasti operativní je široká škála nedorozumění problémů. Trvalým problémem je validnost poznatků, a tedy i nezbytnost neustálého rozpracovávání i současného prověřování metod a technik výzkumu. Vypracování ukazatelů pro sociální plánování je obtížný problém. Nelze považovat za uspokojivou mechanické uplatňování spíše administrativních ukazatelů, které např. růst kulturní aktivity chtějí sledovat podle počtu knihoven, vydávaných titulů, vypůjčených knih atd. Takové ukazatele nemohou podat validní informaci o určité tematice, o kvalitě vydané literatury samé apod.

Rovněž dnes již módně znějící heslo o nezbytnosti týmové práce (např. v odděleních sociální analýzy) je nezbytné podrobit vědeckému hodnocení, které ukáže, že tým není jen prosté spojení pracovníků různých profesí, kteří však nadále řeší jediný problém po svém. Týmová práce znamená neobvykle těžký úkol spojení věd v problému samém, ve stereopohledu na jediný, např. sociální jev, neboť tento je reálně a v objektivní realitě mnohorozměrný. Avšak otázka postižení tohoto jevu týmově patří dosud na celém světě k málo propracovaným problémům. Přitom věc je i prakticky důležitá, má-li dojít k vytváření oddělení sociální analýzy na týmovém principu. Sociologové očekávají i vypracování ideálního projektu výzkumu podniku, který by nebyl direktivou, avšak působil by

proti živelnosti při zpracování projektů výchozí analýzy v podnicích.

Dnes lze pouze čtenáře informovat, že v ČSSR se základním výzkumem a sociálním plánováním ve sféře makroekonomiky zabývá Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, sociálním plánováním ve sféře mikroekonomiky a operativy (včetně přípravy specialistů pro sociální analýzu v podnicích) katedra ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení VŠE ve spolupráci s katedrou řízení a organizace VŠSE v Plzni a dále katedra ekonomiky práce VŠE v Bratislavě.

Lze rovněž uvítat, že ještě v r. 1971 budou u nás organizovány 2 konference, na nichž se bude věnovat zasloužená pozornost zejména metodologii sociálního plánování (Sociologická společnost uspořádá konferenci v Liblicích v listopadu 1971 a Socialistická společnost pro vědu, kulturu a politiku v říjnu 1971).

Řešení teoretických a zejména metodologických problémů spojených se sociálním plánováním je jednou z těch front, na nichž si lze těžko představit výraznější pokrok bez cílevědomé spolupráce vědců ze socialistických zemí na straně jedné a bez systematické spolupráce společenskovo-vědních pracovníků i hospodářských praktiků v konkrétní socialistické zemi na straně druhé. Oba tyto typy spolupráce mohou jen prospět rozvoji sociologie jako vědy.

Резюме

Когоут Я. — Коларж Я.: К методологии социального планирования предприятия

Авторы информируют в первой очереди о началах развития социального планирования в СССР и показывают, что в настоящее время речь идет о широком движении прежде всего на промышленных предприятиях. Кроме многих практических проблем существует в области социального планирования на предприятиях ряд сложных методологических проблем. Одной из важнейших является конструкция показателей. Они занимают социально-производственным, социально-экономическим и социально-культурным статусами. Наиболее трудным является становление показателей развития личности. В этой области уделяется внимание показателям развития материальных и культурных условий действия личности и группы, и показателям, отражающим факты сознания.

В заключительной части статьи авторы разрабатывают методику составления плана социального развития коллектива на предприятия

тии, начиная с создания комиссии для социального планирования через его формулировку на основе социологического исследования и кончая способом контроля и информацией о развитии научного труда о социальном планировании в Чехословакии: основным исследованием и планированием в области социальной макросферы занимается Институт философии и социологии ЧСАВ, социальным планированием на предприятиях и подготовкой специалистов занимается кафедра экономической социологии и психологии на факультете управления Высшей экономической школы в Праге.

Summary

Kolář J.—Kohout J.: Contribution to the Methodology of Social Planning in the Enterprise

First of all, the authors present an information about the beginnings of the development of social planning in the U.S.S.R. and show that today it represents a large-scale movement, especially in industrial enterprises. Besides a number of practical problems, social planning in enterprises presents a whole range of difficult methodological and theoretical problems. One of the most serious ones

is the construction of indices. These take into consideration the socio-production status, the socio-economic status and the socio-cultural status. The determination of the personality-development indices is the most difficult. Here, attention is paid to indices of the development of material and cultural conditions in which both the personality and the group function, and to indices reflecting the facts of consciousness.

In concluding the paper, the authors deal with the methodology of working out a plan of the social development of the collective operating in the enterprise — from the establishment of a Social — Planning Committee over the formulation of plans based on sociological research to the methods of control and information about the development of scientific efforts in the sphere of social planning in Czechoslovakia. Basic research and social planning in the area of the social macrosphere is carried out by the Institute of Philosophy and Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences, whereas social planning in enterprises and the training of specialists are pursued by the Department of Economic Sociology and Psychology, Faculty of Management, School of Economics, Prague,

Poznámky shrnuté v této stati nepředstavují úplnou inventarizaci úloh a problémů, s kterými se v běžné praxi analýzy sociologických dat setkáváme; týkají se několika vybraných aspektů statistické analýzy a některých aspektů, které se statistickou analýzou a statistickou inferencí užze souvisí.

Jde hlavně o to, ukázat na omezení aplikačních možností statistických metod v sociologické praxi. Tato omezení vyplývají jednak z principů metod samých, jednak z kvality dat, s nimiž pracujeme. Statistika je vědní disciplína, která má svou vlastní teorii a metodologii a z těch vyplývají její procedury a přístupy. Teorii samu lze studovat pouze ze speciálních učebnic a se značnými matematickými znalostmi. Určitý pohled na přístupy ke statistické teorii a alespoň letmé a velmi stručné seznámení se s principy může však snad přispět k fundovanějšímu aplikačnímu postřehu.

Statistika stojí v postavení metody analýzy dat; kvalifikovaná aplikace nutně vyžaduje znalosti teorie statistiky na jedné straně a teoretické znalosti aplikační vědy na straně druhé a proto je taková aplikace většinou obtížným problémem. Kromě toho jsou tu stále vtíravé otázky o kvalitě dat, s nimiž pracujeme. Proto závěry z dat se vytvářejí součinností inference metodologické, sociologické a statistické. Už tato jednota ukazuje, že analýza dat není vůbec jen rutinní záležitostí, ale součástí tvořivé inference vědecké.

1. Typy statistických závěrů

Statistické závěry činíme o *základním souboru*, *populaci*, tj. o definované množině statistických jednotek (statistických objektů), která je předmětem našeho zájmu. Základní soubor může být dvojího typu:

a) jednak je to přesně vymezený *konečný* soubor jednotek, který je jednoznačně určitelný například tím, že pořídíme jeho

seznam (teoreticky je možno vytvořit seznam všech jednotek konečného souboru vždycky, prakticky to ale nebývá možné u větších souborů);

b) jednak je to soubor určený svými vlastnostmi, ale neomezený na daný konečný počet jednotek; je to soubor, jehož velikost je neznáma a někdy ani známa být nemůže — takový základní soubor můžeme nazvat *otevřeným*, respektive *hypotetickým* nebo *neurčitým*.

Příkladem souboru a) může být soubor všech školních dětí v určitém obvodu Prahy, příkladem b) může být soubor žáků experimentální školy v Bratislavě a všech žáků, kteří se v podobných podmínkách kdy ocitali, ocitají nebo budou ocitat v budoucnu; soubor je tu definován teoreticky a není možno jej určit jednoznačně seznamem, protože nevíme kolik dětí a které děti se budou učit za stejných podmínek v budoucnu.

Statistické údaje však zřídka získáváme od celého základního souboru. Většinou jsou data k dispozici pouze od jeho vybrané části: každou takovou část základního souboru nazveme *výběrovým souborem*, respektive *výběrem*. Tak výběrovým souborem v případě a) je například soubor dětí ze tří vybraných pražských tříd; v případě b) je výběrem ona bratislavská experimentální třída.

Data, která získáváme, mohou být klasifikována také z hlediska jejich proměnlivosti u statistické jednotky. Některé znaky jsou *konstantní*, nemění se podle náhady, okamžitého stavu respondenta, nepodléhají chybám při zjišťování, nemění se v čase. Jiné znaky (a těch je většina) jsou *proměnlivé*. Můžeme je považovat za náhodné proměnné, neboť jejich zjištění je podmíněno spoustou nejrůznějších faktorů — subjektivní pocity, chyba při počítání, nepozornost, špatná interpretace otázky či výběr nežádoucího obsahového prvku otázky. Tato data měříme s chybou. Zatímco pohlaví je neproměnné, věk v průběhu

krátkého časového období se nemění, zaměstnání se nemění apod. Otázka „Jak se cítíte spokojen v zaměstnání?“ bude zodpovězena v závislosti na mnoha okolnostech a odpověď se může měnit den ze dne či někdy z hodiny na hodinu, obzvláště tam, kde odpovědi jsou sémanticky neurčité: velmi spokojen, spokojen atd.

Při typologii situací statistických závěrů můžeme vzít v úvahu obě hlediska současně a naznačit je v tabulce 1.

Tabulka 1.

	Data mají konstantní charakter	Data jsou realizacemi náhodných proměnných – měření s chybou
Data se získávají z celého základního souboru (ZS)	1. není problém zobecnění, úlohy se redukuje na vhodné vytváření přehledných měř vlastností souborů	2. eliminujeme chyby měření a náhodnost při získávání dat
Data jsou získávána pouze z výběrového souboru (VS)	3. úlohou je tu zobecnit data z VS na ZS a vyjádřit přesnost zobecnění	4. současně 1. a 3.: tato situace je nejobtížnější a většinou se redukuje na 2. nebo 3.

Otevřený základní soubor je věcí modelu a přijaté konvence. Výběr z takového základního souboru (například experimentální třídu) můžeme považovat za základní soubor s tím, že nás nezajímá jen současný stav, ale proces, resp. výsledek procesu, který vede k současnému stavu. Dostáváme se tím z pole 3 do pole 2. Podle toho, co bylo řečeno o základních souborech, musíme rozlišovat v poli 3 dvě situace – zobecnění na konečný (3a) a na neurčitý (3b) základní soubor. V každém případě pak musíme k úloze přistupovat jinak, tj. tvořit jiné statistické, resp. pravděpodobnostní modely.

Většinou se při analýze dat dostáváme do pole 2 resp. do pole 4 a po redukcí do pole 2. To je proto, že na složité otázky sociologického výzkumu odpovídá respondent většinou s možností chyby a subjektivního hodnocení obsahu kategorií odpovědi. Nebude třeba snad argumentovat pro to, že poznání možného zdroje nepřesných odpovědí a informací je velice důležité pro konečnou interpretaci. Některé pomocné „klasifikace“ znaků uvádím v dalším paragrafu. (Slovo klasifikace je v uvozovkách, protože jde jen o pomocná třídění, která jsou spíše výhodná než nutná.)

2. Některé pohledy na znaky z hlediska chyb zjišťování

Většina znaků tedy podléhá různým chybám při zjišťování jejich hodnot pro jednotlivce nebo jiné statistické jednotky. Pomímám zde problémy validity a reliability jako takové a uvádím typy znaků z hlediska chyb, které lze a priori předpokládat a tím i vhodnou metodou měření (či zjišťování) potlačovat na nejmenší míru. Přitom

nemám na mysli chyby náhodné, tj. náhodné odchylky od skutečné hodnoty znaku; ty jsou relativně málo nebezpečné, neboť jsou identifikovatelné. (Příklad takové chyby je zjišťování skóre I.Q. testu: při každém zjišťování I.Q. skóre se dá předpokládat, že respondent bude mít poněkud jiný výsledek, přičemž nelze identifikovat žádný faktor, který tuto variabilitu způsobuje.)

Kritéria typů:

a) *Formální vztahy hodnot znaku:* zde rozeznáváme znaky kardinální, ordinální a nominální. Informace čerpaná z těchto vztahů mezi hodnotami znaku je podstatná pro vytváření nejrůznějších populačních měr. Obzvláště obtížné je zpracování ordinálních znaků, tj. znaků, jejichž hodnoty jsou uspořádané kategorie (obvyklé „kvanifikace“ pořadovým číslem odpovědi v uspořádání nejsou považovány vždy za vyhovující); to plyne jednak z faktu, že není známa vzdálenost kategorií na předpokládané škále a dále, že odpovědi bývají často sémanticky neurčité a subjektivně interpretovatelné respondentem.

b) *Přímé zjišťování $\times$ konstrukce znaků* (složené znaky, škály). Je třeba vyjádřit

podiv nad tím, že se málo využívá kumulativních škál, které vznikají jako syntéza odpovědí na řadu jednoduchých, většinou dichotomických otázek (sémanticky daleko jednoznačnějších a pro respondenta jednodušších). Výsledný kardinální znak pak měří (po pečlivé přípravě a rozboru škály) daný aspekt lépe a umožňuje vyhnout se řadě chyb plynoucích z aspektů dále uvedených.

c) *Znak vztahový $\times$ znak faktický.* Znaky vztahové odrážejí vztah respondenta k objektu. znaky faktické vypovídají o objektivně zjistitelných faktech, událostech a jevech.

d) *Časový rozměr znaků.* Vzhledem k době realizace předmětu znaku můžeme znaky dělit na minulé, přítomné, budoucí. (Více o c) a d) viz Hübschmanová—Řehák [15].)

e) *Vzdálenost subjektu a objektu:* výpověď o sobě, o nejbližším okolí, o širším okolí, o vzdálených objektech.

f) *Předmět znaku* naznačuje dělení podle typu objektu: osoby, předmětu, událostí, abstraktní entity.

V různých kategoriích a kombinacích kategorií vznikají chyby a zkreslení při odpovědích zcela jiným způsobem, který, podle mého soudu, může být předvídan: tím se může zamezit nevhodné formulaci otázky nebo způsobu zjišťování. Toto rozdělení vede také jako pomocné hledisko k lepší a opatrnější interpretaci dat. Je zřejmé, že je tu mnoho dalších faktorů, které musíme brát v úvahu při eliminaci zkreslených výpovědí nebo chyb měření — je to chování tazatele, časové a prostorové vlivy, prostředí, předmět výzkumu apod. Zdrojů chyb je tedy mnoho. Úkolem metodologie by měla být snaha modelově formulovat jednotlivé situace a hledat cesty, jak řešit problém výskytu a eliminace těchto chyb. V některých případech lze takové pokusy nalézt v literatuře.

3. Některé úlohy statistiky

V učebnicích statistiky se většinou dovídáme o různých úlohách, které jsou na statistiku kladeny. Uvedme zde jejich seznam:

1. Sběr a sumarizace dat
2. Plánování statistických experimentů a výběrových šetření

3. Měření variability dat; vysvětlování této variability

4. Odhad charakteristik konečných i otevřených populací — odhad parametrů pravděpodobnostních modelů

5. Konstrukce a hledání měr přesnosti odhadových charakteristik — vyjádření přesnosti měření

6. Testování hypotéz o parametrech modelů

7. Měření síly vztahů a závislosti mezi dvěma či více proměnnými kauzálního modelu

8. Problémy klasifikace (diskriminace, identifikace, diagnostika)

9. Úlohy predikce — odhad těch charakteristik modelu, které se týkají budoucnosti

10. Obecná teorie rozhodování za neurčitostí.

Body 2.—10. jsou předmětem matematické statistiky; k řešení těchto úloh potřebujeme vždy sestavit nějaký pravděpodobnostní model, který je adekvátní situaci a ve kterém už je zahrnut výsledek apriorních teoretických konstrukcí. Tady vstupuje do statistiky teorie nebo alespoň aplikační intuice.

Vzniká tu otázka, kdy vlastně statistika vstupuje do výzkumu. Optimálně by to mělo být již na samém počátku sociologického výzkumu, tj. při práci nad teoretickými východisky a koncepcemi. Z nich totiž vycházejí všechny statistické úlohy, od plánování výběrového šetření až do posledních rozhodnutí nad statistickými daty. Bohužel tomu tak vždy není. Někdy se statistiky používá dokonce až po sběru dat, tj. v době, kdy jsou formulovány úlohy pro analýzu. Nejzazší okamžik vstupu statistiky do výzkumu by měl být okamžik plánování výběrového šetření, resp. statistického experimentu. Už v tomto stadiu lze zahrnout apriorní vědomosti a informace do formalizovaného modelu a získat tím kvalitnější data.

1. Bodový odhad

Chtěl bych se zastavit u některých nejčastěji se vyskytujících úloh matematické statistiky. První je úloha *bodového odhadu*. Matematický (respektive pravděpodobnostní) model skutečnosti vzniká odvozením z formálních axionů, které jsou překladem teoretických sociologických východisek do

jazyka matematiky (resp. počtu pravděpodobnosti). V modelu, který je odvozován obecně, vystupují neznámé parametry. Model totiž většinou odpovídá více stavům reality – každá hodnota parametru odpovídá určitému stavu reality.

V úloze bodového odhadu jde o rozhodnutí, které hodnoty neznámých parametrů lze přijmout na základě empirických dat jako nejlepší přiblížení se realitě, který stav modelu přijmeme jako vhodně reprezentující skutečnost.

Uvedme velmi jednoduchý příklad: je dán konečný soubor statí jednoho tisíce článků v novinách, který má být předmětem analýzy. Nemůžeme sledovat všechny statí, ale vezmeme jich pouze 200. Máme tedy relaci „výběrový soubor – konečný základní soubor“. Chceme vědět, kolik statí se zajímá o danou tematiku. To jest: „klademe každé statí otázku“, na niž je možná dichotomická odpověď.

Zjišťujeme hodnotu dichotomického znaku u vybraných statí. Jaké procento statí v celém základním souboru má danou tematiku? Můžeme toto číslo odhadnout na základě pozorovaných empirických dat? Předpokládejme, že jsme provedli náhodný výběr a předpokládejme, že stejnou úlohu řeší tři osoby, A, B, C, z nichž každá si vybere svůj vlastní soubor o 200 článcích. Předpokládejme, že skutečné neznámé procento p v základním souboru je 65 %.

Máme dohromady $\binom{1000}{200}$ různých výběrových souborů. Naši tři výzkumníci získali ve výběrových souborech postupně 62,5 %, 78,0 %, 56,3 %. Každý z nich má tedy jinou evidenci z výzkumných dat. První z nich je neznámé hodnotě nejbližší, jenže to neví. Každá ze tří osob přijme jiné rozhodnutí o parametru p . To je zákonité, ale současně to ukazuje na omezení interpretační možnosti celého postupu. Je ovšem přirozené intuitivně očekávat, že při dostatečném množství pozorovaných jednotek výběrového souboru se naše hodnoty budou skutečné hodnotě parametru blížit. Jelikož velká většina výběrů ukazuje na % velmi blízké oněm 65 % v populaci, doufáme, že jsme měli dostatečné štěstí při hře náhody, která vybírala soubor, že *naš* soubor patří k těm „blízkým“ a nikoli k té menšině vzdálených.

V případě prostého náhodného výběru statí dostáváme jako nejlepší rozhodnutí

(z určitých hledisek) výběrové procento. Ve třech uvedených případech tedy máme tři různá konečná rozhodnutí: 62,5; 78,0; 56,3.

Takový odhad má tu vlastnost, že je *nejlepší nevychýlený*, tj.:

a) Kdybychom provedli všechny výběry o velikosti 200 a spočítali u nich výběrová procenta, pak průměr všech těchto čísel by byl stejný jako skutečná hodnota. Tato vlastnost je důležitá při opakování pokusů. Můžeme očekávat, že průměr více šetření je blízky skutečné hodnotě s daleko větší spolehlivostí než jednotlivá procenta z dílčích šetření. Čtvrtá osoba, znalá všech tří výše uvedených výsledků, může odhadnout procento jako:

$$\frac{62,5 + 78,0 + 56,3}{3} = 65,6.$$

Této vlastnosti říkáme vlastnost nevychýlení.

b) Mezi všemi možnými rozhodovacími pravidly, která mají tuto vlastnost, je nejpřesnější, to znamená, že odhadová charakteristika má *nejmenší výběrovou chybu* (koncentruje své hodnoty co nejbližší kolem skutečných hodnot).

Příkladů na takové nejlepší nevychýlené odhady je mnoho (stejně by např. výběrový průměr kardinálního znaku byl odhadem populačního průměru). Poznamenejme ještě, že tato vlastnost je vázána na způsob vybírání, tj. zde na prostý náhodný výběr.

Výhodou bodového odhadu je to, že se s ním dobře pracuje; je to jediné číslo, které může být použito při konstrukci nějakých dalších měr pro srovnání apod. Nevýhodou je, že tu není charakterizována přesnost, s jakou měříme.

5. Intervalový odhad

V postupu *intervalového odhadu* se snažíme nikoli o nalezení optimální bodové odhadové charakteristiky, ale snažíme se vytvářet intervaly, které by se se zadanou spolehlivostí (např. 95 %) pokrývaly neznámou hodnotu parametru. Tím už zavádíme do úvah pojem přesnosti; jestliže interval je (při zadané spolehlivosti) úzký, pak předpokládáme přesnost závěrů, je-li široký, pak je naše informace neurčitější. V našem případě budeme takový interval

vytváreš tak, že jej rozprostřeš symetricky kolem bodového odhadu $\bar{p}$:

$$\begin{array}{c} \text{-----} \\ \bar{p}-d \qquad \bar{p} \qquad \bar{p}+d \end{array}$$

Šířka d bude zřejmě závislá na přesnosti měření a na spolehlivosti, s jakou chceme náš *konfidenční interval* (interval spolehlivosti) konstruovat. Předpokládejme, že spolehlivost má být 95%; pak

$$d = 1,96 \cdot s_{\bar{p}},$$

kde $S_{\bar{p}}$ je výběrová chyba. (Kdybychom chtěli spolehlivost např. 99%, pak by se koeficient změnil z 1,96 na 2,58 apod.)

Výběrová chyba se vyjádří vzorcem:

$$S_{\bar{p}} = \sqrt{\left(1 - \frac{n}{N}\right) \frac{\bar{p}(100 - \bar{p})}{n - 1}}$$

kde N je velikost populace ($N = 1000$)

n je velikost výběru ($n = 200$)

$\bar{p}$ je procento ve výběru (postupně 62,5; 78,0; 56,3).

Pro naše tři výzkumníky dostaneme postupně výpočtem (a po zaokrouhlení) tabulku 2.

Tabulka 2

$\bar{p}$	62,5%	78,0%	56,3%
$1 - \frac{n}{N}$	0,8	0,8	0,8
$\frac{\bar{p}(100 - \bar{p})}{n - 1}$	11,78	8,62	12,93
$s_{\bar{p}}^2$	9,42	6,90	10,34
$s_{\bar{p}}^2$	3,07	2,63	3,22
$1,96 s_{\bar{p}}$	6,02	5,15	6,30
interval spolehlivosti	(56,48;68,52)	(72,85;83,15)	(50,00;62,60)

Každý výzkumník dostává zcela odlišné výsledky, pouze první (aniž o tom ví) pokrývá skutečnou hodnotu. Všichni však doufají, že jejich výsledky jsou správné a mají za sebou spolehlivost 95%.

Jak interpretovat slovo *spolehlivost*? Jestliže vybereme náhodně jeden ze souborů o 200 statích, máme 95% šanci, že neuděláme tímto statistickým postupem chybu; v 95 % všech možných výběrů o velikosti 200 vede tento postup k pokrytí skutečného neznámého parametru. A to je též klíč k volbě tohoto čísla. Ve společenských vědách se většinou rozhodujeme pro 95 %, někdy pro 99 %. Podle problému však ve statistických úlohách může být hladina spolehlivosti volena až na 99,9 %, což je případ některých medicínských úloh nebo situací, kdy se na základě měření rozhodujeme pro velké investice.

Máme přirozeně zájem na tom, aby interval spolehlivosti byl co nejkratší. Platí ovšem, že čím větší spolehlivost požadujeme, tím širší interval dostaneme a naopak. Je tu tedy konflikt mezi oběma hledisky. Jednou krajností je bodový odhad, který má spolehlivost 0% a na druhé straně je tu 100% spolehlivost, té však odpovídá celá škála možných hodnot, takže takový výsledek je prakticky bezcenný.

Výhodou postupu je to, že je v něm už přímo zabudována přesnost – čím užší interval při dané spolehlivosti, tím méně entropičnosti v rozhodování a tím přesnější informace. Nevýhodou však je právě to, že jde o interval, s nímž nemůžeme snadno pracovat při vytváření dalších měř a při srovnávání různých výsledků. Kromě toho je tu stále základní fakt statistických závěrů – jsou to závěry za neurčitosti. Pouze doufáme, že nám je náhoda při měření příznivá. V dlouhé řadě konstrukcí intervalů spolehlivosti očekáváme 5% případů nepokrytí. Je-li zvolená spolehlivost dostatečně vysoká, musí každý výzkumník rozhodnout sám.

6. Testování hypotéz

Nejčastější úlohy formulované ve společenskovědním výzkumu jsou úlohy testování hypotéz. To jsou případy, kdy nás nezajímá odhadování hodnoty parametru přímo, ale rozhodnutí, zda lze přijmout ten či jiný výrok o parametrech nebo o rozložení veličin vůbec.

Existuje celá řada typů hypotéz. Tak např. výzkumník uvedený ad 4. si mohl postavit hypotézu, že skutečné procento $p = 60\%$. Test hypotézy pak mohl být ekvivalentní s konstrukcí intervalů spolehlivosti; jestliže interval spolehlivosti po-

kryje hodnotu 60 %, pak není důvodů hypotézu odmítnout, je-li pak 60 % vně intervalu, považujeme hypotézu za nesprávnou (málo pravděpodobnou). I zde je vidět omezení statistických aplikací. Předpokládáme, že naše tři osoby, každá nezávisle, vyslovily tři různé hypotézy: $p = 60\%$, $p = 65\%$, $p = 55\%$. První a třetí osoba přijímají své hypotézy, které jsou ale odlišné pro tentýž soubor, tj. pro tutéž realitu; druhá osoba odmítá hypotézu (ač hypotetická hodnota je tatáž jako skutečná v souboru).

Další příklady hypotéz:

a) průměrný výsledek bodovaného testu z matematiky je větší u studentů sociologie než u studentů psychologie;

b) existuje průkazná závislost mezi znakem „informovanost o daném objektu“ a znakem „postoj k objektu“;

c) na základě minulých měření předpokládáme, že se v průměru zlepší počasí a budou létat letadlové linky mezi Prahou a Bratislavou;

d) na základě zjištěných symptomů přijímáme diagnózu D.

Mluvíme tu o statistických hypotézách, tj. o hypotézách týkajících se pravděpodobnostních vlastností náhodných veličin, které měříme a zjišťujeme. Mluvíme-li o statistice, předpokládáme, že překlad z jazyka sociologie do jazyka statistiky, tj. statistická operacionalizace, je už provedena. Konečný výsledek rozhodnutí o veličinách musí být opět převeden zpět do jazyka sociologie.

Mnohdy při testování hypotéz nás výsledky překvapují svou neočekávatelností a zdají se zcela nemožnými — odmítáme hypotézy, které by měly být podle teoretického východiska jednoznačně potvrzeny. Interpretace takovýchto výsledků musí být krajně zdrženlivá a opatrná. Je pochopitelné nutné takový výsledek vysvětlit a na bázi teorie se s ním vyrovnat. Nesmíme však zapomínat, že to může být způsobeno nejrůznějšími faktory a ukvapené závěry o revizi východisek nelze přijmout bez prověření všech kroků ve výzkumu. Uvedme některé možné příčiny:

1. chyby v operacionalizaci teoretických pojmů;

2. špatná konstrukce modelů — tj. špatný překlad ze sociologie do matematiky;

3. chybný plán a realizace sběru dat;

4. špatná volba znaků vypovídajících o objektech; špatná volba *referenčního systému znaků*;

5. nevhodná formulace otázek;

6. sémantická neurčitost otázek — respondent je chápá jinak než výzkumník;

7. špatný zpětný překlad statistického rozhodnutí do pojmového rámce výchozí teorie;

8. je k dispozici příliš málo dat, aby mohly být prokázány formulované hypotézy;

9. data nejsou analyzována podle modelu, který byl aplikován;

10. mohl nastat případ, že právě u této konkrétní hypotézy se projevilo pravděpodobnostní riziko, se kterým pracujeme ve statistice vždy.

Není možné tedy zamítnout škrtem pera východiska, aniž bychom nesledovali celou dlouhou řadu vlivů (z nichž některé zde byly jmenovány), které mohou ovlivňovat celkové závěry a celý proces vědecké inference — nejen její statistickou část.

Statistické testování hypotéz, jako všechny úlohy řešené matematikou, vychází z modelu, který je abstrakcí skutečnosti. Z toho plynou další omezení aplikace metody — vždy je zachycen jen některý z aspektů reality.

Shrňme jen stručně některé z možných přístupů k testování hypotéz.

A) Formulujeme hypotézu H a za předpokladu, že platí, odvodíme teoretické pravděpodobnostní chování sledovaných veličin a jevů. Jestliže data, která získáme jsou za této hypotézy málo pravděpodobná, pak hypotézu zamítáme. Tento přístup nazveme přístupem R. A. Fishera. Bylo by možno jej charakterizovat jako zeslabenou analogii logického postupu

$$(H \Rightarrow D) \Leftrightarrow (\text{non } D \Rightarrow \text{non } H)$$

(z hypotézy (H) plyne chování dat (D); nechovají-li se data podle předpokladu, hypotéza neplatí).

Uvažujeme vždy riziko α (odpovídající riziku nepokrytí skutečné hodnoty při intervalovém odhadu, např. 5% resp. v jednotkách pravděpodobnosti 0.05), které je stanoveno jako horní pravděpodobnostní hranice proti hypotéze, jestliže je správná. Nastane-li málo pravděpodobný jev, pak buď hypotéza neplatí, nebo nastal zázrak (R. A. Fisher).

B) Přístup *Neyman-Pearsonův* lze charakterizovat dvojicí hypotéz, které jsou postaveny proti sobě. Základní nulová hypotéza (H_0) je testována proti nějaké jiné možnosti – alternativní hypotéze (H_1). Předpokládáme teoreticky dva možné stavy skutečnosti – zde tedy vstupuje teorie ještě o krok dále do statistické procedury – vymezuje možnou alternativu. To umožňuje lepší výběr mezi rozhodovacími pravidly. Je tu možné formulovat hledisko optimálnosti pro takový výběr.

Rozhodovací situace může být naznačena tabulkou

Tabulka 3

Rozhodnutí pro

Ve skutečnosti platí

	H_0	H_1
H_0	správné rozhodnutí	chyba 1. druhu
H_1	chyba 2. druhu	správné rozhodnutí

Rozhodovací pravidla jsou volena tak, aby pravděpodobnost chyby 1. druhu nepřevýšila dané číslo (např. 0,05; 0,01; 0,001; značíme ji obvykle α) a přitom aby pravděpodobnost chyby 2. druhu byla co nejmenší (značíme obvykle β). Rozhodnutí je tu závislé na schopnosti přesně formulovat oba modely odpovídající oběma hypotézám, na počtu pozorování a (jako vždy) na náhodě.

C) *Bayesovský přístup* je založen na Bayesově větě (publikované v roce 1763 Thomasem Bayesem). Tento přístup formuluje hypotézy $H_1 \dots H_k$ a předpokládá, že jsou a priori (před sběrem dat) známy pravděpodobnosti těchto hypotéz; tyto apriorní pravděpodobnosti mívají nejružnější interpretace a celý tento přístup má mnoho různých škol podle názoru na apriorní pravděpodobnosti. Můžeme snad souhrnně říci, že apriorní pravděpodobnosti odrážejí stupeň našich znalostí a zkušeností o možných jevech, ať už je vyjadřujeme empiricky a na základě dřívějších zkoumání, nebo jako subjektivní názor; mohou reprezentovat také subjektivní důvěru v platnost hypotézy.

Pomocí Bayesovy formule pak opravu-

jeme apriorní pravděpodobnosti na základě evidence ze sebraných dat. Takto získané aposteriorní pravděpodobnosti jsou základem pro statistické rozhodování o hypotézách. Hypotézu, která má aposteriori dostatečně vysokou pravděpodobnost, můžeme přijmout za správnou. Bayesovská analýza dat je technicky značně náročná. Závěry závisí na apriorních pravděpodobnostech a na modelu, který byl zvolen.

D) V případě, že nejsme s to, či nechceme, nebo se neodvažujeme konstruovat matematický model, který umožňuje inferenci o parametrech, můžeme volit *neparametrické techniky*, v nichž jsou předpoklady daleko volnější a nezavádí se parametry, kromě velice obecných (jako je posunutí počátku, změna měřítka apod.). Výhodou těchto technik je, že se obejdou bez modelu; jedna technika zahrnuje daleko více aplikačních situací. Jsou většinou velice jednoduché, snadno pochopitelné a jejich heuristické odvození je jasné. Přesto že jsou „do šíře“ aplikabilnější, nelze doporučit jejich použití tam, kde lze sestavit model. Do modelu totiž vkládáme už apriorní informaci a ta nám umožňuje analyzovat data efektivněji; pro stejnou přesnost závěru je třeba méně pozorování. Chyby druhého druhu jsou menší. Přínos informace skrze model umožňuje snížit entropičnost rozhodovací situace. Také formální podoba neparametrických technik tento fakt potvrzuje. Jsou to většinou metody založené na pořadí nebo na konstatování výskytu nějakých jevů. Kardinální znaky pak pro použití takových testů ordinalizujeme, což je pochopitelně jistou ztrátou informace. Formální stránka, která vede k využití pořadí pozorování však předurčuje neparametrickým technikám velice široké použití ve společenských vědách – mnohdy totiž nejsme schopni získávat kardinální znaky a naše měření jsou pouze pořadového charakteru. (Např. nejsme schopni měřit schopnost žáků, ale jsme schopni je podle schopnosti uspořádat.) Formulace úlohy je obdobná jako u Neyman-Pearsonova přístupu; zavádíme též nulovou a alternativní hypotézu a chyby 1. a 2. druhu. Rozdíl spočívá v tom, že zde nezavádíme parametrické modely.

7. Typy statistických hypotéz

Pro lepší orientaci v různých úlohách testování hypotéz je možné rozčlenit je do

tří nejčastěji se vyskytujících typů. Toto členění je pomocné a má úlohu pouze orientační (z hlediska formálního i terminologického mu lze leccos vytknout). Velká většina hypotéz je v současné době založena na Neyman-Pearsonově přístupu a neparametrických technikách, které jsou jeho rozšířením.

Ve výzkumné praxi se vyskytují nejčastěji tři typy statistických hypotéz:

1. Hypotézy o stavu populace – testy dobré shody

H_0 je hypotéza, která říká, že pro danou populaci platí určitý model, resp. určitý výrok o neznámých parametrech. Termín testy dobré shody je tu chápán širěji než ve statistické literatuře. Jde obecně o tvrzení, že populace je v nějakém daném hypotetickém stavu. Jako příklady mohou sloužit:

- a) veličina má normální rozložení;
- b) víme, či předpokládáme, že veličina má normální rozložení a H_0 specifikuje, že má průměr 38,5;
- c) průměrné skóre I.Q. testu v dané konečné populaci je $\bar{X} = 70$ bodů (ze 100 možných).

V případě c) např. můžeme formulovat řadu alternativních hypotéz:

$$\begin{array}{ll} H_1 : \bar{X} \neq 70 & H_4 : \bar{X} > 70 \\ H_2 : \bar{X} = 80 & H_5 : \bar{X} < 70 \\ H_3 : \bar{X} = 62 & H_6 : \bar{X} < 50 \end{array}$$

a mnoho dalších; výběr z nich záleží na situaci a teorii, kterou vkládáme do procesu inference.

Nulová hypotéza může být specifikována na rozložení četností, průměr, procento, rozptyl, medián, symetrii apod.

2. Hypotézy o srovnání dvou nebo více populací – testy homogenity

V těchto testech se promítá do statistiky srovnávací metoda. Těmito testy se srovnávají dvě nebo více populací, resp. některé rysy populací. Tak např. je možno porovnávat rozložení četností, aritmetické průměry apod.

Nulová hypotéza bývá formulována obvykle jako hypotéza homogenity, tj. hypotéza, že soubory jsou z daného hlediska statisticky podobné (je možno je smíchat

a výsledné rozložení, či zkoumaná vlastnost je stejná pro celý soubor právě tak, jako pro jeho původní části). Alternativní hypotézy specifikují rozdílnost: například rozdílnost průměrů nebo jejich uspořádání atd.

3. Testy o struktuře vztahu mezi proměnnými – testy závislosti

V tomto případě (který by bylo možno obecně zahrnout do první kategorie) je předmětem rozhodovacího procesu pouze jedna populace, ale více proměnných, jejichž vztah nás zajímá.

Nulová hypotéza je většinou formulována jako nezávislost znaků. Alternativní hypotéza pak je specifikována kauzálním modelem, který nás zajímá, tj. strukturou vztahů, které chceme prokázat statisticky.

Je přirozené, že existuje řada dalších typů hypotéz a testů pro ně a že toto dělení je jen zcela hrubé a pomocné. Přesto může být snad užitečné při formulaci statistických úloh a při následné interpretaci.

8. Závěr

Tyto poznámky neměly být receptem jak analyzovat data, ale měly čtenáře seznámit s tím, jaké úlohy před námi ve statistice stojí, jaké požadavky můžeme formulovat a hlavně naznačit, s jakými omezeními při použití musíme počítat, jaká omezení máme. Jsou do jisté míry reakcí na současný stav aplikace statistických metod v sociologickém výzkumu. Musím tu varovat před přespřílišným a hlavně nekvalifikovaným používáním testů a jiných procedur matematické statistiky. Nekvalifikovaná aplikace udělá obvykle více škod než užitku. Domnívám se, že aplikace matematické statistiky a matematiky vůbec má velký význam pro analýzu dat i pro modelové účely a výstavbu dílčích teorií, že se bez nich společenská věda, která chce kvalifikovaně hodnotit jednotlivé měřené aspekty skutečnosti, neobejde; soudím však, že je třeba postupovat opatrně a odborně. Chtěl bych varovat před magií čísel a před absolutizováním četností jako důkazového materiálu. Doufám, že jsem uvedl dost různých okolností, které takový přístup zpochybňují.

Chceme-li docílit dobré aplikace statistických metod a zasvěcené analýzy dat, je nutné statistiku studovat delší dobu a pravidelně, a to nejen její metody, ale také a především její metodologii, principy, východiska, její filosofii a také její limity. Jen tak je možno se vyhnout nepříjemným chybám.

Literatura

- [1] Bernstein A. L.: *Spravočník statistických řešení*, Statistika, Moskva 1968
- [2] Cyhelský V., Novák I.: *Statistika I*, SNTL 1967
- [3] Cyhelský V.: *Statistika v příkladech*, SNTL 1967
- [4] Cermák V.: *Statistika II*, SNTL, Praha 1968
- [5] Diamond S.: *Mir věrojatnostěj*, Statistika, Moskva 1970
- [6] Edwards A. L.: *Statistical Methods for the Behavioral Sciences*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1966
- [7] Ezekiel M., Fox K. A.: *Metody analýza korelaci i regresi*, Statistika, Moskva 1966
- [8] Fisher R. A.: *Statistical Methods and Scientific Inference*, Oliver and Boyd, London 1966
- [9] Freeman L. C.: *Elementary Applied Statistics*, Wiley, New York 1965
- [10] Guilford J. P.: *Fundamental Statistics in Psychology and Education*, Mc Graw-Hill, New York 1956
též: *Podstatowe metody Statystyczne w psychologii i pedagogice*, Warszawa, PWN 1960
- [11] Hacking I.: *Logic of Statistical Inference*, Cambridge University Press 1965
- [12] Hájek J.: *Teorie pravděpodobnostního výběru s aplikacemi na výběrová šetření*, NČSAV, Praha 1962
- [13] Hillebrandt H. F.: *Elementárna statistika pre psychologov, sociológov a pedagógov*, SPN, Bratislava 1968
- [14] Hübschmannová M., Řehák J.: *Etnikum a komunikace*, Sociologický časopis č. 6/1970, s. 548–559
- [15] Josifko M.: *Pravděpodobnost a matematická statistika pro biology* — (skriptum pro přírodovědeckou fakultu), SPN 1969
- [16] Kyburg H. E., Jr., Smokler H. E., eds.: *Studies in Subjective Probability*, Wiley, New York 1964
- [17] Malý V.: *Statistické metody ve společenských vědách*, (skriptum pro pedagogickou fakultu), SPN, Praha 1970
- [18] Maxwell A. E.: *Analysis Qualitative Data*, Methuen, London 1961
- [19] Mittenecker E.: *Plánování a statistické hodnocení experimentů*, SPN, Praha 1968
- [20] Moroney M. S.: *Facts from Figures*, Pelican Book 1969
- [21] Mosteller R., Rurke R., Thomas G.: *Věrojatnost*, Mir, Moskva 1969
- [22] Mosteller F., Tukey J. W.: *Data Analysis, Including Statistics*, in G. Lindley,

E. Aronsons (eds): *Revised Handbook of Social Psychology*, 1969 (p. 180–203)

- [23] Neyman J.: *First Course in Probability and Statistics*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1950
též ruský překlad: *Vvodnyj kurs teorii věrojatnostěj i matematiceskoj statistiky*, Nauka, Moskva 1968
- [24] Ostle B.: *Statistics in Research*, The Iowa State University Press 1966
- [25] Reichman W. J.: *Use and Abuse of Statistics*, Pelican Book 1968
- [26] Řehák J.: *Počet pravděpodobnosti a teoretické rozdělení četností*, v: Lamser V., Růžička L.: *Základy statistiky pro sociologii*, Svoboda 1970
- [27] Savage I. R.: *Statistics: Uncertainty and Behavior*, (Houghton Mifflin Comp.,) Boston 1968
- [28] Urbach V. J.: *Biometrickeskoje metody*, Nauka, Moskva 1964
- [29] Veněckij J. G.: *Variacionnyje rjady i ich charakteristiki*, Statistika, Moskva 1970
- [30] Yattes F.: *Vyboročnyj metod v perepisjach i obsledovanijach*, Statistika, Moskva 1965
- [31] Yule U. G., Kendall M. G.: *Wstep do teorii statistiky*, PWN, Warszawa 1966

Резюме

Ржегак Я.: Заметки к анализу социологических данных

Статья занимается некоторыми аспектами анализа данных и кратким списком некоторых задач, возникающих при анализе данных. Речь идет прежде всего об аспектах методологических и статистических, каким образом их рассматривает социологическая методология.

В первой очереди обсуждаются типы статистических, нас интересующих выводов, во-первых по типу данных, которые есть в распоряжении — измерение с ошибкой и без ошибки, данные всей основной совокупности или ее части — во-вторых по типу основной совокупности — конечной и открытой. Ошибки при сборе данных возможно элиминировать при помощи подходящей методологической подготовки исследования и посредством анализа измерительного аппарата, которым является часто вопрос анкеты. Для этой цели намечены некоторые классификации знаков, оказавшихся на практике автора выгодными для априорной оценки анкеты и для самого анализа данных.

В следующей части дается список главных статистических задач и более подробно обсуждаются три основные задачи статистических выводов: точечная оценка, интервальная оценка и проверка гипотез. В части о проверке гипотез кратко намечены основные методологические приемы к проблеме: Р. А. Фишера, Неймана-Пирсона, байесовский и непараметрический. В конце даются три ситуации проверки гипотез, пожалуй, чаще всех появляющихся в социологической практике; их указание должно также служить вспомогательным и ориентировочным средством в заданиях исследовательской деятельности.

В статье подчеркиваются те аспекты отдельных приемов и методов, которые определяют их ограниченную применимость и необходимую осторожность при их применении.

Summary

Rehák J.: Statistical Inference. Comments on the Analysis of Sociological Data

The paper discusses some aspects of data analysis and presents a brief survey of some problems arising in the course of such an analysis. This concerns, first of all, the methodological and the statistical aspects, as viewed by sociological methodology. First of all, the types of statistical conclusions which we are interested in are discussed 1. according to the types of available data (measuring with and without error; data from the entire target population or from its part), 2. according to the type of the target population (finite and open). Errors in data collection can be eliminated by an adequate methodological preparation of the research, as well as by an analysis of the measuring apparatus — which frequently assumes the form of a question included in the questionnaire. For

this purpose, some classification possibilities of variables are indicated; in the author's practice, these have proved to be advantageous for the a priori evaluation of the questionnaire, as well as for the analysis of data taking place after their collection.

In the following part, a list of the main statistical problems is presented and three fundamental areas of statistical inference — the point estimation, the interval estimation and the hypotheses testing — are discussed in more detail. In the part dealing with the testing of hypotheses, the basic methodological approaches to the problem (R. A. Fisher's, Neyman-Pearson's, the Bayesian and the non-parametrical) are briefly mentioned. Finally, three situations of hypotheses testing which, in all probability, occur most frequently in sociological practice are introduced. Their description should also serve as an auxiliary and orientation instrument in the tasks formulated during the research activity.

In the paper, stress is laid upon those aspects of the individual approaches and methods which determine their limited applicability and the caution necessary in their application.

Jednou ze společenských situací, kde často přichází v úvahu praktické využití konkrétního sociálního výzkumu,¹ je rozhodování organizací.² Konkrétní sociální výzkum může být zdrojem poznatků potřebných pro přípravu, realizaci i ověřování rozhodnutí a může tak významně přispívat ke zvýšení jejich efektivity. Právě v této funkci (i když nikoli pouze v ní) by také měl na velmi konkrétní úrovni prokázat svou užitečnost při řešení ekonomických, sociálních a politických úkolů a problémů naší společnosti. Není totiž sporu o tom, že test společenské užitečnosti je pro konkrétní sociální výzkum existenční otázkou vědeckou i praktickou. V poslední době to u nás znovu zdůraznili Petrušek a kol. [10].

V této stati bychom rádi poukázali na některé metodologické a organizační činitele, jež využitelnost konkrétního sociálního výzkumu v rozhodování organizací ovlivňují. Vycházíme z předpokladu, že metodika a cíl výzkumu jsou vzájemně v těsné vazbě a že tedy v našem případě operativní funkce konkrétního sociálního výzkumu při rozhodování organizací musí nalézt výraz i v používaných metodologických postupech a organizačních formách. Klademe si otázku, v čem toto specifikum spočívá. Takto formulovaná otázka není totožná s širším problémem využití sociálního výzkumu v řízení socialistické společnosti vůbec, i když s ním úzce souvisí. Analýza tak komplexního tématu by přesahovala rozsah našeho pojednání, jehož meze jsou dány pojmy „organizace“, „rozhodování“ a „konkrétní sociální výzkum“.

Metodologickým a organizačním aspektem aplikace konkrétního sociálního výzkumu v činnosti hospodářských, státních

a politických orgánů se v současné době věnuje intenzivní pozornost prakticky ve všech socialistických státech; jde o přirozenou součást úsilí využívat vědeckých nástrojů pro racionální řízení. Důležitým příspěvkem k rozboru metodologické problematiky aplikovaného sociálního výzkumu byla v poslední době např. citovaná práce Zdravomyslova [15] nebo četné publikace polských autorů soustředěných okolo A. Podgóreckého [12]. O pozornosti, které se tato tematika těší, svědčí ostatně i příspěvky přednesené sociology socialistických zemí na loňském sociologickém kongresu ve Varně.

V dalším budeme používat značně obecných termínů, jako „rozhodování“, „organizace“ apod., z nichž každý pochopitelně označuje celý vějíř jevů rozdílné kvality. Tak místo o „organizaci“ obecně bychom konkrétněji mohli uvažovat zvlášť o průmyslových podnicích, o organizacích společenských, státních atd. a diskusi podle toho členit. Jestliže tak nečiníme, není to proto, že bychom podobnou konkretizaci nepovažovali za potřebnou. Rozsah časopiseckého článku ji však prostě nedovoluje, stejně jako nedovoluje doplnit text příklady. Mimoto však soudíme, že mnohé metodologické a organizační problémy konkrétního sociálního výzkumu jsou společné při jeho využití v rozhodování velmi různých organizací o velmi různorodých otázkách a že tedy má význam o nich na obecné úrovni hovořit.

V jednom důležitém směru však konkretizovat hodláme: uvažujeme zde o aplikaci konkrétního sociálního výzkumu vycházejícího z *marxistických* principů při rozhodování organizací *socialistické* společnosti. Tuto skutečnost je také třeba respektovat při hodnocení prací buržoaz-

¹ Zdravomyslov charakterizuje konkrétní sociální výzkum (používá termínu „sociologický výzkum“) jako „všestranné a ucelené zkoumání toho či onoho sociálního problému opírající se o speciálně vypracovanou a povaze problému přizpůsobenou metodiku a techniku sběru a zpracování primárních dat“ [15 : 34–35].

² „Organizací“ rozumíme sociální systém záměrně vytvořený pro dosahování určitých cílů – např. průmyslový podnik, školu, národní výbor, tělovýchovnou jednotu.

ních autorů v této oblasti a při využívání jejich dílčích poznatků. I když v těchto pracích bývá sociálně ekonomický rámec rozhodující se organizace obsažen jen implicitně, je zřejmé, že jde zpravidla o rozhodování kapitalistických podniků, jejichž cílovou funkcí je maximalizace zisku, nebo veřejných byrokracií, které mají buržoazní společenský a ekonomický rámec konzervovat.

Sociální výzkum se v buržoazní společnosti pak této realitě buď přizpůsobí (když se redukuje na řešení velmi dílčích operativních úkolů v rámci vymezeném zadavatelskou organizací, rezignuje na teorii, snaží se uplatňovat dichotomii „hodnot“ a „faktů“ a vychází z pojmů a teoretických koncepcí, které zachování této společnosti předpokládají), nebo se ji pokouší více či méně přesáhnout a dostává se s ní do konfliktu. Výzkumník pak zjišťuje, že rozhodovatelé nemají o jeho zjištění zájem, že výzkum není „aplikovatelný“. Odtud pesimistické závěry některých liberálně orientovaných amerických sociologů o využitelnosti sociálního výzkumu ve společenské praxi vůbec a o nepřeklenutelném rozporu mezi perspektivou rozhodovatele a výzkumníka [8].

V naší společnosti, kde není objektivně rozporu mezi vědeckým poznáním a zájmy společnosti jako celku i zájmy jednotlivých organizací, tento problém neexistuje. Jestliže přesto v dalším uvažujeme o problémech komunikace mezi výzkumníkem a rozhodovatelem, jde o otázku zcela jiné kvality. Tyto problémy jsou průvodním jevem dělby práce mezi různými organizacemi a organizačními složkami či rolmi a jsou v zásadě řešitelné.

Za východisko další diskuse volíme pojem *využívání* (utilizace) poznatků konkrétního sociálního výzkumu v rozhodování organizací. Využívání chápeme jako částečně uzavřený systém recipročních vztahů mezi subsystémem rozhodování (uživatelským subsystémem) na straně jedné a subsystémem sociálního výzkumu (subsystémem informačních zdrojů) na straně druhé. V první části věnujeme nejprve pozornost subsystému rozhodování, jehož funkční potřeby budou pro nás v této analýze hrát roli nezávisle proměnných, v druhé části si pak všimneme subsystému sociálního výzkumu a nakonec v části třetí probereme vzájemné vztahy

mezi oběma subsystémy; budeme uvažovat o tom, jak se funkční potřeby rozhodování odrážejí v metodice a organizaci konkrétního sociálního výzkumu, a o problémech komunikace poznatků výzkumem získaných.

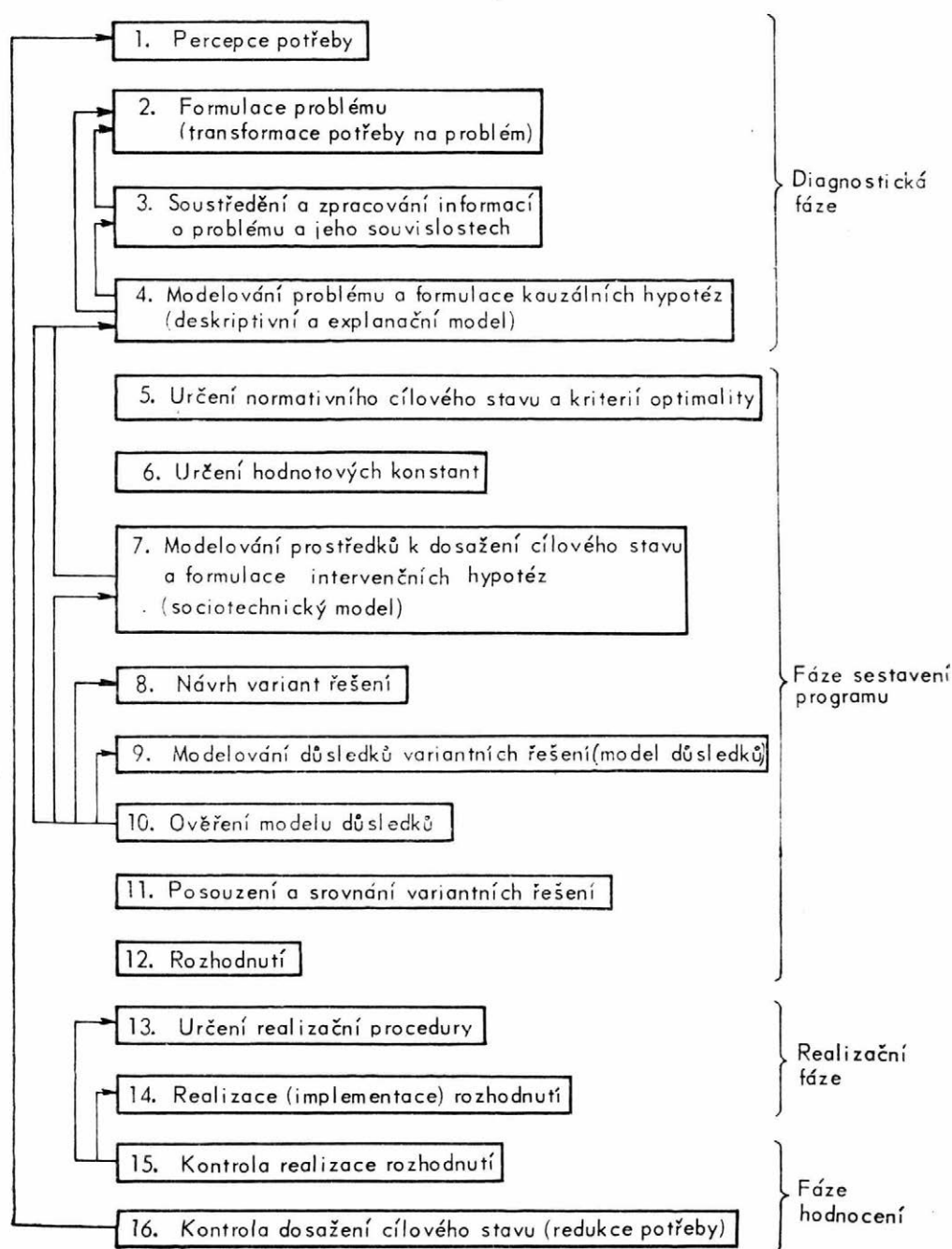
1. Rozhodování organizací

a) *Systém rozhodování a jeho praxeologický model*

Rozhodování organizace zde budeme chápat jako proces, v němž některý strukturní prvek organizace (určitá role nebo organizační subsystém – v dalším „rozhodovatel“) volí v souvislosti s řešením problémů souvisejících s fungováním organizace jedno z několika alternativně možných jednání. Tím, že určitým stimulům přiřazuje určité reakce, snižuje rozhodování nejistotu v chování organizace. Jeho definičním znakem je prvek volby mezi alternativami – kde neexistují alternativy jednání, nelze mluvit ani o rozhodování.

Rozhodování je jádrem řízení [9], a tak i záměrné činnosti organizace. Zde se zabýváme pouze o rozhodování týkající se společenských skutečností, jež v dalším souhrnně označujeme termínem *sociální problémy*, tedy o rozhodování, jež má sociotechnické důsledky. Jde o rozhodování, jaké běžně činí jak organizace, pro něž je ovlivňování sociální reality primárním cílem, tak i organizace, jejichž primární cíl je v jiné oblasti. Prakticky každá organizace činí např. rozhodnutí týkající se vlastních pracovníků či členů – jejich náboru, motivování, mobility, kontroly atd. Specifickou a důležitou z našeho hlediska budou taková rozhodnutí organizací, která ústí v rozsáhlé sociotechnické zákroky, jako jsou např. sociální plány a programy nebo různá sociálně politická opatření.

Rozhodování organizace je komplexním procesem, při němž se vytvářejí, uvádějí do pohybu a systémově váží struktury sociální, organizační, politické, kulturní, psychické, technologické atd. Jednotlivé stránky tohoto reálného systému rozhodování lze rekonstruovat pomocí různých *modelů*. Dynamický aspekt rozhodování postihují např. procesní modely, ukazující, jak se v průběhu rozhodovacího procesu transformuje jeho vstup na výstup. Tak

(Šipky znázorňují logickou a časovou návaznost jednotlivých kroků)

praxeologický model zobrazuje rozhodování jako sled racionálních kroků účelně vedoucích od vstupního problému k výslednému řešení („praxeologie“ je obecná metodologie vědomé lidské činnosti [7]). V případě rozhodování o společenské problematice lze případněji hovořit o sociotechnickém modelu rozhodování („sociotechnika“ [11] je metodologií dosahování záměrných společenských změn, a tedy aplikaci praxeologie ve společenské sféře). O konceptualizaci sociotechniky jako racionálního rozhodovacího procesu se pokouší např. Szaniawski [14].

Sociálně psychologický nebo *sociologický* model může zobrazovat rozhodování jako systém interakcí mezi organizačními rolemi, formálními (určenými v organizačních schématech) i neformálními, jež se spontánně vytvářejí v procesu skupinové dynamiky.

Dále by bylo možné proces rozhodování modelovat matematicky např. pomocí teorie her nebo jej chápat jako proces transformace informací atd.

Jiná kategorie modelů konfrontuje pouze výstup a vstup rozhodování, aniž by věnovala bližší pozornost procesu, který je spojuje. Sem patří některé optimalizační modely.

Reálný rozhodovací proces je každým modelem v nějakém směru zjednodušován a schematizován, některé jeho stránky se zdůrazňují na úkor jiných. Ze sociologického hlediska je třeba především varovat před racionalistickým zkreslením modelů založených na čistě logické analýze rozhodovacího procesu. Rozhodování, jehož se účastní lidští aktéři, není nikdy dokonale racionální — jeho racionalita může být filtrována a deformována sociální strukturou a subkulturou rozhodující se organizace.

Systém rozhodování organizace nás v dalším bude zajímat pouze z hlediska jeho informačních potřeb a využitelnosti poznatků konkrétního sociálního výzkumu. Za východisko další diskuse volíme *praxeologický model* rozhodovacího procesu. Jak už bylo uvedeno, jde o ideální model zobrazující strukturu rozhodovacího procesu jako sled účelných kroků a zkreslující ji tak ve prospěch účelové racionality. Ostatní stránky reálného rozhodovacího procesu (pokud jsou významné z hlediska jeho informačních potřeb) bu-

deme respektovat uvažováním kontextů (věcného, situačního, sociálního a organizačního), v nichž je praxeologicky modelované rozhodování zasazeno. Praxeologický model je znázorněn na obr. 1.

Uvedený model zobrazuje plně rozvinutý rozhodovací proces, jaký se může vyskytnout např. při přípravě rozsáhlejších sociotechnických opatření. (Přísně vzato, je tento proces uzavřen již aktem rozhodnutí, tj. krokem č. 12 našeho schématu. Takto úzké pojetí by však nechávalo stranou celou zpětnovazební složku rozhodovacího procesu — kroky č. 14 až 16 — která je prostředkem ověření účelnosti rozhodnutí a nemůže proto v praxeologickém modelu scházet. Dáváme tedy přednost širšímu pojetí, které zahrnuje i ji). Rozhodování je zde pojmuto jako cyklický proces, probíhající vždy znovu tak dlouho, dokud není uspokojena motivující její potřeba. Členění modelu na kroky resp. fáze má pouze analytický význam a je do značné míry arbitrární; zavádí pořadí, které může mnohdy být problematické. V závislosti na povaze řešeného problému a na dalších kontextech mohou v reálných situacích některé kroky odpadnout a ostatní být uspořádány jiným způsobem. Skutečné rozhodování bude také jen zřídka postupovat touto osnou v jediném směru; jak naznačují ve schématu šipky, bude spíše mezi jednotlivými kroky oscilovat a ke konci procesu se dospěje teprve po řadě návratů k předcházejícím fázím.

b) *Informační potřeby rozhodování organizací o sociální problematice*

Zdůrazňovat, že kvalifikované rozhodování musí být založeno na pravdivých, přesných, spolehlivých, adekvátních a včasných poznatcích, je banální. Někteří autoři např. považují zabezpečování informací (spolu s určováním cílů, sociální kontrolou a inovacemi) za jednu ze základních funkcí organizace vůbec. Složitější však již je otázka, jaká má být kvalita a kvantita těchto poznatků, jak mají být uspořádány, jakou hrají roli v různých fázích rozhodovacího procesu, jak souvisejí s různými jeho kontexty a na čem závisí jejich účelné využívání. V dalších odstavcích budeme proto uvažovat o tom, jaké jsou informační potřeby jednotlivých fází rozhodovacího procesu a jak jsou tyto potřeby ovlivňovány věcným, situačním, sociálním a organizačním kontextem rozhodování.

V *diagnostické fázi* rozhodovacího procesu jde v první řadě o to, formulovat často nejasně pocítovanou potřebu jako problém, tento problém jasně definovat,

zjistit jeho rozměry, minulý a předpokládaný budoucí vývoj, souvislosti a determinanty. Zapotřebí tedy bude především poznatků deskriptivní a explanatorické povahy týkajících se společenského systému, v němž problém vzniká, a jeho prostředí a dále poznatků prediktivní povahy o jeho budoucím pohybu. Co do objemu potřebných informací je tato fáze rozhodování zřejmě nejnáročnější. Jejím vyvrcholením je modelová rekonstrukce problému, z níž se vyjde při navrhování programu.

Fáze sestavení programu zahrnuje především kroky, při nichž konkrétní empirické poznatky budou hrát nepřímou roli a kde primárním vodítkem bude programová orientace organizace (rozhodovatele). Jde o určení cílového stavu, k jehož dosažení má rozhodnutí přispět, o stanovení hledisek, podle nichž se budou posuzovat jednotlivá variantní řešení — tj. o kritéria optimality a o určení hodnot, které nesmí být řešením zasaženy. Dílčí empirické poznatky zde mohou bezprostředně sehrát pomocnou úlohu — např. pomohou rozhodovateli objasnit, jaké jsou základní hodnoty pracovníků organizace. Právě v této fázi má však zásadní význam marxistická společenskovědní *teorie*, která rozpracovává a objasňuje základní cílové funkce organizací. Teorie zobecňuje a systémově váže jednotlivé empirické poznatky, které se pak rozhodování účastní jejím prostřednictvím. V této souvislosti je zřejmá neudržitelnost známého pozitivistického požadavku striktně oddělovat při sociálním výzkumu „fakty“ a „hodnoty“.

Ostatní kroky této fáze, v níž se hledají a ověřují nejúčinnější prostředky k dosažení vytčeného cílového stavu a uvažuje se o tom, k jakým vedlejším důsledkům použití zvoleného postupu povede, jsou náročné na poznatky kauzální a prediktivní povahy. Aby se nějaké opatření kvalifikovalo jako možné budoucí rozhodnutí, musí být především mezi ním a cílovým stavem prokázána příčinná souvislost; musí existovat rozumný stupeň pravděpodobnosti, že tento krok skutečně k žádoucímu výsledku povede. Proto je třeba hypotézy o příčinném působení variantních řešení empiricky ověřovat.

Komplexní posouzení variant předpokládá použití *systémového přístupu*, který

vychází z toho, že při záměrném zásahu do společenského systému se kromě důsledků žádoucích, zamýšlených a předvídaných dostaví také následky nežádoucí, nezamýšlené a nepředvídané, že některé následky mohou být latentní nebo se projevit se značným zpožděním a že požadované změny lze obvykle docílit několika alternativními způsoby.

Víme-li, jak jsou jednotlivá nabízející se řešení účinná, jak zasahují hodnotové konstanty a jaké vedlejší následky vyvolávají, můžeme je vzájemně porovnat a volit postup, v němž je bilance žádoucích a nežádoucích důsledků nejpříznivější.

Fáze hodnocení plní funkci zpětné vazby. Ověřují se dvě věci: jak dokonale bylo uskutečněno rozhodnutí a jak realizace tohoto rozhodnutí přispěla k vyřešení výchozího problému (tyto dvě informace nelze směšovat). Zpravidla lze předpokládat, že jakkoli rozsáhlé a fundované analýzy rozhodnutí předcházely, skutečnost se bude od předpokladů poněkud lišit, a to jak pokud jde o realizační proceduru, tak pokud jde o výsledky. V této fázi bude zapotřebí poznatků hlavně deskriptivních a kauzálních.

Přehledně jsou informační potřeby rozhodování vyjádřeny v Podgóreckého metodologických pravidlech sociotechniky [12]:

- před každou činností je třeba stanovit její potřebnost; před rozhodováním je tedy nejprve třeba poznat potřebu, která je motivuje;
- situaci, do které se má zasahovat, je nutno dostatečně popsat;
- je třeba zřetelně formulovat a pak ověřit hypotézy, na nichž je zásah založen;
- při každé činnosti je nutno respektovat hodnoty aktéra, které je tedy třeba poznat;
- je třeba uvažovat o alternativních způsobech jednání — o jejich účinnosti, reálnosti, důsledcích a nákladnosti — a tyto charakteristiky je tedy nutno změřit;
- je třeba počítat i s negativními, skrytými a zpožděnými důsledky jednání a zahrnout je do celkové bilance;
- je třeba ověřovat důsledky již provedených kroků.

Tolik tedy stručně o informačních potřebách rozhodovacího procesu na základě

praxeologického modelu. Další obecné charakteristiky potřebných poznatků lze odvodit z rozboru věcného, situačního, sociálního a organizačního kontextu rozhodování.

Věcný kontext rozhodování je dán povahou otázky, které se rozhodování týká; obecně lze říci, že je to obvykle konkrétní sociální problém související nějak s fungováním organizace a že vyústěním rozhodnutí bude vůči tomuto problému orientovaná akce.

Z tohoto hlediska bude tedy pro rozhodování zapotřebí soustředit poznatky týkající se reálných problémů a definované pro konkrétní společenské jednotky, poznatky celostní, syntetické a interdisciplinární. Jde o poněkud jinou organizaci poznatkového systému, než jakou disponují jednotlivé speciální společenské vědy, budující většinou na analytických kategoriích a členěné podle oborových specializací. Tyto analytické poznatky je často třeba do podmínek konkrétní situace teprve „přeložit“ — aplikovat je. (Poznatkové potřeby akce mohou vést i k reorganizaci tradičně uspořádaných poznatkových systémů podle nových hledisek. Tak se např. na průsečíku práva, psychologie, teorie organizace a řízení, sociologie a ekonomie vytvořila správní věda.)

Zapotřebí bude dále poznatků, které by mohly být bezprostředním vodítkem pro jednání, tedy poznatků dostatečně určitých a jednoznačných, podle možnosti kvantifikovaných. Z tohoto hlediska nebudou např. příliš funkční kauzální a prediktivní poznatky vázané na výhrady limitované různými kontexty a metodami získávání. Funkční potřeby rozhodování povedou k používání *modelového* způsobu myšlení, kdy se operuje s dočasně zcela či relativně uzavřenými soustavami proměnných, o nichž se předpokládá, že vzhledem k určitému účelu situaci pro daný okamžik dostatečně vystihují. Z orientace na akci plyne mimořádný význam těch nezávisle proměnných, kterými je za daných okolností (technických, ekonomických, etických atd.) možno záměrně manipulovat; typicky to budou proměnné vztahující se k materiálními stránkám života společnosti.

Při výčtu informačních potřeb rozhodování

vaciho procesu organizace zřetelně vynikají přednosti *marxistického sociálního výzkumu*, který díky své historické konkrétnosti, systémovosti, orientaci na celostní poznání a na materiální stránky společenského života je podstatně způsobilejší přínést pro rozhodování potřebné poznatky než např. některé formální směry buržoazní sociologie.

Situační kontext rozhodování zahrnuje časové a místní charakteristiky rozhodovacího procesu. Protože včasná redukce potřeby, jež rozhodování motivuje, bude obvykle předpokladem dalšího účinného fungování organizace, bude rozhodovací proces zpravidla probíhat v časové tísní. Poznávací akce, které by mu měly sloužit, mají pak omezené časové možnosti a zpravidla tedy nelze získat všechny informace, ani provést všechny rozbor, které by jinak byly vhodné. Bude tedy snaha předem kumulovat poznatky relevantní pro určité kategorie rozhodovacích situací, syntetizovat je a v případě potřeby pak pohotově využívat. Nedostatek času zvyšuje také nebezpečí, že se budou konstruovat neúměrně zjednodušující modely a činit předčasné závěry.

Sociální a organizační kontext jsou nejčastěji přehlíženými stránkami rozhodovacího procesu v organizacích.³ Nepochybně ke škodě věci, protože např. sociálně strukturní determinanty poznatků a jejich užití mohou být stejně důležité jako jejich determinanty praxeologické. Je třeba totiž si uvědomit, že rozhodování organizace není nějakým dokonale programovatelným strojovým procesem, ale funkcí reálného sociálního systému.

Ze sociologického hlediska lze tedy rozhodovací proces popsat jako řetěz interakcí mezi hierarchicky uspořádanými, specializovanými a formálně určenými organizačními rolemi. Chování nositelů těchto rolí bude funkcí nejen věcné povahy řešeného problému a praxeologických principů jeho řešení, ale také — často nezávisle na těchto činitelích — i funkcí skupinových očekávání vůči dané roli, jejího místa v organizační hierarchii, strukturálních a vývojových charakteristik organizace jako celku (např. její velikosti, diferenciovatosti, tvaru organizační pyramidy, stup-

³ O zásadním významu, který má pro analýzu rozhodování organizace sociálně ekonomický charakter obklopující ji společnosti, jsme se zmínili už výše; plyne z něho, jakým třídním zájmem roz-

hodování prospívá. V tomto odstavci chceme uvažovat o významu sociálních charakteristik samotné rozhodující se organizace.

ně centralizace, vývojového stadia, povahy rozdílu mezi formální a neformální strukturou), její subkultury apod.

Tytéž faktory budou ovlivňovat také informační metabolismus organizace. Poznatky z praxeologického hlediska pro rozhodování potřebné mohou být při průstupu strukturou organizace filtrovány, zkreslovány nebo i zcela blokovány. Pravděpodobnost výskytu těchto rušivých jevů obvykle poroste s počtem organizačních stupňů stojících mezi zdrojem poznatků a rozhodovatelem.

Většina rozhodovacích situací, jimž organizace čelí, je z jejího hlediska celkem standardní a často se opakuje. Standardizovány a v subkultuře organizace zachyceny jsou proto i postupy, jichž se při rozhodování používá, včetně postupů sloužících k zajišťování poznatků a poznatkových systémů samých; organizace se jich přidržuje se setrvačností, jež bývá přímo úměrná její dospělosti a stupni stability.

Obvykle jde o rutinní a spontánně vytvořené metody a poznatkové systémy, které přestože nemívají přísně vědeckou povahu, jsou prověřeny dlouhým užíváním. Někdy však může jít také o rutiny zastaralé, nepřiměřené, promísené předsudky a nesprávnými generalizacemi a odporující uplatnění objektivnějších informací a postupů. Může se pak stát, že někteří nositelé organizačních rolí zaujmou negativní postoje vůči poznávacím metodám a poznatkům, které jsou v organizaci netradiční, a odmítají je, dovolávající se proti nim „zdravého rozumu“ či „praktických zkušeností“.

Tento odpor se může u velkých a strukturně diferencovaných organizací ještě dále posilovat v důsledku dělby práce; role expertů pro získávání a zpracování poznatků se odděluje od rolí rozhodovatelů a obě kategorie vytvářejí relativně samostatné organizační subsystémy. Ty se pak vzájemně odlišují podmínkami své činnosti, skupinovou identifikací a profesionálním stylem, což mezi nimi někdy může vyvolávat napětí a komplikovat jejich vzájemnou komunikaci při zajišťování poznatkových potřeb rozhodovacího procesu [6].

Role rozhodovatele (může jím být např. vedoucí hospodářský pracovník podniku nebo referent národního výboru) bývá příznačně rolí praktika orientovaného na

včasnou akci a respektujícího strukturální a kulturní danosti situace.

Naproti tomu *role experta* pro získávání a zpracování poznatků bývá typicky rolí analytika, orientovaného v první řadě na poznání a často málo schopného brát v úvahu jiné než čistě kognitivní souvislosti řešeného problému (může jím být např. pracovník resortního výzkumného ústavu nebo komerční výzkumné instituce).

Zmíněná strukturální diferenciacie a z ní plynoucí komunikační těžkosti mohou vést i k opačným důsledkům, totiž k neadekvátnímu přeceňování možností a významu konkrétního sociálního výzkumu ze strany rozhodovatelů a odtud i k nerealistickému odhadu jeho role při rozhodování.

Souhrn v organizaci převládajících postojů, norem a zvyků, pokud se týkají používání a získávání informací, tvoří její *informační kulturu*. Na jedné straně mohou např. existovat organizace s vyvinutou kulturou využívání objektivizovaných a systematických informačních systémů při rozhodování a na druhé straně organizace preferující tradiční rutinní postupy. Je třeba ještě dodat, že shora uvedené nežádoucí důsledky dělby práce mezi rozhodovateli a experty pro získávání a využívání informací jsou více než vyváženy jejími výhodami a že v socialistické společnosti jsou v zásadě řešitelné vhodnými organizačními kroky.

Jiným sociálně podmíněným problémem je rozdílná schopnost nositelů různých organizačních rolí přijímat a využívat poznatky pro rozhodování relevantní, tj. jejich *recepční potenciál*. Ten bude mj. záležet na stupni a povaze vzdělání a odborné přípravy pracovníka a na pozici té které role v organizační hierarchii. V závislosti na této pozici budou pro různé role pravděpodobně existovat určitá optimální množství a optimální úrovně syntetizace poznatků, přiměřené jejich úloze v rozhodovacím procesu (čím výše bude např. role v organizační hierarchii umístěna, tím syntetičtější poznatky bude potřebovat).

Z našich úvah o sociálním a organizačním kontextu rozhodování organizace souhrnně plyne, že potřebné poznatky musí svou kvalitou i kvantitou respektovat charakter, umístění a recepční potenciál organizačních rolí, které se rozhodovacího procesu účastní, a že musí být komunikovány způsobem izolujícím je při průchodu orga-

nizační strukturou před nadměrnou filtrací, zkreslením, nebo dokonce zablokováním. Musí respektovat rutinní poznatkové fondy organizace, počítat s jejich setrvačností a brát v úvahu i celkovou informační kulturu organizace.

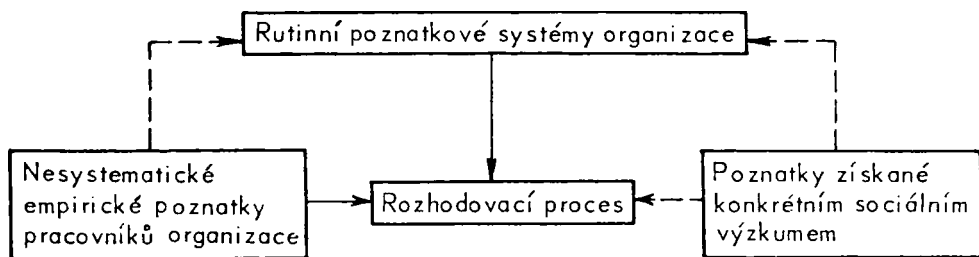
2. Sociotechnický výzkum

V předešlém odstavci jsme se pokusili naznačit, jakých poznatků je obecně pro rozhodování zapotřebí; nyní chceme uvažovat o tom, odkud se čerpají.

Organizace a jejich subsystémy získávají při rozhodování o společenské problematice potřebné empirické poznatky z mnoha zdrojů různorodé kvality. Nejčastěji to budou institucionalizované rutinní poznatkové fondy (např. různé statistiky a výkazy), o nichž jsme se už zmínili, a dále obecná praktická orientace a dílčí postřehy pracovníků organizace. Konkrétní sociální výzkum hraje mezi těmito zdroji jen pomocnou úlohu.

Schematicky situaci znázorňuje obr. 2.

Obr. 2: Zdroje empirických poznatků pro rozhodování organizace

Tyto informační zdroje bude možné umístit v nejrůznějších bodech kontinui validity, přesnosti, spolehlivosti a adekvátnosti potřebám rozhodování. I když poznatky získané konkrétním sociálním výzkumem (za předpokladu, že byl kvalitně proveden) budeme obvykle hodnotit nejvýše co do prvních tří uvedených kritérií, bylo by nerealistické klást je do absolutního protikladu s poznatky pocházejícími z ostatních zdrojů a zavádět v kontextu organizačního rozhodování dichotomii poznatků „laických“ a „vědeckých“. Např. některé rutinní poznatkové systémy založené na systematickém výkaznictví mohou svou poznávací hodnotou značně předčít

zjištění konkrétního sociálního výzkumu, který aplikoval např. dotazníkovou techniku.

V každém případě však máme v této souvislosti co činit se specifickým typem konkrétního sociálního výzkumu, pro nějž je charakteristické, že je bezprostředně motivován potřebou řešit v souvislosti s praxí organizace určitý konkrétní sociální problém a že jeho výsledků má být použito ke konkrétnímu sociotechnickému zákroku. Používáme zde pro něj označení *sociotechnický výzkum*.⁴

Sociotechnický výzkum se bude zřejmě v některých směrech lišit od výzkumu „základního“, ale také od výzkumu „aplikovaného“. (Prameny uvažující pouze o dvou stupňové hierarchii zahrnují zde zavedený pojem sociotechnického výzkumu pod výzkum aplikovaný.) Sociotechnický výzkum bude mít povahu vědeckého poznání a bude se tedy opírat o vědeckou teorii, současně však bude maximálně přizpůsoben operativnímu kontextu rozhodování.

Tato diferenciaci nechce rozdíly mezi

uvedenými typy výzkumu absolutizovat a není také v rozporu s principem jednoty teorie a praxe. I sociotechnický výzkum chce-li dojít k užitečným výsledkům, musí vycházet z marxistické společenskovední teorie. Respektujeme pouze fakticky vytvořenou dělbu práce při získávání poznatků na různé úrovni obecnosti a při různém stupni jejich vazby na bezprostřední praktické potřeby organizace. Všechny úrovně se vzájemně ovlivňují a jejich oddělení může být v konkrétním případě problematické.

Věcného a situačního kontextu sociotechnického výzkumu jsme se v různých souvislostech dotkli už výše.

⁴ V podobném významu se lze setkat také s termíny *akční výzkum*, *operativní výzkum* [2:308–318].

Nejdůležitější charakteristikou *věcného kontextu* je meritorní problematika, kterou se výzkum zabývá. Ponecháme-li toto hledisko, otevírající prakticky nekonečné možnosti diferenciaci, stranou, lze sociotechnické výzkumy typizovat podle toho, které fázi rozhodovacího procesu převážně slouží. Uvádí se *diagnostický výzkum*, plnící funkční potřeby diagnostické fáze rozhodování, a *výzkum vyhodnocovací*, obstarávající empirické poznatky při fázi hodnocení. Pro výzkumy sloužící při sestavování programu sociotechnického zá-
sahu se žádný zvláštní název neujal. Obvyčejně se předpokládá, že jsou založeny na nějaké variantě experimentální procedury a že tedy patří ke kategorii výzkumů „experimentálních“. Nebo se vychází z jejich úkolu předvidat důsledky variantních řešení a hovoří se pak o výzkumu „predikčním“.

Situační kontext je mj. charakterizován i tím, kdo byl iniciátorem výzkumné akce a jaké byly jeho motivy. Pokud systém rozhodování a systém výzkumu jsou organizačně odděleny (viz dále), půjde o to, který z obou měl rozhodující úlohu. Obvykle se myšlenka provést sociotechnický výzkum rodí v průběhu recipročního působení obou systémů, přičemž hlavní slovo má rozhodovatel. Jeho motivem bývá převážně skutečná snaha získat poznatky; někdy však organizace výzkumy podněcuje také jen proto, aby pod záminkou, že se „shromažďuje materiál“, rozhodnutí oddálily či vůbec eliminovaly nebo dodatečně racionalizovaly rozhodnutí už učiněná. Tyto nežádoucí případy jsou důvěrně známy každému, kdo se delší dobu sociotechnickým, resp. aplikovaným sociálním výzkumem zabýval.

Zbývá si všimnout *kontextu sociálního a organizačního* (opět uvažujeme na tomto místě pouze rámec rozhodující se organizace). Ten bude formován různě podle toho, do jaké míry je v dané organizaci oddělen subsystém rolí spojených s rozhodováním od subsystému rolí spojených s výzkumem. Možná uspořádání tvoří tyto základní typy:

a) *Oba subsystémy splývají*, rozhodovatelé provádějí výzkumy sami. Toto uspořádání přichází v úvahu nejčastěji u malých, nekomplexních, a tudíž strukturně nediferencovaných organizací (např. pracovník místního národního výboru si

průzkumem ověří názory občanů na rozmístění sítě služeb). Jeho výhodou je, že odpadájí problémy spojené s komunikací, nevýhodou pak nebezpečí kontaminace obou rolí jejich společným nositelem; spočívá v tom, že praktik-rozhodovatel se nedokáže při provádění výzkumu vymanit z čistě provozních rozměrů problému, že nepochytí jeho širší souvislosti a že tak nakonec získá poznatky pro rozhodování málo užitečné.

b) *Oba subsystémy jsou uvnitř organizace diferencovány* – rozhodovatelé disponují službami výzkumného útvaru nebo samostatných expertů-zaměstnanců (při velkém podniku např. pracuje podnikový sociolog). Vytváří se tedy role experta-výzkumníka (dále jen „výzkumník“) specializovaného na sběr, zpracování, interpretaci a komunikaci poznatků potřebných pro rozhodování, obsazovaná obvykle jiným typem pracovníků než role rozhodovatele. (Rozdily spočívají obvykle v druhu odborného vzdělání, předchozí praxe atd.). Jde o uspořádání pravděpodobné u velkých komplexních organizací, pro které je řešení sociální problematiky součástí běžné agendy.

Výhody tohoto uspořádání plynou z dělby práce, kterou zavádí, a spočívají v možnosti poskytnout odbornější služby a účinněji mobilizovat fond společenskovědních poznatků. O nevýhodách jsme se už zmínili; oba subsystémy se obvyčejně odlišují svou subkulturou – hodnotami, stylem práce, referenčními skupinami, profesionální perspektivou atd., což může vést k napětí a komplikacím při jejich vzájemné komunikaci. Experti-výzkumníci mívají často tendenci přeceňovat čistě logickou stránku rozhodování a nebrat dostatečně v úvahu jeho širší aspekty. Ztrácejí také bezprostřední kontakt s rozhodovacím procesem, což jim sice na jedné straně uvolňuje ruce, na druhé však ohrožuje adekvátnost jejich zjištění potřebám rozhodování.

V mnoha organizacích je role experta-výzkumníka definována nejasně a jeho status nejistý. Neurčitost role plyne mj. z nevyjasněných představ o možných funkcích konkrétního sociálního výzkumu při rozhodování a z obtíží při integraci výzkumníka do organizační hierarchie. Spolu s častými rozpaky rozhodovatelů nad praktickou použitelností konkrétního so-

ciálního výzkumu pro organizaci vůbec přispívá pak neurčitost role i k nejistotě statusu výzkumníka. To zase dále může komplikovat komunikační vztahy mezi systémem výzkumu a rozhodování.

c) Diferenciace obou systémů je vyjádřena i *diferenciací organizací*. Poznatky pro potřeby rozhodování obstarává jiná organizace než ta, která jich použije. Obvykle jde o organizaci specializovanou na konkrétní sociální výzkum. V tomto uspořádání jsou dále zesíleny kladné i záporné stránky řešení předešlého.

3. Vztah mezi rozhodováním organizace a sociotechnickým výzkumem

a) Některé metodologické zvláštnosti sociotechnického výzkumu

Tematická a funkční specifika sociotechnického výzkumu se odrážejí i v jeho metodologii. Uvedli jsme už, že existuje vztah vzájemné závislosti mezi předmětem, metodou a funkcí (účelem) výzkumu a že tedy konkrétní sociální výzkum, jehož primární funkcí je bezprostřední služba rozhodovací praxi, musí na tuto skutečnost reagovat i v metodologické oblasti a že tedy existují metodologická specifika sociotechnického výzkumu.

Ta se zřejmě nebudou týkat zásadních věcí; obecné metodologické principy výzkumu plynou z faktu, že jde o marxistický výzkum sociální reality, a jsou invariantní k jeho konkrétním funkcím. Specifika sociotechnického výzkumu však budou spočívat v modifikaci standardních postupů, v jiném důrazu na jednotlivé procedury a techniky a v odlišném uspořádání vstupu a výstupu výzkumného procesu; jsou natolik výrazná, že je bude nutné při jakékoli diskusi o aplikaci konkrétního sociálního výzkumu brát v úvahu. Jak poukazuje mj. i Zdravomyslov [15 : 54–58], tento požadavek se bohužel často nerespektuje.

Vybrané metodologické a organizační problémy sociotechnického výzkumu, pokud jsou pro tento výzkum specifické, chceme glosovat v dalších odstavcích.

V *přípravné fázi* výzkumu je jednou z prvních problematických otázek *vymezení výzkumného tématu*. Téma výzkumu je obvykle již v nějaké podobě zadáno rozhodovatelem — často však ve formě pro výzkum bezprostředně nezpůsobilé, proto-

že příliš poplatné jeho operativnímu způsobu myšlení. Zadání může být buď příliš, nebo nedostatečně specifikováno a úkolem výzkumníka pak je přeformulovat operativně vymezený problém do problému výzkumného (někdy se spolupráce výzkumníka rozšiřuje i na vlastní zadání — výzkumník např. pomáhá rozhodovateli zjistit jeho potřeby). V této fázi se musí teoretická erudice výzkumníka kombinovat s dobrou znalostí praktických problémů organizace a podmínek, za nichž rozhodování probíhá. Aniž by se příliš odpoutal od operativní úrovně problému, snaží se jej výzkumník konceptualizovat v pojmovém aparátu společenských věd a tak tuto úroveň překonat; opět zde tedy vystupuje do popředí *význam teorie* v sociotechnickém výzkumu a neplodnost primitivního empirismu.

Klíčovou otázkou je přitom volba přiměřeného stupně abstrakce; výzkumník nemůže automaticky přejímat způsob myšlení rozhodovatele, současně však musí stále počítat s tím, že v konečné fázi bude muset získané poznatky zpět do „jazyka“ rozhodovatele přeložit. Usiluje např. o to, najít sociálně strukturní, především tedy třídní dimenze problému (rozhodovatelé mívají často tendenci redukovat problémy jen na jejich psychologickou stránku), aplikuje systémový přístup (rozhodovatelé často vidí své problémy oddělené a opomíjejí jejich vzdálenější souvislosti), snaží se zahrnout i perspektivu objektu rozhodování (rozhodovatelé mívají někdy tendenci vidět problémy pouze ze svého vlastního stanoviska), používá historického a genetického přístupu atd.

Téma výzkumu je často třeba definovat interdisciplinárně (informační potřeby rozhodovacího procesu nerespektují delimitaci jednotlivých společenských věd), což vyvolává potřebu výzkumníků s hybridní kvalifikací a vede k týmové práci.

Konceptualizace problému by měla vyústit v jeho *model*, z něhož by bylo jasné zřejmé, s jakými proměnnými a vztahy se bude ve výzkumu operovat. Mimořádný význam modelového přístupu pro sociotechnický výzkum plyne z toho, že tento výzkum má pomáhat při přípravě a zhodnocení záměrného zásahu do společenské reality. V sociotechnickém výzkumu se budou často vyskytovat následující typy modelů:

deskriptivní a explanační model, mapující rozhodovaný problém, jeho souvislosti a determinanty;

sociotechnický model, ukazující, jakými prostředky lze dosáhnout cílového stavu (jeho základem jsou kauzální hypotézy vyslovené v modelu předešlém; obsahuje mj. tvrzení o příčinném vztahu mezi připravovaným sociotechnickým zákrokem a cílovým stavem – „intervenční hypotézu“);

model důsledků je doplňkem sociotechnického modelu, k němuž je v inverzním vztahu a který pomáhá korigovat; vytváří komplexní mapu důsledků zamýšleného sociotechnického zákroku, a to nejen těch, které jsou pro cílový stav funkční.

Mnohé výzkumné problémy se v organizacích často opakují a bylo by je proto možné typizovat; spolu s tím by bylo možné standardizovat i odpovídající modely.

Dalším krokem přípravné fáze, u něhož se zastavíme, je *projekt výzkumu*. V běžných konkrétních sociálních výzkumech se u nás v posledních letech rozmohlo stereotypní užívání metodiky, která kombinuje statistickou proceduru s technikou dotazníku nebo rozhovoru. Metodiky typické např. při výzkumech veřejného mínění.⁵ Tato metodika, předurčená poskytovat průřezová a agregativní data o postojích, míněních, hodnotách a podobných sociálně psychologických veličinách, není ve své standardní podobě plně adekvátním nástrojem pro všechny úkoly sociotechnického výzkumu, jenž má přinášet také poznatky kauzální a prediktivní povahy. osvětlovat trendy a vypovídat o skutečném lidském chování.

Tento tradiční přístup najde v sociotechnickém výzkumu uplatnění nejčastěji v jeho diagnostické fázi, kdy pomůže upozornit na potřeby, které sledovaná populace pocítuje, a zachytit její představy o příčinách, důsledcích a možných řešeních sociálních problémů. Jeho použitelnost lze dále rozšířit některými *metodologickými modifikacemi*, jež alespoň zčásti kompenzují nedostatky standardní verze.

Tak kromě postojů a mínění se zjišťují i činnosti, vztahy a normy; otázky se nekladou pouze průřezu populace, ale také strategickým kategoriím, jako jsou např. vedoucí pracovníci, neformální vedoucí.

tvůrci mínění; předmětem pozornosti nejsou jen atomizovaní jedinci, ale také celá seskupení vzájemně na sebe působících rolí (princip „kontextové analýzy“) nebo celé sociální útvary – např. organizace, pracovní skupiny, oddělení atd. (lze např. pracovat s „institucionálním dotazníkem“ místo dotazníku individuálního); místo jednorázových průřezových šetření se provádějí šetření opakovaná atd.

Ani tato vylepšení však neřeší zásadní potíže zmíněného přístupu: i nadále jsou informace zprostředkovány výpovědí respondenta, a tak vystaveny možnému zkreslení jeho vědomím.

Z méně používaných procedur je zvláště při přípravě programu a při vyhodnocování rozhodnutí vhodné použití *experimentu* [13], spojeného však v sociálním výzkumu s obecně známými obtížemi. K těm přistupují v sociotechnickém výzkumu ještě některé speciální komplikace: v úvahu pravidelně přicházejí jen nejméně rigorózní formy pokusu – experiment terénní a výjimečně experiment klinický; z etických, politických nebo technických důvodů bývá často nemožné vytvořit kontrolní skupiny, jež by vůbec nebyly sociotechnickému zásahu vystaveny; experimenty provedené při přípravě programu na malých populacích je obtížné aplikovat v měřítku skutečné sociotechnické akce nebo závěry z nich na tuto akci extrapolovat atd.

Východisko z těchto těžkostí je v užití takových experimentálních uspořádání, která nepředpokládají intaktní kontrolní skupiny, v nalezení rozumné rovnováhy mezi metodologickou čistotou a realitou a ve využívání quasiexperimentálních situací (jako jsou např. náhlé spontánní změny v hodnotách nezávisle proměnné) či náhradních postupů (jako může např. být analýza deviantních případů).

Potřeba provádět kauzální rozborů a predikce vede v sociotechnickém výzkumu k hojnému používání *longitudinálních studií* (např. opakovaných průřezových šetření nebo panelových studií) a *studií monografických* (případových). Význam případové studie, hlavně v diagnostické fázi rozhodování, záleží v její schopnosti poskytovat celostní poznatky o reálných společenských jednotkách a zachycovat

⁵ V ruské terminologii bývá označována zhruba slovem *opros*, v anglické slovem *survey*.

dynamiku jevů; vhodně zvolený jednotlivý případ může posloužit jako analogie systému, kterého se má rozhodování týkat.

Zásadní otázkou ve fázi sběru dat jsou zdroje, z nichž se v sociotechnickém výzkumu čerpají informace. Běžná praxe konkrétního sociálního výzkumu u nás obvykle preferuje zdroje primární – organizují se původní šetření, je snaha získat vlastní data. V sociotechnickém výzkumu, běžně poznamenávaném časovou tísní, týkajícím se problémů pro organizaci často standardních a majícím možnost disponovat institucionálními poznatkovými fondy organizace, je snaha o originalitu za každou cenu neúnosná.

Sociotechnický výzkum se musí v maximální možné míře opírat o zdroje sekundární, především o fondy systematických informací, které běžně shromažďuje administrativní aparát každé organizace v podobě výkazů, statistik, osobní evidence apod. Potíže může působit kvalita a způsob uspořádání těchto zdrojů – komunikační řetězec mezi realitou a výzkumníkem se zde prodlužuje – a výzkumník je proto musí kriticky hodnotit a hlavně aktivně ovlivňovat jejich vytváření. Měl by proto např. trvat na tom, aby se v běžných informačních systémech sledovaly i hodnoty sociologicky relevantních proměnných, aby tyto proměnné byly strukturovány způsobem umožňujícím měření a aby se při sběru dat dodržovaly elementární metodologické zásady. Jak jsme už poznamenali, nebyl by v sociotechnickém výzkumu na místě postoj povýšené „vědeckosti“, netečné ke všemu, co zavání administrativou. Využití sekundárních zdrojů spoří čas a prostředky, rozšiřuje informační bázi výzkumu a zajišťuje longitudinální data.

U velkých organizací, jejichž rozhodování si vyžaduje rozsáhlých informací o sociální problematice, lze uvažovat o zřízení „banky dat“ („archivu dat“) [5]. Banka dat archivuje, pořádá a shrnuje velké objemy relevantních informací z různých zdrojů (statistik, rozborů, výzkumů aj.) a pohotově je podle potřeby v syntetické formě poskytuje rozhodovatelům. Velkou kapacitu a rychlost operací

banky zajišťuje využití samočinného počítače.

Využitelnost sekundárních zdrojů závisí (kromě na jejich kvalitě) také na tom, jak systematicky je výzkumník zpracovává a jaké proměnné na nich dokáže definovat. Jejich analýzy je třeba provádět se soustavnou periodicitou, nikoli jen podle jednorázových potřeb konkrétních výzkumů. Informace na první pohled často triviální získávají na významu, jestliže se shromažďují systematicky, vzájemně kombinují a shrnují. Výsledkem takové permanentní analytické činnosti může být konstrukce standardizovaných syntetických indexů, charakterizujících stavové či dynamické vlastnosti sledovaných sociálních systémů jako celků (např. celých organizací a jejich složek, místních společenství, územních celků, průmyslových podniků atd.).

Tyto indexy bývají označovány jako *společenské ukazatele* („sociální indikátory“ [1]). Jejich poznávací hodnota je dána v prvé řadě tím, do jaké míry jsou teoreticky podloženy, tj. zda jsou operacionalizací teoreticky klíčových proměnných. Zdravomyslov [15: 54–58] např. uvádí tyto kategorie společenských ukazatelů (i když termín *společenský ukazatel* se v jeho práci bezprostředně neužívá):

- ukazatele sociálně ekonomické,
- ukazatele sociálně politické,
- ukazatele založené na „morální statistice“.⁶

Společenské ukazatele umožňují srovnávat sociální systémy v čase i v prostoru a poskytují pro rozhodování tak potřebnou syntetickou informaci. Pomáhají budovat soustavu *sociálního účetnictví*, která by organizacím sloužila paralelně s výkaznictvím ekonomickým.

Práce se sekundárními daty podtrhuje v sociotechnickém výzkumu význam *sekundární analýzy* [3] jako metodologie rozboru dat pocházejících z druhé ruky; její postupy bohužel nejsou zatím dostatečně rozpracovány a lze jen doufat, že s rozvojem strojových archivů dat se bude situace postupně zlepšovat.

Pokud se sociotechnický výzkum obrací ke zdrojům primárním – a to by měl činit

⁶ Společenské ukazatele charakterizující místní společenství by mohly např. zahrnovat charakteristiky demografické základny, ekonomické aktivity

obyvatel, jejich životní úroveň, bydlení, sociální struktury, kulturní aktivity, kriminality, sociální participace, religiozity atd.

jen když sekundární zdroje nevyhovují nebo jsou již vyčerpány — bude zřejmě ve srovnání s jinými typy výzkumů užívat ve větší míře techniky *přímého pozorování* a techniky analýzy dokumentů, resp. *obsahové analýzy*. Funkce přímého pozorování je zde dána tím, že poskytuje informace o chování a o fyzických charakteristikách zkoumaných objektů, a to informace přímé, nezprostředkované výpovědí respondenta.

Technika obsahové analýzy se hojně uplatní vzhledem k tomu, že mnoho informací o fungování organizace je uloženo v písemných dokumentech, které organizace běžně při své činnosti přijímá a produkuje (ve spisech, protokolech, stížnostech, korespondenci atd.). Technické otázky spojené s oběma uvedenými metodami jsou dostatečně známé.

Pro fázi *zpracování, analýzy a interpretace dat* je v sociotechnickém výzkumu charakteristický důraz na nejnáročnější analytické operace, totiž na analýzu kauzální a predikci. Na obojí se zde kladou vysoké gnoseologické požadavky, jelikož jde o operace, které se mají stát bezprostředním východiskem sociotechnické akce; ta také vzápětí prověřuje jejich validitu.

Kauzální analýza je zapotřebí především při určování determinant problému a variantních řešení v diagnostické fázi rozhodování, jakož i ve fázi hodnocení, když se ověřuje výsledek rozhodnutí. Mnohofaktorový přístup, jenž je při hledání příčin společenských jevů plně na místě a který také plyne ze systémového pojetí jejich analýzy, musí být doplněn o určení váhy jednotlivých faktorů, resp. o stanovení *hlavních faktorů*; budou to ty nezávisle proměnné explanačního modelu, od nichž se může začít odvíjet záměrný zásah („hlavní články“ kauzálního systému). Marxistické východisko sociotechnického výzkumu ukazuje, kde je hledat: nejčastěji to budou některé činitele ekonomické nebo sociálně strukturní.⁷

V sociotechnickém výzkumu bude riskantní spokojovat se s kauzálními rozbory založenými jen na asociacích nebo korelacích časově nediferencovaných průřezových dat,

stejně jako bude nespolehlivé zakládat *predikci* pouze na extrapolacích, korelacích nebo na záměrech a aspiracích sledované populace. Právě pro predikční analýzu má velký význam teoretická báze výzkumu a také banky dat, zvláště pokud zachycují časové řady.

Metodologické otázky kauzální analýzy a predikce tvoří však v konkrétním sociálním výzkumu obecně natolik objemný komplex, že podrobněji se zde jimi zabývat nemůžeme.

Několik slov ještě k metodologickým zvládnutostem *vyhodnocovacího výzkumu*, jehož funkcí je aposteriorní empirické ověření výsledků rozhodnutí (na rozdíl od toho testování modelu důsledků mělo rozhodnutí ověřit ještě před jeho realizací). Vyhodnocovací výzkum zjišťuje v zásadě dvě věci: v první své fázi ověřuje, jak přesně bylo rozhodnutí, tj. obvykle program sociotechnického zásahu, realizováno. Z tohoto hlediska je důležitá co nejpřesnější a nejúplnější dokumentace realizačních postupů, tedy sledu a povahy kroků podnikaných výkonnými složkami organizace.

V druhé fázi stanoví, do jaké míry se realizací přijatého rozhodnutí podařilo dosáhnout plánovaného cílového stavu. Tato informace má pro rozhodování nepochybně zásadní význam. Aby ji bylo možné získat, je však především zapotřebí přesně stanovit, co reprezentuje v dané situaci „sociotechnický zázrak“; uvažovat je totiž nutno jen skutečný vstup procesu záměrné změny a ten nemusí být vždy totožný s přijatým rozhodnutím (programem). Do jaké míry se od něho liší, prokáže právě první fáze vyhodnocovacího výzkumu. Za součást programu — a tedy za nezávisle proměnné, které je třeba respektovat — musíme považovat i různé jeho vedlejší aspekty, jako je organizační uspořádání, provádějící personál, časový rozvrh atd.

Dále je třeba přesně vymezit, v čem mají spočívat žádoucí důsledky zázraku; pokud není naprosto jasné, co rozhodovatel od řešení očekává, nelze se ani vyslovit o úspěšnosti rozhodnutí. Očekávané důsledky proto musí být operacionalizovány

⁷ Na rozdíl od sociotechnického výzkumu vystačí často konkrétní sociální výzkumy neorientované bezprostředně na akci jen s analytickým zmapová-

ním kauzální sítě, aniž jasně naznačují, kudy lze do systému vstoupit.

a výzkumník musí také disponovat metodickými prostředky, které by mu umožnily jejich přítomnost, či nepřítomnost rozznat. Musí uvážit, na jaké strukturální úrovni se mají požadované důsledky projevit (zda na úrovni jednotlivce, sociální kategorie, skupiny, organizace nebo většího systému), ve které sféře mají spočívat (zda ve sféře chování, či v oblasti postojů, hodnot, norem atd.), a přizpůsobit tomu metodologické nástroje. Jak jsme už upozornili, je třeba uvažovat i časový rozměr důsledků — některé mohou nastat okamžitě, jiné se zpožděním — a počítat s různým stupněm jejich viditelnosti.

Sociotechnický zárok nemusí vždy vést k cílovému stavu přímo, ale i prostřednictvím delšího kauzálního řetězu; v takovém případě musí vyhodnocovací výzkum prověřit všechny články, které počátek a konec řetězu spojují.

b) K metodologickým otázkám komunikace výsledků sociotechnického výzkumu

Naznačili jsme už, jak sociální a organizační kontext ovlivňují nejen motivaci, způsob provádění a kvalitu sociotechnického výzkumu, ale i jeho využití v rozhodovacím procesu. Ukázali jsme také na některé strukturální kořeny případných komunikačních potíží a napětí mezi rozhodovateli a výzkumníky a zdůraznili jsme, že v socialistické společnosti jsou dány objektivní předpoklady pro maximální využívání vědeckých poznatků v organizačním rozhodování.

Základní problém komunikace výsledků sociotechnického výzkumu je v *překlenutí mezery* mezi jeho zpravidla ne zcela specifickými a jednoznačnými závěry a potřebou rozhodovatelů disponovat jasnými vodítky pro akci. Hovoří se někdy o potřebě „překlady“ z jazyka výzkumu do jazyka rozhodování. Tento překlad bude zpravidla spojen s nebezpečím neuměrného zjednodušování, o něž se s výzkumníkem musí podělit i rozhodovatel. Poznátky získané konkrétním sociálním výzkumem ostatně nikdy nebudou jediným východiskem rozhodování organizace, protože to bude vždy formováno také politickými hledisky [15].

V praxi je třeba problémy komunikace výsledků sociotechnického výzkumu řešit volbou vhodné *strategie*. Kromě jejich prostého sdělení nebo projednání s rozho-

dovateli je možno uvažovat i o aktivnějších formách komunikace výzkumných zjištění; mohou se např. stát podkladem skupinové diskuse rozhodovatelů o problému. Výzkumník pak poznatky předkládá a navrhuje jejich výklad, konečná interpretace a využití je však ve značné míře i výsledkem úsilí rozhodovatelů. Zjištění výzkumu se tak zhodnocují konfrontací s jejich praktickými zkušenostmi a kromě toho se v průběhu skupinové diskuse mohou uvolnit i sociálně psychologické bariéry mezi systémem výzkumu a rozhodování.

Při posuzování použitelnosti konkrétního sociálního výzkumu jako jednoho z možných informačních zdrojů v organizačním rozhodování bude ve většině případů aktuální a realistický tento závěr: hlavní formou uplatnění nebude samostatný „výzkum“ jako zvláštní poznávací akce, ale spíše *difuze metodologických principů* sociotechnického výzkumu do rutinních poznávacích činností organizace a tak i postupné zvyšování poznávací hodnoty těchto činností. V pravém slova smyslu „výzkum“ bude přicházet v úvahu hlavně u velkých, komplexních a ekonomicky silných organizací při rozhodování o sociotechnických opatřeních zásadnějšího významu a za předpokladu značné časové tolerance.

V každém případě však je využívání konkrétních sociálních výzkumů a jejich metodologických prvků v rozhodovacím procesu organizací součástí progresivní snahy postavit toto rozhodování na racionálnější základy; je součástí úsilí plně využít principů vědeckého řízení v zájmu rozvoje socialistické společnosti.

Závěrem

Při omezeném rozsahu této stati jsme nemohli příliš překročit úroveň pouhé inventarizace některých metodologických otázek spojených s využitím konkrétního sociálního výzkumu v organizačním rozhodování. Naším hlavním cílem bylo na ně upozornit a vyvolat zájem o jejich podrobnější zpracování. To by pak mělo problematiku konkretizovat dvojím způsobem: podle meritorních typů rozhodovaných problémů a podle druhu rozhodujících se organizací.

Literatura

- [1] Bauer B. A. (vyd.), *Social Indicators: A First Approximation*, The MIT Press, Cambridge, Mas, 1966.
- [2] Bottomore T., *Sociology, A Guide to Problems and Literature*, Unwin, Londýn, 1965.
- [3] Boudon, R., *Analyse secondaire et Sondages sociologiques*, Cah. int. sociol., vol. 47 (1969), 5—34.
- [4] Freeman H. F., Sherwood C. C., *Social Research and Social Policy*, Prentice-Hall, Engl. Cliffs 1970.
- [5] Illner M., *Archív společenskovedních informací*, Sociol. časopis, r. 4 (1968), č. 4, 507—510.
- [6] Jałowicki B., *Sociotechnics and the Problem of Decision Making*, příspěvek na konferenci ve Varně, 1970.
- [7] Kotarbiński T., *Traktat o dobrej robocie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1955.
- [8] Merton R. K., *Social Theory and Social Structure*, Free Press, New York 1957.
- [9] Pavelka K., *Jak lépe rozhodovat*, Svoboda, Praha 1970.
- [10] Prutsek M., Kapr J. a Šafář Z., *Odpovědnost sociologů*. Sociol. časopis, r. 6 (1970), č. 5, 385—399.
- [11] Podgórecki A., *Zasady socjotechniki*. Wiedza Powszechna, Varšava 1966.
- [12] Podgórecki A. (vyd.), *Socjotechnika. Praktyczne zastosowania socjologii*. Książka i Wiedza, Varšava 1968.
- [13] Rykvin R. V., Vinokur A. V., *Socialnyj experiment*, Nauka, Novosibirsk 1968.
- [14] Szaniawski K., *Teoria decyzji i dyrektywy socjotechniczne*. V Podgórecki (vyd.): *Socjotechnika*, 1968.
- [15] Zdravomyslov A. G., *Metodologija i procedury sociologičeskich issledovanij*. Nauka, Moskva 1969.

Резюме

М. Илнер: Конкретные социальные исследования при решении организациями

Конкретное социальное исследование, главной функцией которого является предоставление сведений для непосредственных оперативных потребностей решения организациями о социальной проблематике, представляют собою специфический тип конкретного социального исследования, обозначаемого как «социотехническое» исследование. Вследствие своей оперативной функции социотехническое исследование имеет некоторые методологические особенности, обзор которых пытается дать предлагаемая статья. Знание и учет этих особенностей на практике исследования может содействовать лучшему использованию социотехнического исследования при решении и в результате этого и повышению эффективности руководства.

Исходным пунктом дискуссии является понятие «использования» сведений конкретного социального исследования в решении организационного характера. Мы понимаем его как

частично закрытую систему взаимоотношений между подсистемой решения и подсистемой социального исследования. В первой части уделяется внимание прежде всего подсистеме решения, функциональные потребности которой играют здесь роль независимых переменных. На основе практикологической модели процесса решения и учитывая его деловой, ситуационный, социальный и организационный контексты, мы обсуждаем, каковы информационные нужды решения организациями о социальной проблематике.

Во второй части уделяется внимание подсистеме конкретного социального исследования, а именно также с деловой, ситуационной, социальной и организационной точек зрения. В третьей части наконец статья занимается отношениями между обеими подсистемами. В первой очереди ставится вопрос о том, каким образом функциональные нужды решения отражаются в методике и организации конкретного социального исследования. Так как это очень широкий вопрос, мы ограничиваемся только обзором важнейших проблем без того, чтобы мы их могли решать. Методологическая специфичность социотехнического исследования не заключается повидимому в основных вопросах — общие методологические принципы истекают из факта, что речь идет о марксистском исследовании социальной действительности, и они инвариантны по отношению к его конкретным функциям. Дело больше в модификации стандартных приемов, в том, что подчеркиваются другие отдельные процедуры и техники, что другой порядок в деле открытия и закрытия исследовательского процесса.

Обращаем внимание на специфические условия и требования, играющие роль в социотехническом исследовании при определении темы исследования, при моделировании проблемы и ее решении, при проектировании исследования, в стадии сбора данных и при их анализе. Статья показывает недостаточность традиционной методики, подражающей исследованию общественного мнения, и возможности ее модификации, она показывает некоторые проблемы, связанные с применением эксперимента, важность лонгитудинальных и монографических работ, значение вторичных источников данных и вторичного анализа, значение машинных архивов данных, общественных показателей, техники прямого наблюдения и анализа содержания. Специфическим проблемам каузального анализа и прогнозированию в социотехническом исследовании и оценочному исследованию уделяется большое внимание.

В заключительной части имеется несколько замечаний о методологических и организационных вопросах коммуникации сведений социотехнического исследования. Обращается внимание на необходимость выбора соответствующей стратегии и на актуальность поиска не общепринятых форм. Важнейшим и, пожалуй, самым способным к применению элементов конкретного социального исследования в решении организациями не считаются самостоятельные исследования, но скорее диффузия его методологических принципов в познавательную деятельность организаций.

Summary

Illner M.: Concrete Social Research and Decisionmaking of Organizations

Concrete social research, the main function of which is to present findings to satisfy the direct operative needs of the decision-making of organizations in the area of social problems, represents a specific type of concrete social research denoted as "socio-technical" research. In view of its operative function, socio-technical research reveals some methodological singularities the survey of which is made in the present paper. The knowledge of and respect for these singularities in research practice may contribute to a better utilization of socio-technical research in decision-making and thus also to an increased efficiency of management.

The starting-point of the discussion is the concept of the "utilization" of findings obtained by concrete social research in the decision-making of organizations. We conceive it as a partially closed system of reciprocal relations between the subsystem of decision-making and the subsystem of social research. In the first part, attention is paid primarily to the subsystem of decision-making the functional needs of which play the role of independent variables. On the basis of the praxeological model of the decision-making process and respecting its material, situational, social and organizational contexts, we try to find out what kind of information needs appear in the decision-making of organizations in the area of social problems.

In the second part, attention is paid to the subsystem of concrete social research, again in terms of its material, situational, social and organizational aspects. Finally, in the third part, the paper deals with the relations between both the subsystems. First of all, the ways in which the functional needs of decision-making are reflected in the methodology and organization of concrete social research are considered. Since the problem in question is most extensive, we

limit ourselves to a mere survey of the most relevant problems — without being able to solve them. The methodological specificity of socio-technical research evidently does not lie in the fundamental questions of principle: the general methodological principles are based on the fact that they concern the Marxist research into social reality and are invariant to its concrete functions. They depend rather on a modification of standard processes, on a different emphasis laid on separate procedures and techniques and on a different arrangement of the input and the output of the research process.

We call the reader's attention to the specific conditions and requirements which, in socio-technical research, play their part in delimitating the research subject, in modelling and solving the problem, in elaborating the research project in the phases of data collection and analysis. The paper discusses the insufficiencies of traditional methodology imitating the public-opinion surveys, the possibilities of its modification, some problems connected with the use of experiments, the importance of longitudinal and monographic studies, the significance of secondary sources of data and of the secondary analysis, the significance of machine data archives, of social indices, of the techniques of direct observation and content analysis. Some attention is also paid to specific problems of causal analysis and prediction in socio-technical research and of evaluative research.

At the conclusion there are several remarks concerning the methodological and organizational problems of communicating the findings obtained by socio-technical research. The necessity of choosing an adequate strategy and the actual need of looking for non-conventional forms are pointed out. It is not the independent research actions but rather the diffusion of the methodological principles of research into the routine cognitive activities of the organizations that are considered as the most important and most efficient way of applying the elements of concrete social research in decision-making in organizations.

K některým otázkám reprezentativnosti a poznávací hodnoty studií lokálních komunit

IVO MOŽNÝ

Filosofická fakulta UJEP, Brno

Celý vesmír, pokud ho známe, je tak uspořádaný, že vše, co je pravdivé v jednom případě, je pravdivé také ve všech ostatních případech téhož druhu. Celá potíž spočívá v tom, jak identifikovat druh.

John Stuard Mill

Otázka reprezentativnosti vzorku a otázka rozsahu platnosti empirických zjištění jsou obecné metodologické problémy, jejichž řešení je ve vědách o lidském chování zvláště obtížné. Obecně lze říci, že čím větší je náhodně vybraný vzorek vzhledem k definované populaci (vzhledem k základnímu souboru), tím větší bude reprezentativnost empirických zjištění. Obecně můžeme také říci, že čím větší bude základní soubor, tím větší lze očekávat i poznávací hodnotu u výroků o tomto souboru: rozsah platnosti se zvětšuje s rozsahem základního souboru a tím stoupá i hodnota na něm empiricky testovaných výroků pro obecnou teorii.

U heterogenních, strukturovaných souborů se však se zvyšováním rozsahu souboru dostáváme na vyšší úroveň struktury, takže roste relativní počet speciálních podmínek, určujících pouze strukturu nižšího řádu, a klesá počet univerzálních podmínek, definujících celý soubor: čím vyšší je strukturní úroveň, tím obecněji platné výroky získáváme, leč také tím triviálnější. Čím speciálnější výroky se snažíme vyvodit z velkého souboru, tím větší je i riziko, že homogenní sady podmínek substruktur jsou na úrovni celku heterogenní, takže náš výrok aspiruje neoprávněně na vyšší úroveň obecnosti. Stává se pouze výpovědí o „průměru“, který nejenže neplatí pro celek, ale není pokryt pravidelností ani na žádné z nižších úrovní struktury zkoumaného souboru a v extrémním případě se v souboru vůbec nevyskytuje. Hodnota takových zjištění s rozsahem zkoumaného souboru nevrůstá, nýbrž naopak klesá jako závaží.

Nebezpečí podobné chyby roste při zkoumání jevů, jež jsou určovány velkými

množstvím podmínek, z nichž mnohé jsou neznámé a vzdorují identifikaci; zvláště aktuální je pak při formulování výroků stochastické povahy. Zde je také nejvíce patrna rozdílná úroveň metodologických obtíží klasických přírodních věd na straně jedné a společenských věd na straně druhé: v zoologii je např. na první pohled zjevná strukturně nepřiměřená úroveň otázky „kolik nohou mají obratlovci“; empirický test vzorku reprezentativního pro všechny obratlovce by patrně přinesl odpověď, že tři. V sociologii se můžeme důvodně obávat, že podobná zobecnění existují a nejsou odhalena.

Pro vědy o lidském chování je multi-determinace jevů charakteristická. „Následek“ mívá rozsáhlou sadu „příčin“ a indukce na základě empirických zjištění je o to obtížnější, že jednotlivé podmínky se vzájemně ovlivňují a působí pouze v určitém kontextu: sociální jevy jsou strukturně determinovány. Obtíž působí nejenom velký počet podmínek, ale i jejich nesnadná identifikace, a zejména specifikace jejich strukturní úrovně. Pro sociologii, která aspiruje na vybudování teorie platné pro velké soubory, pro struktury vysoké úrovně „globální společnosti“, je otázka „kontextu objevu“ a „kontextu platnosti“ a otázka hierarchie strukturních úrovní zvláště naléhavá. Společnost je celek strukturovaný v mnoha dimenzích a strukturní hierarchie jednotlivých dimenzí jsou uspořádány v složitém, mnohonásobně závislém systému asymetrické povahy. To je také jedna z příčin, proč systém speciálních sociologických disciplín zůstává neustálený a otevřený.

Určení rozsahu platnosti empirického výroku je v takové situaci stejně významné jako obtížné. Svůdná cesta redukce problému rozsahu platnosti na otázku reprezentativnosti vzorku pro soubor vede při nedostatečné metodologické pozornosti k naznačeným omylům. Abychom si ozejmili specifické aspekty, jichž musí

dbát zejména empirická sociologie, uvedme ještě jeden příklad. Fyzikální antropologie může bez velkého nebezpečí omylu tvrdit, že muži jsou v průměru větší než ženy. Měříme-li dostatečně velký, náhodně vybraný soubor jedinců druhu *Homo sapiens*, ověříme si pravdivost tohoto výroku každým měřením. Řekne-li sociolog, že muži mají v průměru větší počet sociálních kontaktů než ženy, musí si být vědom, že v určitých kontextech, v určitých strukturních úrovních toto tvrzení neplatí. Může ovšem otázku takto formulovat, protože mužská a ženská role jsou sociální kategorie, které působí jako podmínky v řadě jevů a mají vliv i na počet sociálních kontaktů; působí však vždy v kontextu s proměnlivou sadou dalších faktorů, jež mohou ustupovat do pozadí, anebo převažovat.

Základní dvě dimenze, ve kterých musí sociologie zvláště pečlivě specifikovat své výroky, jsou prostor a čas. Je to právě marxistická sociologie, jež od počátku zdůrazňuje zejména tyto dva aspekty sociologického poznání. Po právu poukazuje na malou poznávací hodnotu teorií o společnosti vůbec, bez zřetele na její třídní povahu, a trvale připomíná důležitost historického kontextu, nutnost pochopení společenských jevů v jejich dynamických aspektech v časovém kontinuu [6 : 30]. Specifikovat určitý výrok časově není obtížné – pokud se jej nesnažíme postihnout v jeho časové dynamice. Specifikovat určitý jev prostorově je ještě jednodušší – pokud pojmem prostor rozumíme jenom prostor fyzický. Takové pojetí pojmu prostor však znamená v sociologii nepřipustnou redukci, protože pro společenské jevy je charakteristické právě to, že jsou určovány nejen (a ne především) svými souřadnicemi ve fyzickém prostoru, ale zejména svým umístěním v prostoru sociálním, v multidimenzionální struktuře sociálních determinant. Do sociálního prostoru se také promítá aspekt času, protože jednotlivé prvky jeho struktury mají specifické charakteristiky historické determinace. Teprve v tomto komplexním kontextu však poznáváme sociální jevy v jejich úplně časoprostorové determinanci a můžeme usilovat o jejich hierarchizaci, uvedení ve vztah a vybudování teorie.

Naznačené (vzhledem k speciálnímu zaměření článku skutečně jen hrubě na-

značené) metodologické problémy vedou k tomu, že v empirické sociologii nelze považovat za překonané napětí na ose mezi výzkumem, jenž usiluje postihnout maximální počet podmínek v přirozeném kontextu i za cenu problematické zobecnitelnosti svých zjištění nad úroveň zkoumaného případu, a výzkumem, který klade důraz na exaktní identifikaci vybraného souboru podmínek, s nimiž pak operuje na vysoké úrovni reliability, předpokládá určitou homogenizaci podmínek, jež nepostihl. Rozsah platnosti výzkumu na jednom pólu osy nepřesahuje, striktně vzato, rozsah vybraného případu, bývá však logickou analogií rozšiřován – a bývá mu to vytýkáno, protože oprávněnost tohoto rozšíření nemůže matematicky či experimentálně dokázat. Rozsah platnosti výzkumu na druhém pólu osy je dán, striktně vzato, rozsahem základního souboru a mírou reprezentativnosti jeho vzorku. I když někdy rozšiřuje platnost analogií, je schopen přesně definovat znaky, jež musejí být analogické, a oprávněnost svých nároků na rozsah platnosti může matematicky dokázat. Může mu však být vytýkána redukce souboru determinujících znaků, resp. v určitých případech neoprávněný předpoklad homogenity nesledovaných znaků (podmínek). Tato výtka je vlastně výtkou nepřiměřené strukturní úrovně kladené otázky, protože strukturní úroveň je dána homogenitou relevantních podmínek.

Metodologické konsekvence procesů homogenizace a heterogenizace sociálních makrostruktur

Prudký rozvoj kvantitativních metod v sociologii dosáhl takového stupně, že jejich převaha dávno porušila rovnováhu na naznačené ose. Posun od kvalitativních ke kvantitativním metodám je považován za univerzální charakteristiku vývoje každé vědy [4 : 517] a míra její matematizace za míru její zralosti.

V sociologické metodologii není tento vývoj jen analogií univerzálního trendu ve vývoji metodologie věd a není také jen výrazem prudkého pokroku při zdokonalování aplikovaných matematických postupů. Multivariační korelace, faktorová analýza, analýza latentních struktur a všechny ostatní moderní matematické po-

stupy (ba ani použití samočinných počítačů, jež jistě znamená epochu v kvantitativních metodách) nebyly samy o sobě příčinou jejich bouřlivého rozvoje.

Volba poznávacího nástroje je vždycky instrumentální vzhledem k předmětu a cíli poznání. Z hlediska předmětu je prudký pohyb směrem ke kvantifikaci v sociálních vědách dán především hlubokými strukturálními změnami v soudobých společnostech, objektivním procesem jejich vnitřní homogenizace a redistribuce strukturálních úrovní. Zejména v hromadné produkci spotřebního zboží, jež uniformitou produkováných artefaktů vtlačuje standardní tvary i sociální skutečnosti, v rozvoji určitého typu organizace hromadné výroby, jež se stává přejímaným modelem vnitřní organizace i u institucí kulturních a správních, a ve všudypřítomnosti masových komunikačních prostředků, jež poskytují univerzální vzory chování, sjednocují kognitivní universum a standardizují vzorce hodnotové orientace, můžeme spatřovat tři základní komponenty procesu vnitřní homogenizace průmyslově rozvinutých společností. Tento vývojový trend v poznávané skutečnosti činí současně stále obecněji reálným předpoklad homogenity nepostihnutečných podmínek speciálních sociálních procesů a jevů a dává základ posunu od kvalitativní ke kvantitativní metodologii ve společenských vědách. Ať už je tento proces vzhledem k implikovanému posunu cílů sociologického poznání traktován kriticky („Společenská věda, která je současně atomistická a klasifikačně vyrůstá od atomů k obecninám, je Medusiným zrcadlem společnosti jednak atomizované, jednak uspořádané podle abstraktních klasifikačních pojmů, totiž pojmů administrativy“ [1 : 24]) nebo konstatován bez hodnocení, znamená v každém případě realitu, jejíž metodologické konsekvence pro sociologii nemohou být zanedbány.

Otázka empirické existence „lokální komunity“ a problém metodologické přiměřenosti jejích studií

Vnitřní vývoj struktury zkoumaného předmětu musí mít ovšem vliv nejenom na jeho metodologii, ale především na jeho systematiku. A zde opět vystupuje na povrch speciální druh obtíží, jimž musí čelit sociální vědy: jestliže strukturální charakter

neživé přírody je z hlediska člověka neměnný a jestliže strukturální změny v živé přírodě, vznik nových druhů a změny jejich charakteristik probíhají velmi pomalu, existující sociální struktury jsou relativně dynamické. Systém pojmů, jimiž sociologie označuje jevy jakožto specifické konfigurace znaků s pravidelným výskytem, musí být vzhledem k dynamičnosti struktur opakovaně kriticky zkoumány co do své platnosti.

Od samého počátku těchto obecných úvah máme na mysli empirické testování strukturální existence jednoho určitého pojmu; je to pojem *lokální komunity*. Kdokoli se rozhoduje pro empirickou studii lokální komunity a volí tento způsob zkoumání společenských jevů jakožto jeden z nejstarších sociologických postupů, narazí dnes už hned na počátku na elementární otázku, *zda lokální komunita v naší současné společnosti jako specifická struktura vůbec existuje*.

Fyzické bytí obce je ovšem nepochybné; je dáno ekologicky, prostorovou blízkostí bydlení a práce, souborem domů, bytů a závodů, které tvoří fyzický předpoklad pro lidské skupiny. Nepochybná je také administrativní, správní existence každé lokální komunity; MNV je základní správní jednotkou a soubor jedinců k němu náležejících najdeme lehce v kartotéce obyvatel v každé obci. To však samo o sobě ještě nemusí znamenat, že těmto evidentním jednotkám fyzickým a správním odpovídají i jednotky sociální: že lokální komunita skutečně funguje jako sociální subsystém, jako struktura *relativně* uzavřená, odlišitelná od struktur vyššího řádu tím, že představuje takovou množinu jedinců, v níž nacházíme četnější či významnější vztahy intrasystémové než vztahy intersystémové. Fyzická a správní existence obce sama nezaručuje, že lidé žijící na jejím správním katastru tvoří komunitu *v sociologickém slova smyslu*, tj. že impulsy a korektivy pro jejich jednání a hodnocení vycházejí ve významné míře z konkrétní pospolitosti, ve které žijí ve fyzickém kontaktu, a nikoli „zvnějška“, z institucí organizovaných na úrovni národního společenství a státu jako struktury vyššího řádu (respektive ze struktur ještě vyšších). Za daného stavu našeho vědění o povaze naší společnosti to nelze samozřejmě předpokládat a musí to být

dokázáno (nebo vyvráceno) empirickým testem, který přinese objektivní podklad pro základní posouzení metodologické přiměřenosti studií lokálních komunit v naší soudobé společnosti.

Empirický test strukturního specifika lokálních komunit

Otázku metodologické přiměřenosti, rozsahu platnosti i míry zobecnitelnosti výsledků studií lokálních komunit bylo třeba vyřešit při výzkumu, jehož zadání znělo na výzkum lokální kultury.¹ Pro výzkum byla zvolena tři malá moravská města situovaná vně příměstské oblasti velkoměst: Kroměříž, Kyjov a Nové Město na Moravě. Všechna sice patří do kategorie „malého města“, byla však volena tak, abychom měli možnost pracovat s komunitami nanejvýš velkými (Kroměříž asi 20.000 obyvatel, Kyjov 10.000, Nové Město 5.000) a mohli sledovat i vliv velikosti komunity.

Vybraná tři města se však od sebe nelišila jenom rozdílnou velikostí, ale i příslušností ke třem etnicky rozdílným oblastem, které se až do devatenáctého století honosily významnou lokální subkulturou:

Nové Město na Českomoravské vysočině leží v kraji se silnou protestantskou tradicí, kde způsob života je od nepaměti ovlivňován poměrně tvrdými životními podmínkami chudého kraje. Představuje přirozené centrum charakteristické subkultury Horácka.

Kyjov je slovácké městečko s výraznou etnickou charakteristikou a bohatým folklorním zázemím, houževnatě a dlouho vzdorující asimilacím. Je to přirozené lokální středisko zcela jinak orientované krajiny vinohradů.

Kroměříž je známa jako „hanácká metropole“, město se silnou katolickou tradicí, ještě nedávno bohaté centrum úrodné Hané a kdysi i sebevědomé biskupské sídlo.

Existuje ještě něco z bývalé individuality životního slohu a hmotné kultury těchto tří rozdílných lokálních kulturních center? Navštívíme-li dnes tato, snad ještě před padesáti, sto lety tak rozdílná města, žádný vnější znak už nám nepomůže roz-

poznat jejich původní charakteristiku. Fronta domů hlavního náměstí se k nám obrací týmiž vývěsními štíty, úřadovna MNV nemá žádnou lokální charakteristiku, v trafikách najdeme stejný výběr novin a časopisů. Sjedený závodní klub pracujících, systemizovaná škála zájmových spolků, jednotná škola. I lidé jsou si více podobní, utvářejí je tytéž vlivy. Večer co večer je baví a uspává tentýž televizní program, jeden a tentýž film oběhne postupně místní kina, rutina práce, předpisů i neformálních struktur je k nerozeznání podobná v závodech a dílnách všech tří měst, neboť všechna patří k jednomu propojenému a centrálně řízenému systému národního hospodářství.

Také konzum a volný čas je určován všude týmiž determinantami. Místní restaurace mohou být zařazeny do jedné ze čtyř v úvahu přicházejících cenových skupin, jejich zařízení, úpravu jídel i obsluhy určuje univerzální norma. Tu i tam se spoří na rodinný automobil a dovolená se kupuje v Čedoku. Dávno už zmizely kroje a mladé ženy se oblékají podle jednoho módního žurnálu. Domácnost v novém sídlišti, stejně jako v dožívajícím starém domě, je zařízena tímtež nábytkem z velkých sérií; nenajdeme v ní stopy místní subkultury, liší se nanejvýš dobou svého vzniku.

Tato strukturální uniformita má svou historickou dimenzi, je výsledkem společného dějinného procesu. V časové posloupnosti se etnické subkultury rozpadaly pod tímiž náporů. Historická zkušenost vrstevníků je společná. Původní etnickou svéráznost devatenáctého století likvidovalo nejprve pronikání průmyslové výroby, pak konec Rakouska, ztráta sociální distance a výsad z první buržoazně demokratické republiky, společný zážitek druhé světové války a nakonec velmi hluboké sociální změny po roce osmačtyřicátém, které otřáslý i tradiční strukturou povolání.

Už na základě tohoto letmého přehledu zjevných faktů se musíme zeptat: Má za takové situace vůbec smysl klást si otázku, zda trvá něco jako regionální specifická kulturní konfigurace, resp. zda a co přetrvalo z původních subkultur tradičních etnických celků? Tato otázka v sobě

¹ Závěrečná zpráva z výzkumu *Lokální kulturní centra* (I. Možný a kolektiv) je připravena v rukopise; dále uvedená data byla získána speciální

studií k této zprávě: *Komunikační a integrační struktura lokální komunity*.

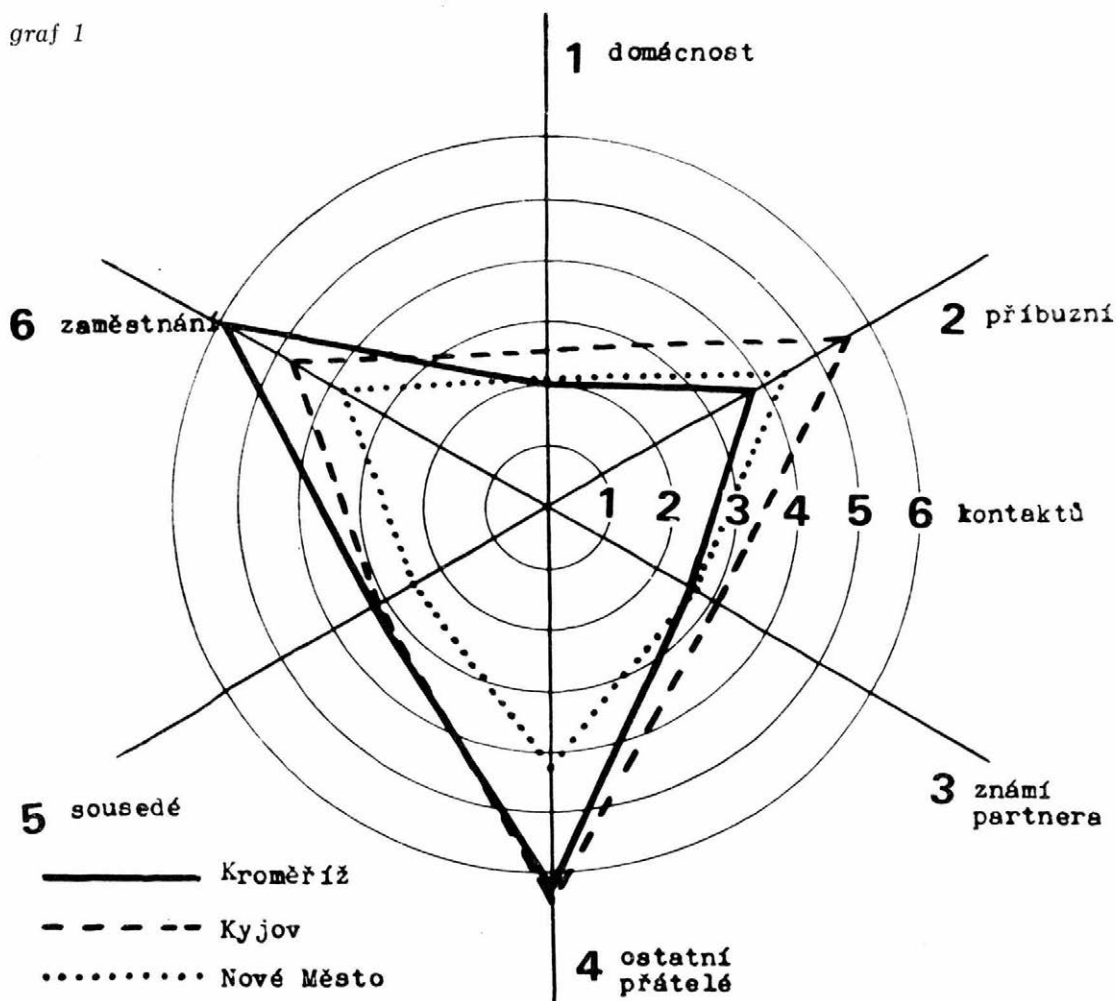
zároveň implikuje naši sociologicky významnější otázku, zda existuje vůbec ještě lokální komunita jako strukturální jednotka, nebo žijeme ve společnosti strukturované v jiných dimenzích a z kulturního hlediska tak homogenní, že mluvit o lokální komunitě nemá sociologický smysl.

Interakční a komunikační struktura komunity jako testované kritérium

Jako testované kritérium strukturní shody či odlišnosti tří zkoumaných komunit byla vybrána struktura primárních vazeb ve zkoumaných souborech, a to zejména charakter vzorců nezprostředkované

komunikace, jež vytvářejí intimní komunikační pole jedince (dále jen IKP). Rozsah intimního komunikačního pole a jeho orientace v dimenzích rodina, příbuzenstvo, sousedství, zaměstnání a přátelé podávají základní výpověď o habitu subkultury a zároveň patří k těm kulturním rysům, které si subkultura sama o sobě neuvědomuje a které ovšem také unikají povrchnímu pozorovateli; jde o tzv. „skryté vzorce chování“ (Merton). Můžeme o nich zároveň předpokládat, že jsou rezistentnější a zůstávají nedotčeny povrchnějšími kulturními změnami, jež zasahují třeba i velmi nápadným způsobem vnější a viditelné kulturní rysy.²

graf 1

² Podrobná diskuse o použitých termínech a způsob jejich operacionalizace jsou uvedeny v základní studii; tam je také shromážděn širší okruh podpůrných dokladů pro naše tvrzení. V žádném případě ovšem tento článek nechce vzbudit dojem, že zde nebo v citované základní studii byl podán vyčerpávající důkaz o strukturální specifikaci lokální komunity. Celá první část článku záměrně

upozorňuje na multideterminaci speciálních jevů a obtížnost jednoznačné identifikace „příčin“ v sociálních jevech. I pro náš případ platí, že výsledky testování zvolených kritérií, jakkoli relevantních, pouze nasvědčují existenci zkoumaného jevu, dokázat ho však beze zbytku je mimo možnost jedné empirické studie.

Soudíme proto, že ač by se odpověď zdála na první pohled jasná, vyplatí se přece jenom si položit otázku, zda se zachovaly nějaké rozdíly mezi třemi zkoumanými lokálními komunitami, které by ukazovaly nikoli na vliv jejich velikosti a umístění na škále urbanizace, ale spíše na jejich rozdílnou etnickou historii.

Roztřídíme-li zkoumaný soubor na pod-soubory podle tří zkoumaných měst, dostaneme v grafickém vyjádření tento obraz o rozdílech v charakteristickém tvaru a rozsahu intimního komunikačního pole (viz graf 1 na s. 455).

Srovnáním zjišťujeme, že rozdíly mezi městy jsou daleko menší než rozdíly mezi charakteristickým tvarem a rozsahem IKP v různých vzdělanostních i věkových skupinách a skupinách podle pohlaví: příslušnost k sociálním skupinám podle roli generálního statusu má na IKP větší vliv než příslušnost k jedné ze tří zkoumaných subkultur.

Druhý závěr přinese srovnání absolutní velikosti průměrného komunikačního pole s velikostí tří zkoumaných komunit: uspořádána podle rozsahu IKP, zaujímají města toto pořadí v celkovém počtu kontaktů na jedince:

1. Kyjov	25,48 (10 000 obyvatel)
2. Kroměříž	24,03 (20 000 obyvatel)
3. Nové Město	19,82 (5 000 obyvatel)

Na otázku, zda má blízkého přítele, odpovídá kladně v

1. Kyjově	70 % respondentů
2. Kroměříži	67 % respondentů
3. Novém Městě	61 % respondentů

Pořadí rozsahu IKP se tedy *neshoduje* s pořadím velikosti měst. Stejně tak kvalitativní charakteristika IKP (která se tu opět projevila jako shodná s kvantitativní) nenasvědčuje, že by velikost města měla na charakter primárních vazeb ten vliv, který předpokládá Wirthova teorie urbanizace [8]; námi zjištěné výsledky tuto teorii *nepodporují*. Právě *nejmenší* lokalita — Nové Město — se vyznačuje *nejmenším* IKP a nejčastěji si absencí vazby k blízkému příteli, tedy proti všemu

očekávání největší *slabostí primárních vazeb*. Přírozeným vysvětlením zůstává možný vliv tradice, projev rezistentních skrytých kulturních vzorců etnických charakteristik horácké subkultury.

Eliminace vlivu demografických faktorů

Zjištění existence lokálních kulturních vzorců by upozornilo na strukturní úroveň, jejíž existence uniká zběžnému pohledu a v určité dimesi vzdoruje jinak univerzální homogenizaci národní společnosti; je proto zapotřebí velké opatrnosti při vyslovení byť i předběžných závěrů. Na empirickém materiálu si musíme nejprve zodpovědět dvě otázky:

1. zda jsou zjištěné rozdíly při dané velikosti vzorku statisticky významné;
2. pokud jsou významné, zda se nejedná o klamnou korelaci, za níž je skryt vliv intervenujících proměnných rozdílné demografické skladby tří zkoumaných měst.³

Ad 1. T-testem zjišťujeme, že rozdíl v průměrném počtu kontaktů je mezi Kyjovem a Kroměříží statisticky nevýznamný, mezi Kroměříží a Novým Městem významný na hladině 10 % a mezi Kyjovem a Novým Městem významný na hladině 1 %. Významnější než rozdíl v rozsahu komunikačního pole jsou rozdíly v jeho tvaru: testujeme-li např. rozdíl mezi počtem kontaktů v domácnosti mezi Kroměříží a Kyjovem, zjistíme významnost rozdílu na hladině 1 %; z grafických analogií vyplývá (srovnej graf 1.), že *většina rozdílů v počtu kontaktů v jednotlivých dimenzích mezi jednotlivými městy jsou rozdíly statisticky významné*.

Ad 2. Zjištěné rozdíly mohou být ovšem výrazem skrytého vlivu odlišné demografické struktury jednotlivých měst. Abychom tento vliv eliminovali, vezmeme nejprve za standard průměrný počet kontaktů z *celého* sloučeného vzorku tří zkoumaných měst v určité dimenzi komunikačního pole, např. u „kontaktů volbou“. Jednoduchý výpočet nám pak umožní porovnat v dané dimenzi četnost očekávanou podle vzdělanostní struktury v daném městě a četnost skutečnou. Tak

³ Statistické výpočty k testování vlivu demografických proměnných provedla Hana Nechutová a

na zpracování dat se podíleli pracovníci LPS VUT v Brně.

Nové Město by mělo mít podle své vzdělanostní struktury 4,9 kontaktů volbou

má ve skutečnosti 2,27 kontaktů volbou.

Nižší počet kontaktů ukazuje na vliv subkultury města.

Kyjov naopak by měl mít podle své vzdělanostní struktury 4,9 kontaktů volbou

má ve skutečnosti 6,45 kontaktů volbou.

Vyšší počet ukazuje na vliv subkultury města.

Obdobný výsledek získáme při porovnání očekávaných a skutečných četností podle poměru mužů a žen.

Nespokojíme-li se s předpokladem, že stejně vzdělané demografické skupiny (např. vzdělanostní skupiny, muži, ženy) se chovají stejně v různých městech, nemůžeme brát pro vážení kontaktů za standard průměrný počet kontaktů z celého sloučeného vzorku tří zkoumaných měst. Přesnější bude, vezmeme-li za standard počet kontaktů podle daného kritéria vždy v jednom ze srovnávaných měst. Vezme-li na příklad za standard Nové Město a zkoumáme dimenzi „přátelé volbou“, zjistíme, že kdyby se obyvatelé Kyjova chovali jako obyvatelé Nového Města,

měli by při vzdělanostní struktuře svého města v průměru 4,54 kontaktů volbou,

mají však ve skutečnosti 6,45 kontaktů volbou.

Zvýšení počtu ukazuje na vliv subkultury města. Provedeme-li tentýž výpočet pro Kroměříž, zjišťujeme, že obyvatelé Kroměříže by měli mít podle vzdělanostní struktury 4,62 kontaktů volbou,

mají však ve skutečnosti 6,27 kontaktů volbou.

Rozdíly v počtu kontaktů nejsou tedy způsobeny jen demografickou strukturou měst. Lokální subkultura tu má značný vliv; zejména Nové Město má značný „izolační“ vliv proti Kroměříži a zejména proti Kyjovu.

Eliminace vlivu délky pobytu

Než se plně opřeme o tento závěr, musíme věnovat pozornost ještě jedné námitce. Je vůbec možné, aby lokální subkultura měla takový vliv na rozdíly v rozsahu IKP, když přece víme, že určitá — tu větší, tu menší — část obyvatel se do jednotlivých měst teprve nedávno přistěhovala a tedy do lokálních subkultur svou socializací vůbec nepatří? Kromě toho budou mít nově příchozí logicky menší IKP; není tedy způsobeno rozdílně velké průměrné IKP rozdílným podílem nově příchozích ve třech zkoumaných městech?

Abychom tyto námitky mohli uznat, nebo vyvrátit, musíme nejprve zjistit:

- je-li rozložení zkoumaného vzorku v jednotlivých městech podle délky pobytu rozdílné a jaký je podíl nově příchozích;
- jaká je závislost rozsahu IKP na délce pobytu. V případě, že v jednotlivých městech zjistíme významné rozdílné rozložení vzorků podle délky pobytu a zároveň určitou závislost rozsahu IKP na délce pobytu, vyslovené námitky platí a my se budeme muset přesvědčit, není-li rozdíl mezi třemi zkoumanými městy způsoben pouze rozdílným podílem starousedlíků.

Ad a. Rozložení vzorku podle délky pobytu ve třech srovnávaných městech skutečně rozdílné je:

Délka pobytu podle měst:

Délka pobytu:	Města:		
	Kyjov	Nové Město	Kroměříž
0— 5 let	19 %	24 %	10 %
5—15 let	34 %	25 %	26 %
15 a více let	16 %	28 %	33 %
od narození	31 %	23 %	31 %
	100 %	100 %	100 %

Podíl nově příchozích je zvláště vysoký v Novém Městě a v Kyjově. Nebydlí-li každý čtvrtý, resp. každý pátý obyvatel ve městě ještě ani pět let, svědčí to o velké imigraci. Počítáme-li mezi starousedlíky ty, kteří bydlí ve městě více než 15 let, můžeme počítat v Kroměříži s 64 %, v Novém Městě s 51 % a v Kyjově jen s 47 % obyvatel.

Ad b. Závislost rozsahu IKP na délce pobytu je poměrně malá (C. norm. = .156) a při dané velikosti vzorku statisticky nevýznamná.

Jisté přibývání rozsahu v závislosti na délce pobytu však zaznamenáváme:

Délka pobytu:	Průměrný počet kontaktů:
0— 1 rok	18,99
1— 5 let	19,39
5—15 let	21,44
15 let a déle	21,95
od narození	24,40

graf 2.

Rozsah IKP podle měst pro starousedlíky (bydlí ve městě od narození):

C. norm. = .295, hlad. význ. < 5 %, n=211

graf 3.

Rozsah IKP podle měst pro nové příchozí (0 až 5 let):

C. norm. = .307, hlad. význam. = > 5, n=148

Protože jsme tedy ad a. i ad b. jistou závislost našli, provedeme zkoušku, není-li rozdíl ve velikosti IKP způsoben rozdílným počtem starousedlíků: tříděním třetího stupně budeme podle měst porovnávat rozsah IKP jen u těch, kteří žijí ve svém městě od narození. (Viz graf 2.)

Vidíme tedy, že i při eliminaci vlivu délky pobytu existují statisticky významné rozdíly mezi rozsahem IKP ve třech zkoumaných komunitách: starousedlíci v Kyjově

mají největší, v Kroměříži střední a v Novém Městě nejmenší IKP — což odpovídá vzorci místní subkultury.

Je zajímavé, že rozdíly podle lokální subkultury nalézáme i u nově příchozích. (Viz graf 3.) Pro tento jev nacházíme dvojí vysvětlení:

a) Nově příchozí se zařazují do existujících interakčních sítí jako do daných struktur a jsou nuceni přizpůsobit jim své chování jakožto dané realitě. Poněvadž sociální interakce je proces dvoustranný, subkultura každého města vtiskne okamžitě i každému nově příchozímu charakter svého typického IKP. V „izolacio-

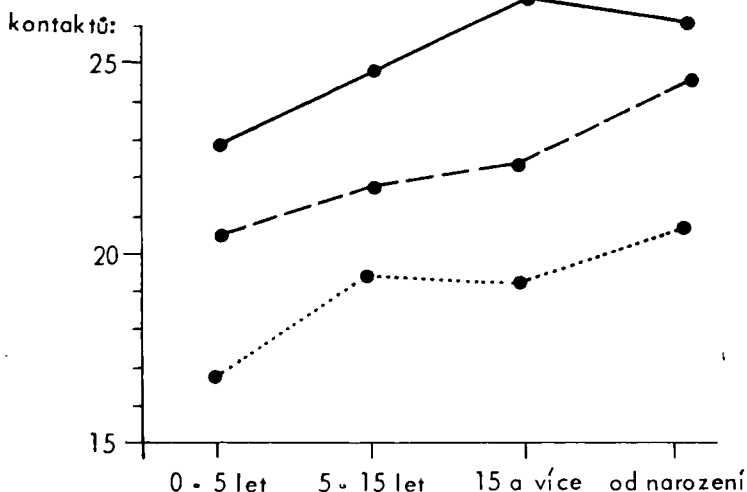
nistickém“ Novém Městě navazují novousedlíci nové sociální kontakty relativně nejobtížněji (největší podíl „malého IKP“ mezi nově příchozími — 44 %, proti 28 % u starousedlíků), kdežto v družném Kyjově to jde poměrně lehce („malé IKP“ má jen 17 % z nově příchozích, ze starousedlíků jen o něco méně — 14 %).

b) Vysoký podíl nově příchozích v Novém Městě i v Kyjově byl způsoben výstavbou bytů při novém závodě. Pracov-

níci nového závodu však původně dojížděli většinou z blízkého okolí – přistěhovali se tedy do města z nedaleka, nejsou to „new-comers“, jak je zná např. americká sociologie – tedy lidé s odlišnou subkulturou. Nově příchozí v Novém Městě i v Kyjově patří k téže subkulturě, a i když u nich platí, že s přibývajícím lety pobytu v obci mírně roste rozsah IKP, platí to jen na úrovni dané především subkulturou, jak ukazuje i následující tabulka a grafické znázornění:

existenci „lokálního“ faktoru, jenž specifickým způsobem ovlivňuje sledované jevy v každé ze tří zkoumaných komunit. Metodologické důsledky takového zjištění nemohou být ignorovány: Znamená to, že všechno, co jsme o povaze lidských vztahů zjistili ve zkoumaných komunitách, je omezeno rozsahem platnosti vždy jenom na zkoumaný případ dané obce? A naopak: Lze na základě tohoto zjištění existence obce jako strukturální úrovně pro určitou dimenzi sociálního systému pova-

graf 4.

LEGENDA:

Kyjov —————
Kroměříž - - - - -
Nové Město

Průměr rozsahu IKP podle míst a podle délky pobytu:

Délka pobytu:	Města:		
	Nové Město	Kroměříž	Kyjov
0 – 5 let	16,96	20,26	22,70
5 – 15 let	19,35	21,38	24,59
15 a více let	19,09	22,16	26,76
od narození	20,44	24,90	25,79

Důsledky zjištění lokálního specifika pro rozsah platnosti závěrů ze studií lokálních komunit

Podobně jako rozsah IKP byla ve zmíněném výzkumu testována řada dalších indikátorů interakční a komunikační struktury. Všechny výsledky shodně ukazují na

žovat za nepřiměřená všechna zobecnění pro větší globální skupiny? Ač i takové hledisko může být pokusně formulováno, po krátkém zkoumání je musíme odmítnout jako nepřiměřený závěr. V soudobé sociologické literatuře neexistuje plná shoda o rozsahu platnosti poznatků ze studií lokálních komunit a v zjednodušujícím přehledu můžeme citovat dvě protichůdná chápání jejich poznávací hodnoty.

Na jedné straně může být lokální komunita zkoumána jakožto jednotka reprezentativní i pro jiné obce v téže společnosti. Tak sociologická monografie o holandské obci Sassenheim, nazvaná *A Dutch Community*, vychází metodologicky z předpokladu, že zkoumaná komunita je určitým prototypem života komunit

v Holandsku vůbec [3]. Snad můžeme říci, že takový přístup neshromažďuje při kulturní a sociologické analýze data z více obcí také proto, že je to nadbytečné: jedna obec zastupuje uspokojivě všechny ostatní v dané společnosti, neboť jsou jí podobné.

Na druhé straně však může být obec zkoumána jako samostatná kulturní jednotka, odlišná od všech ostatních, unikátní, takže jakýkoli průměr, s nímž pracují statistická šetření vyšších celků, postrádá oprávnění. Snad můžeme říci, že z tohoto hlediska zkoumat celek je nesmyslné: žádný vyšší celek neexistuje, resp. není ničím jiným než heterogenní konfigurací homogenních subkultur.

Tomuto hledisku je blízký pohled R. Königa, který o lokální komunitě říká:

Člověk ve svém vývoji od dětství k mládí a k dospělosti přichází v komunitě poprvé do styku se všemi sociálními vztahy, jež přesahují úzký rámec rodiny. Ačkoli není vždycky možno — navzdory romantickým přesvědčením — přehlédnout celou komunitu, třeba i malou, je pravda, že v komunitě sociální život dosahuje nejvyššího stupně konkrétnosti (tangibility), stejně jako v rodině nejvyššího stupně vřelosti, kterou žádná jiná instituce v pozdějším životě člověka nemá. Můžeme říci, že komunita je tím místem, kde společnost jako celek, jako vysoce složitý fenomén, je přímo dostupná zkušenosti, zatímco všechny ostatní faktory společnosti se bez výjimky rychle stávají abstraktními a nemohou být tak bezprostředně prožívány jako v komunitě. ...komunita reprezentuje totalitu života nejenom ve svých vnitřních rozměrech, ale také proto, že pro mnohé je absolutně identická s totalitou života vůbec [5 : 4—5].

Tradičně bylo toto hledisko blízké spíše kulturně antropologickému akcentu v sociologii. V poslední době se však stává univerzálnějším zejména proto, že studie lokálních komunit jsou studie vztahů, často interdisciplinární povahy, které odpovídají trendu „od zkoumání izolovaných dat přes objev korelací k analýze systémových vztahů mezi sociálními fakty“ [2 : 692]. Studie lokálních komunit také v tomto smyslu modifikovaly funkcionalismus: zatímco v klasických formulacích Malinowského a Radcliffe-Browna chápeme funkci zvyku nebo instituce jako službu celku a zatímco Merton jde tímto směrem ještě dál a oceňuje „funkční“ a „disfunkční“ kvality, podle již citované práce Arensberga a Kimballa funkce znamená jako v matematice „congruential, configurational or systemic co-occurrence or emergence

(...) the questions community studies ask thus deal more with co-occurrence or emergence (as a systematic product or historical ... resultant among forces)“ [2 : 693], tedy spíše vykládající popis struktury. Z tohoto hlediska pak také Arensberg a Kimball docházejí k závěru, že jestliže sociologická teorie výběru vzorku vyžaduje „skupinu nebo společenskou jednotku, která je sama o sobě reprezentativní, úplná, inkluzivní a kohezivní, soudíme, že kterákoli komunita v kterékoli společnosti, správně vybraná podle těchto charakteristických rysů, vyhovuje nárokům na výběr vzorku v sociálních vědách“ [2 : 695]. V tomto smyslu je tedy každá komunita svou komplexností právě ve své jedinečnosti jediným možným reprezentantem jakékoli kultury.

I když citujeme takto polarizovaná stanoviska, nesetkáváme se ve skutečnosti s nesmiřitelným protikladem. Jak upozorňuje J. H. Steward, oba přístupy se navzájem nevylučují: lokální komunita je mikrokosmem jakožto vzorkem makrokosmu, s nímž je spojena mnoha vazbami a podobnostmi, a současně mikrokosmem, svým způsobem specifickým a jedinečným, [7 : 51]. A toto je právě hledisko, jež vychází z již připomenuté skutečnosti, že pro sociální jevy je charakteristický multiterminismus, anebo ještě přesněji, strukturální determinismus, neboť podmiňující jevy se podmiňují navzájem a působí v komplexu. Je tedy např. pravda, že rozsah IKP závisí na pohlaví a mění se podle vzdělání respondenta bez ohledu na konkrétní obec, právě tak jako je pravda, že rozsah IKP závisí na subkultuře města, kde respondent žije. *Obě závislosti platí.*

Zjištění strukturní existence lokální komunity v naší soudobé společnosti nás tedy neopravňuje k ničemu více než ke konstatování, že zkoumání společenských jevů v přirozeném kontextu obce má nadále smysl a v určitém okruhu problémů i nepopíratelné výhody. Umožňuje zejména oprávněně se spoléhat při vztahové analýze na homogenitu nesledovaných podmínek, aniž by se ztrácela možnost získání obecněji platných zjištění.

Literatura

- [1] Adorno, T. W.: *Sociologie a empirický výzkum*, v *Dialektika a sociologie*, Praha 1967

- [2] Arensberg, C. M., Kimball, S. T.: *Community Studies, Retrospect and Prospect*, American Journal of Sociology vol. 73 č. 5, květen 1968, s. 689 n.
- [3] Gadourek, I.: *A Dutch Community*, Leiden 1961
- [4] Kahuda, F.: *Prolegomena k metodám diagnostické analýzy lidské osobnosti*, Sociologický časopis roč. 6/1970, s. 516 n.
- [5] König, R.: *The Community*, London 1968
- [6] Nowak, S.: *Studia z metodologii nauk społecznych*, Varšava 1965
- [7] Steward, J. H.: *Area Research, Theory and Practice*, New York 1950
- [8] Wirth, L.: *Urbanism as a Way of Life*, American Journal of Sociology vol. 44, červenec 1938.

Резюме

Можны И.: К некоторым вопросам представительности и познавательной ценности изучения локальных коммунитетов

В первой, обще-методологической части статьи автор обсуждает структуральную обусловленность выводов о социальных явлениях, он показывает ограниченную применимость понятия «представительности» при социальном исследовании, и обращает внимание на искажения, которые могут возникнуть при механическом применении представительных, отборочных приемов для изучения негомогенных совокупностей. Он указывает, что у гетерогенных, структурных совокупностей с увеличением размеров совокупности поднимаемся как правило на более высокий уровень структуры, так что увеличивается релятивное количество специальных условий, определяющих только структуры более низкого уровня (субструктуры), и сокращается количество универсальных условий, детерминирующих целую совокупность; чем более высокий структурный уровень, тем более общая действительность получаемых выводов, но также одинаково тривиальнее. Чем более специальные выводы стараемся получить из большой совокупности, тем больше и риск, что гомогенные комплексы условий субструктур являются гетерогенными на уровне целого, так что наш вывод претендует несправедливо на более высокий уровень общности, становясь показанием «среднего», которое не только не относится к целому, но которое не является регулярным ни на каком из более низких уровней субструктур.

Из-за этого эмпирическая социология колеблется между исследованием, стремящимся достичь максимальное количество условий в естественном контексте и ценой проблематической способности обобщения своих сведений сверх уровня исследуемого случая, и между исследованием, подчеркивающим точную идентификацию избранной совокупности условий, с которыми затем работает на высоком уровне релябельности, предполагая определенную гомогенизацию условий, им не постигнутых.

Массовый выпуск товаров широкого потребления, массовые средства коммуникации и диффузия организационных принципов промышленного производства в другие сферы обще-

ственной организации содействуют гомогенизации больших совокупностей населения и создают объективные основания для развития количественных методов в социологии.

Несмотря на намеченное развитие остается открытым вопрос, не сохранились ли некоторые традиционные субструктуры и не учитывать ли их в социологической методологии. Во второй, эмпирической части статьи автор пытается выяснить, существует ли в чехословацких условиях до сих пор локальный коммунитет как специфическая структура, из которой следовало бы исходить при эмпирическом исследовании. При помощи данных, полученных в результате исследования коммуникационной и интеракционной структуры трех чешских локальных коммунитетов, автор приходит к выводу, что локальный коммунитет существует у нас до сих пор как специфическая структура, и, значит, что изучение явлений в этом контексте все имеет смысл и тоже бесспорные преимущества.

Аргументация автора опирается на понимание коммуниты как коммуникационной системы и проводится в этой эмпирической части приблизительно следующим образом: существование локального коммунитета как структурной единицы возможно доказать, если удастся доказать существование специфических локальных субкультур, связанных с региональными единицами — в данном случае три исследуемые города). Существование специфических субкультур возможно операционализировать разницей между размерами и ориентацией интимных коммуникационных полей средних жителей этих трех местностей.

Затем автор показывает на данных, что эти разницы были установлены и сохраняются и после контроля переменные образование, пол и продолжительность пребывания в городе. Он заключает, что возможным объяснением разницы в характере и размерах интимных коммуникационных полей может отличаться характер локальных субкультур, что в дальнейшем доказывает и структурная специфичность локального коммунитета как социальной формации.

В заключении автор сопоставляет две типические экстремные реакции социологической методологии на это указание и показывает, что изучение общественных явлений в их естественном контексте — значит в пределах локального коммунитета — имеет и у нас все еще значение.

Summary

Možný I.: On Some Problems concerning the Representativeness and Cognitive Value of Local-Community Studies

In the first generally methodological part of the paper the author discusses the fact that conclusions concerning social phenomena are structurally conditioned, shows the limited applicability of the concept of "representativeness" in social research and draws attention to the misrepresentations with might arise from a mechanical application of representative sampling procedures to the study

of non-homogeneous universes. Referring to heterogeneous, structured universes he points out that, as a rule, by increasing the size of the universe a higher structural level is attained; thus the relative number of specific conditions determining only the structures of a lower order (substructures) is increasing and the number of universal conditions determining the whole sample is decreasing. The higher is the structural level, the more generally valid — but also the more trivial — statements are obtained. The more special conclusions we endeavour to draw from a large universe, the greater is also the risk of homogeneous sets of substructural conditions being heterogeneous at the level of the whole; as a result, our statement unjustifiably aspires at a higher level of generality, becoming a statement about the average which not only cannot be applied to the whole but remains uncovered by regularity even at all the lower levels of the substructure.

In consideration of this difficulty, empirical sociology oscillates on the axis between the research endeavouring to cover the maximum amount of conditions in a natural context even at the price of a problematic generalization of its findings above the level of the case under study, and between the research emphasizing an exact identification of the selected set of conditions with which it then operates at a high level of reliability, assuming a certain homogenization of the conditions which have remained untreated.

The mass production of consumption goods, the mass communication media and the diffusion of the organizational principles of industrial production in other spheres of social organization contribute to the homogeneity of larger population universes and create objective bases for the development of quantitative methods in sociology.

In spite of the indicated development, the question remains open whether some traditional substructures have not been preserved and should not be reckoned with in sociological methodology. In the second, em-

pirical part or the paper the author attempts to find out whether, in the contemporary Czechoslovak conditions, the local community still exists as a specific structure representing a relevant potential starting-point of empirical research. With the aid of the data obtained by the research into the communication and interaction structure of three local communities, the author illustrates his conclusion that the local community in this country still exists as a specific structure, and that, due to this, the study of phenomena in this context still makes sense and also yields unquestionable advantages.

The author's argumentation rests on the conception of community as a communication system; in this empirical part, his reasoning takes place approximately in the following way: the existence of the local community as a structural unit may be proved under the assumption that the existence of specific local subcultures connected with regional units (in the given case with the three towns under study) can be proved. The existence of specific subcultures may be identified in the differences among the size and orientation of the unmediated communication fields of the average inhabitants in these three localities.

The author then uses the data to show that these differences have been ascertained and continue to exist even after checking the variables of education, sex and length of staying in the town. From this he deduces that the differences in the nature and extent of unmediated communication fields may possibly be explained by the different nature of local subcultures; this is further proved also by the structural specificity of the local community as a social formation.

Finally, the author confronts two typical extreme reactions of sociological methodology to this ascertainment and concludes that the study of social phenomena in their natural context, i. e. within the framework of the local community, continues to be relevant even in this country.

Od sociologických výskumov, najmä od ich aplikovaného druhu sa vyžaduje, aby pohotovo prinášali výsledky pre spoločenskú prax. Táto ich črta kladie určité požiadavky aj na výskumné sociologické metódy. Tieto majú byť nielen operatívne, t. j. použiteľné bez osobitných praktických ťažkostí, ale musia zabezpečovať aj získanie gnozeologicky plnohodnotných faktov, informácií o skúmanom jave. Musia dávať istotu, že ich aplikáciou sa o skúmanom spoločenskom jave získajú hodnotné, záväzné sociologické poznatky. Treba osobitne konštatovať, že najmä získanie sústavy hodnotných empirických faktov býva v sociologických výskumoch závažným problémom, osobitne zložitou a neraz aj namáhavou úlohou.

Špecifická štrukturovanosť a zložitosť javov spoločenského života vyžaduje, aby aj skúmanie týchto javov dialo sa adekvátne koncipovanými, spomenutej zložitosti primeranými metodologickými postupmi a prostriedkami. Ak sa napríklad vo fyzike, chémii, biológii a menovite v technických vedách úplne vystačí s metódou priameho vedeckého pozorovania a s primerane modifikovaným experimentom ako metódami na bezprostredné skúmanie týchto javov, zatiaľ s uvedenými metódami nemožno vystačiť v spoločenských vedách a najmä nie v sociológii. Tu totiž máme do činenia nielen s javmi, pri štúdiu ktorých možno bežne aplikovať priame vedecké pozorovanie, jeho vhodné typy, ale aj s javmi, procesmi, ktoré sa odohrávajú v centrálnych orgánoch neuropsychickej činnosti ľudí, teda skryté, na skúmanie ktorých nemožno za súčasného stavu vedeckých, najmä empirických metód použiť metódu priameho vedeckého pozorovania. Tu sme nútení okrem observačných metód použiť aj psychologicky orientované empirické výskumné metódy. Kvalitu postojov, mienky, názorov, záujmov, prianí, žiadostí, túžob,

emócií, cieľov, ideálov ľudí nemožno prakticky inak zistiť ako exploráciou, t. j. tak, že sa ľudí na tieto veci bezprostredne alebo sprostredkovane opýtame, čiže prostredníctvom ich verbálnych reagencií, ústnych alebo písomných prejavov.

V sociológii sú síce pokusy eliminovať skúmanie javov individuálneho a spoločenského vedomia a ich funkcie v spoločenských procesoch. Pokúša sa o to napríklad neopozitivistická škola a najmä škola pluralistického behaviorizmu. Predstavitelia týchto škôl tvrdia, že spoločenské javy možno skúmať tým istým spôsobom, podľa tých istých zásad ako prírodné javy. Javy spoločenského vedomia, tzv. „subjektívne aspekty“ spoločenských javov (ak vraj vôbec možno hovoriť o ich existencii) možno skúmať len podľa ich vonkajších prejavov, t. j. podľa správania sa ľudí. Tieto sociologické školy sa riadia zásadami radikálneho behaviorizmu, udomácneneho v psychológii a usilujú sa uplatniť jeho zásady aj v sociológii. Pri úsilí o vedeckú exaktnosť dopúšťajú sa uvedené sociologické školy tej chyby, že v snahe o uplatnenie tzv. objektívnych metód, hlavne priameho pozorovania, simplifikujú spoločenskú skutočnosť. Vylučujú z programu skúmania elementy individuálneho a spoločenského vedomia, ich funkciu v spoločenskom dianí, o ktorých vieme, že v spoločenských útvaroch a procesoch zohrávajú priam tak významnú úlohu ako elementy spoločenského bytia.¹ Zmýšľanie, názory, postoje ľudí, vôľu, city, ciele, motívy nemožno považovať za púhe „flogistón spoločenských vied“, ako sa domnievajú niektorí prívrženci spomenutých škôl, ale za činitele, ktoré v spoločenskom dianí pôsobia ako objektívne faktory.

Z uvedeného vyplýva jednoznačný záver, že je vedecky neprípustné z metodologických dôvodov (t. j. pre určitú nedo-

¹ O ich význame v spoločenskom dianí a vývine pozri bližšie M. Katríak, *Metodologické zásady sociologického výskumu*, Bratislava 1968, s. 51, 52, 93 až 95 a 1.

statočnosť súčasných výskumných metód) vylučovať zo sociologického bádania ťažko kvalitatívne a kvantitatívne identifikovateľné složky sociálnej reality, t. j. prvky spoločenského vedomia, názory, mienku, záujmy ľudí a funkciu týchto psychických kvalít vo fungovaní spoločnosti. Práve naopak: nevyhnutné je usilovať sa o také zdokonalenie metodologickej aparatury v sociológii, aby bolo možné exaktné vedecké skúmanie všetkých podstatných zložiek tejto reality, ku ktorým bezpodmienečne patrí aj vedomie, psychické vlastnosti ľudí. Práve tento postulát bol istou direkťou aj pre nás venovať pozornosť toľmu závažnému problému. Vzali sme si za úlohu skúmať poznávaciu hodnotu empirických faktov získavaných niektorými, u nás v súčasnosti najčastejšie používanými exploratívnymi metódami a technikami.

V metodologickej direktíve marxistickej sociológie, že vedecky fundované sociologické poznanie sociálnej skutočnosti je determinované skúmaním ako objektívnej, tak aj subjektívnej stránky tejto skutočnosti, je obsiahnuté aj to, že pri jej skúmaní sa používajú nielen pozorovacie či observačné metódy a techniky, ale aj metódy a techniky exploratívne, ako sú interview, dotazníková metóda, autobiografická metóda, sociometrická metóda, anketa a iné.

Proti exploratívnym metódam nielen v psychológii, ale aj v sociológii sa neraz namietalo, že sú jednostranné a že sa nimi získavajú menej gnozeologicky hodnotné, menej validné a reliabilné fakty o psychických vlastnostiach ľudí.²

Pokiaľ ide o námietku o ich jednostrannosti, treba priznať, že takými v skutočnosti sú, pretože sú usporiadané v prevažnej miere len na štúdium psychickej, subjektívnej stránky sociálnej skutočnosti. No v sociológii tieto metódy používame práve pre túto ich zameranosť a v zmysle zásady metodologického pluralizmu spájame ich s inými, hlavne observačnými metódami, čím sa táto ich jednostrannosť eliminuje a získavajú sa všestranné informácie, všestranné empirické fakty o skúmaných spoločenských fenoménoch.

Spoľahlivosť výsledkov sociologických výskumov nezávisí len od povahy javu, o ktorom sa fakty získavajú príslušnou exploratívnou metódou. Je determinovaná celým radom rôznych činiteľov, počínajúc správnosťou prípravy a formulovania otázok a končiac momentálnou situáciou, v akej sa osoba nachádza pri opytovaní alebo vyplňovaní dorúčeného jej dotazníka. Okrem toho stupeň gnozeologickej hodnoty týchto metód závisí aj od celkovej kultúrnej vyspelosti danej populácie, resp. jej časti a od stupňa oboznámenosti populácie so sociologickým výskumom a jeho cieľmi. To znamená, že ani platnosť poznatkov o validite a reliabilite týchto metód nemožno mechanicky prenášať z jednej sociokultúrnej oblasti do druhej. Preto je nevyhnutné skúmať, poznať efektívnosť exploratívnych metód a techník v našich súčasných sociokultúrnych a psychosociálnych podmienkach. Výskumy tohto druhu treba robiť tým skôr a dôslednejšie, že doteraz prakticky nemáme takmer žiadnych konkrétnych dôkazov o tom, s akými výsledkami možno používať tieto metódy u nás.

Vzhľadom na skutočnosť, že v súčasnom období sa u nás veľmi často používa na získanie sústavy empirických faktov rozhovor, najmä jeho štandardizovaný typ, vzali sme si za úlohu objasniť možnosti a medze jeho aplikácie v našich súčasných podmienkach.

Rozhovor (interview) možno definovať ako proces, vyznačujúci sa zámernou a podľa potreby opakovanou interakciou a interkomunikáciou typu

výskumník (V) → respondent (R)
s cieľom vyvolať u skúmaných osôb verbálne reagencie na vopred stanovené otázky a získať tak fakty, informácie, ktoré by verne odrážali javy, o poznanie ktorých vo výskumnej akcii ide. V procese získavania empirických faktov rozhovorom pôsobia početné heterogénne faktory, ktoré v konečnom dôsledku determinujú aj vedeckú hodnotu získavaných empirických faktov. Vo svojej podstate sú to faktory, ktoré uzatvárajú spoločenské podmienky rozhovoru:

² Ziaďa sa tu aspoň stručne objasniť pojmy „gnozeologická (poznávací) hodnota“, „validita“ a „reliabilita“. Pod prvým pojmom rozumieme stupeň adekvátnosti, obsahovej zhody faktov (tiež poznatkov) so skúmanou realitou. Pojmom validita,

platnosť označujeme stupeň istoty, či sa dotýčným metodickým postupom skúma alebo meria ten jav alebo jeho znak, ktorý sa má skúmať alebo merať. Pod reliabilitou rozumieme stupeň stability výsledkov získaných opakovaním merania.

- a) faktory subjektívne (SF)
- b) faktory objektívno-subjektívne (OSF)
- c) faktory objektívne (OF)

a) *K subjektívnym faktorom patria*

1. vplyv schopnosti výskumníka navodiť prirodzenú situáciu návštevy a nadviazania rozhovoru, odborná znalosť skúmanej problematiky, vplyv schopnosti výskumníka vzbudiť o výskum a rozhovor záujem respondenta, získať si jeho dôveru a ochotu k úprimnej spolupráci a vplyv spôsobu a formy nastoľovania otázok, vplyvy únavy respondenta, prípadne aj výskumníka a pod. :

2. vplyvy obáv a strachu respondenta z prezradenia jeho výpovedí, vplyv informovanosti alebo neinformovanosti o spoločenskej funkcii a význame sociologického výskumu a odpovedí zo strany respondenta, vplyv nedostatočnej orientácie a nedostatku poznatkov v skúmanej oblasti, vplyv nedostatkov komunikácie, čiže schopnosti vyjadriť psychické stavy (mienku, postoj, názory, skúsenosti a pod.) u respondenta, vplyvy tradície alebo vedomia o tomto spôsobe podávania informácií pre účely vedeckého výskumu, vplyvy momentálnej psychickej dispozície alebo indispozície respondenta a pod.

b) *K objektívno-subjektívnym faktorom rátať:* vplyvy prítomnosti tretích osôb, vplyvy pohľavia, veku, zamestnania a vzdelania tak respondenta, ako aj výskumníka; ďalej vplyv negatívnej reakcie respondenta na neočakávané vyrušenie z práce, prípadne domáceho kludu; spôsob prístupu výskumníka k skúmaným osobám a robenia záznamov, správanie sa výskumníka, vrátane jeho ustrojenia (oblečenia), vzhľadu a pod.

Viacere z uvedených objektívno-subjektívnych faktorov tvoria pomerne konštantnú sociálno-psychologickú atmosféru, s ktorou treba pri koncipovaní tej-ktorej exploratívnej metódy a techniky počítať. Priebeh a kvalitu výsledkov rozhovoru možno ovplyvniť hlavne výskumníkmi, ktorých možno podľa potrieb voliť.

c) *K objektívnym faktorom patria:* vplyvy ekologického prostredia (osada, dedina, mesto) vplyvy užšieho (napr. domáceho, príp. pracovného prostredia), v ktorom sa rozhovor realizuje, vplyvy dostatku alebo nedostatku času a pod. K dôležitým objektívnym faktorom patria vplyvy, ktoré

niektorí autori uvádzajú pod pojmom spoločenské prostredie. Sú to: konkrétne hospodárske, politické a ideologické podmienky, charakter výrobných a spoločenských vzťahov. Stručne povedané, je to konkrétna historická situácia, určená stupňom ekonomického, politického a kultúrneho rozvoja dotýčnej krajiny.

Objektívne faktory tvoria makroštruktúrny rámec výskumného rozhovoru, pôsobia ako pomerne stála konštanta a nemožno ich vplyvy podstatne meniť alebo vylúčiť.

Z uvedeného vyplýva, že predmetom nášho výskumu je fakticky rozhovorová situácia a faktory (determinanty), ktoré sa na jej utváraní zúčastňujú a ovplyvňujú v pozitívnom alebo v negatívnom zmysle gnozeologickú hodnotu získavaných empirických faktov.

Ukazuje sa, že v rozhovorovej situácii pôsobí mnoho rôznych faktorov, ktoré môžu v individuálnych prípadoch zohrávať kvalitatívne rôznorodé účinky, čiže rozmanitým spôsobom ovplyvňovať hodnotu získavaných faktov. K takýmto účinkom dochádza preto, že je rozhovorovú situáciu možné len čiastočne, prakticky len v malej miere štandardizovať, v dôsledku čoho sa získavajú fakty do značnej miery poznačené rôznymi deformačnými činiteľmi. Aby sa zmenšil, prípadne eliminoval vplyv týchto deformačných činiteľov v konečných výsledkoch, volí sa spravidla nielen väčší počet respondentov, s ktorými sa koná interview alebo sa požiadať o vyplnenie dotazníka, ale aj primerane početnejší kolektív výskumných spolupracovníkov (anketárov), a to v záujme určitého eliminovania ich subjektívnych vplyvov.

Ak uvádzame, že predmetom nášho výskumu je rozhovorová situácia, resp. tiež vzťah dotazníka a respondenta a vice versa, znamená to, že si treba všímať v neposlednom rade aj to, ako a v akej miere dochádza k deformácii faktových výpovedí v rámci aplikácie exploratívnych výskumných metód. V rámci uvedených metód prichádzajú do úvahy hlavne tieto formy deformácie faktov či informácií alebo údajov o skúmaných javoch:

1. Výpoveď respondenta o jave sa nekryje so skutočným stavom tohto javu; môže to byť spôsobené tým, že

- a) respondent vedome, zámerne zata-

juje určité skutočnosti alebo znaky, vlastnosti javu;

b) predstiera kvalitu, intenzitu, alebo znaky javu (postoja, presvedčenia, mienky, názoru, motivácie, zážitkov), ktoré jav nemá; respondent jav idealizuje;

c) respondent nie je schopný na základe vlastnej introspekcie alebo tiež vonkajšieho pozorovania do úvahy prichádzajúcich javov podať verné a relevantné informácie a uchýľuje sa buď k výpovediam konvenčného charakteru, buď uvádza vymyslené, tzv. racionalizované odpovede alebo neuvedie žiadnu výpoveď. Vo vyslovení správnej, adekvátnej odpovede mu zabraňuje buď nedostatočné poznanie, prípadne uvedomenie si javu, jeho znakov a povahy alebo nedostatočná sústava elementov jazyka na objasnenie javu.

2. Výpoveď respondenta výskumník nezachytí, nezaznamená verne, ale v skreslenej podobe, a to:

a) buď nepostihne všetky dôležité prvky výpovede tak, ako ich uviedol respondent, teda v úplnosti,

b) alebo pridáva k faktovým výpovediam určité, nezistené prvky zo svojej vlastnej fantázie podľa toho, akej povahy sú jeho predstavy o danej veci.

3. Spôsob prístupu k skúmaniu a meraniu javu nie je adekvátny jeho povahe. Môže to byť spôsobené:

a) nesprávnou voľbou indikátorov, stupnice a pod.,

b) tým, že z programu skúmania vypadli podstatné znaky, vlastnosti javu,

c) tým, že sa javy, ich znaky skúmajú na jednej rovine a nediferencujú sa podľa dôležitosti funkcie, ktorú spĺňajú v danom procese.

Zdrojom chýb sústavy empirických faktov môže byť aj chybné urobený reprezentatívny výber osôb, ktoré majú predstavovať skúmaný celok. Skúmanie tejto otázky má štatistický charakter a je mimo okruhu našej problematiky.

Náš metodologický výskum, menovite fázu získavania empirických faktov, sme z praktických i metodických dôvodov rozložili do niekoľkých etáp. Usilovali sme sa postrehnúť proces získavania potrebnej sústavy faktov z viacerých dôležitých aspektov.

V prvej etape sme získali empirický materiál o tom, akým spôsobom výskumný spolupracovník nadviazal spojenie s respondentom, ako ním bol prijatý, ako si získal jeho dôveru a náklonnosť k spolupráci, o tom, ako ochotne a úprimne respondent vypovedal, za akých okolností sa výskumné rozhovory (interview) realizovali, aký spoločenský význam pripisovali respondenti výskumu a podobne. Informácie o týchto javoch získavali výskumní spolupracovníci (anketári) *bezprostredným pozorovaním správania sa respondentov* pri štandardizovaných rozhovoroch, uskutočňovaných v rámci pomerne široko poňatého, riadne pripraveného a plánovaného meritórneho výskumu.³ Táto etapa výskumu mala teda charakter synchronického, simultánneho metodologického výskumu.

Výskumní spolupracovníci uskutočnili podľa uvedených pokynov a pomôcok vcelku 1617 synchronických pozorovaní, čiže získali sme 1617 záznamov o priebehu uskutočnených rozhovorov. (Proti celkovému počtu meritórnych rozhovorov je to o 274 prípadov menej; tento rozdiel vznikol tým, že niektorí výskumní spolupracovníci neboli požiadaní o vyplnenie záznamu.)

V rámci tejto prvej etapy nášho výskumu sa získal pomerne bohatý faktový materiál, ktorý mnoho hovorí o okolnostiach, za akých sa rozhovor konal, o ochote alebo neochote respondentov na predložené otázky odpovedať, o tom, ako výskumného spolupracovníka respondenti prijali atď. Toto všetko možno bezpečne postrehnúť a dať o tom pomerne presné, pomerne objektívne informácie, ktoré objasňujú mnohé stránky praktickej aplikácie exploratívnych metód v našich podmienkach, o čom budeme hovoriť v meritórnej časti tejto štúdie.

Výskumný materiál získaný v tejto etape hovorí aj o tom, ako ešte ukážeme, či a do akej miery respondenti odpovedali úprimne, bez zaujatosti, čiže pravdivo. I keď nepodceňujeme ani iné, najmä vyššie spomenuté otázky, ktoré sa týmto výskumom azda bezo zvyšku objasňujú, predsa len za kardinálnu otázku považujeme práve otázku pravdivosti, gnozeo-

³ Týmto meritórnym výskumom bol celoslovenský výskum pôsobenia masových komunikačných prostriedkov (tlače, rozhlasu a televízie), ktorý usku-

točnil Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov pri Výskumnom ústave kultúry a verejnej mienky v októbri a novembri 1968.

logickej hodnoty faktov, informácií získavaných exploratívnymi metódami. Toto je aj hlavný zámer, pre ktorý sme sa podujali uskutočniť tento metodicky náročný výskum. Skutočnosť, či osoba v rámci rozhovorej situácie vypovedá úprimne, pravdivo, možno síce v mnohých prípadoch postrehnúť, avšak toto zistenie postráda objektivitu vedeckej verifikácie, pretože sa viac-menej zakladá na subjektívnych dojmach. Ťažko je postrehnúť podľa správania sa osoby, či je jej odpoveď autentická. či sa totiž osoba s predloženou odpoveďou na danú otázku stotožňuje aj vnútorne.

Aby sme smerodajnejšie, hodnovernejšie objasnili aj túto chýlostivú, značne zložitú otázku, použili sme v *druhej etape* tohto nášho verifikačného výskumu postup, ktorý umožňuje závažnejšie a v istých ohľadoch azda aj presne zistiť, do akej miery sú týmito metódami získavané fakty pravdivé, resp. pochybné. Ide tu o aplikáciu ďalšieho rozhovoru, a to tzv. *hlbkového verifikačného rozhovoru*, ktorého realizáciou boli poverení sociológovia – odborní a vedeckí pracovníci. Tento rozhovor sa uskutočnil v priebehu 1–2 mesiacov (v decembri 1968 a v januári 1969) po prvom, tzv. *zistovacom* rozhovore v skupine 139 respondentov, vybraných náhodne zo skupiny spomenutých 1891 respondentov. Je to 7,35 % z uvedeného celkového počtu.

Cieľom hlbkového verifikačného rozhovoru bolo vyhľadať vybrané interviewované osoby a opätovne sa ich opýtať na niektoré veci, o ktorých sa zistili výpovede (fakty, informácie) už skorším rozhovorom. Sledovalo sa tu empiricky zistiť, do akej miery sú výpovede získané prvým a potom druhým rozhovorom zhodné, identické, prípadne v čom a v akej miere sa líšia.

Aby tento verifikačný rozhovor príliš nezdržoval alebo neunavoval opätovne opýtaných respondentov, nedial sa v rozsahu, ako pri prvom rozhovore, ale sa *zamerale* len na *niektoré vybrané otázky*, a to tak, aby boli zastúpené rôzne druhy otázok (alternatívne, viacalternatívne, viacalternatívne stupnicové a pod.). Rovnako sa vybrali otázky aj podľa obsahu, aby boli zastúpené otázky týkajúce sa postojov a názorov, určitých aktivít (čítanie tlače, počúvanie rozhlasu a pod.), ďalej predmetov, ktoré vlastnia opýtané osoby a pod.

Vzhľadom na nedostatok miesta nebudeme sa tu môcť zaoberať všetkými poznatkami, ku ktorým sme dospeli, ale uvedieme z nich v stručnosti len niektoré, závažnejšie.

Použitá metóda náhodného výberu respondentov posunula výskum aj do obcí, častí miest a rodín, do ktorých sa skoršie výskumy praktizované na základe kvótového výberu nedostali. Tým sa náš výskum dostal aj k osobám, ktoré o sociologických výskumoch, ich cieľi a spôsobe uskutočňovania mali skromné, prípadne nemali žiadne vedomosti.

V súvislosti s tým sme spolupracovníkom nastolili takto formulovanú otázku: „Keď ste sa predstavili ako výskumný spolupracovník Inštitútu pre výskum tlače, rozhlasu a televízie, pôsobilo to na respondenta: 1. dobre, 2. ani dobre, ani zle, 3. nie dobre.“

Priemerné údaje odpovedí na túto otázku za celý súbor vyzerajú takto: Príchod spolupracovníka pôsobil na respondenta dobre v 59,9 % prípadov, ani dobre, ani zle v 36,9 %, nie dobre v 3,2 % prípadov.

Zaujímavé je, na ženy pôsobil príchod výskumníka dobre v 56,1 % prípadov, na mužov v 62,8 % prípadov. Rozdiel je aj v neutrálnom zapôsobení – u mužov 34,3 %, u žien 40,5 %. Na ženy v domácnosti dobre zapôsobil príchod výskumníka len v 48,0 % z ich počtu, čo je najmenšie percento zo všetkých skupín, neutrálne v 46,3 % a zle v 5,7 % prípadov, čo sú zasa najvyššie percentá z uvedených skupín. Väčší počet osôb, na ktoré *dobre* zapôsobil príchod výskumníka, je medzi vzdelanejšími ľuďmi, napr. u hospodárskych a technických pracovníkov je to až o 73,0 %, u štátnych zamestnancov 65,6 %, u učiteľov 62,2 %, u vysokoškolsky vzdelaných ľudí až 73,6 %.

Ukazuje sa, že naše obyvateľstvo vo svojej veľkej väčšine prijíma výskumných spolupracovníkov, uskutočňujúcich sociologický výskum, pomerne dobre a bez osobitného presviedčania. Je zaujímavé, že osoby so stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním prijímajú výskumných spolupracovníkov lepšie, ochotnejšie, než napr. osoby so základným školským vzdelaním. Súvisí to s tým, že osoby s vyšším vzdelaním sú lepšie informované o sociologických výskumoch, o ich spoločenskom

poslaní a preto aj lepšie vychádzajú v ústrety pri ich uskutočňovaní.⁴

Ďalej sme výskumným spolupracovníkom nastolili túto otázku: „Ako prijal respondent vaše požiadanie o interview?“

Globálne údaje za celý súbor sú nasledovné: akceptácia rozhovoru veľmi dobrá — 61,3 %, ľahostajné prijatie rozhovoru — 30,7 %, prijatie rozhovoru s presvedčovaním — 7,0 % (neudané 1,0 %). Ak ich porovnáваме s celkovými priemernými údajmi získanými na predchádzajúcu otázku, zistíme, že rozdiely nie sú podstatné. Je to dané tým, že obe veci — reagovanie na príchod výskumníka a poskytnutie rozhovoru úzko súvisia. Zaujímavé je, že tieto výsledky sa značne podobajú výsledkom, ktoré sa získali obdobným výskumom v rokoch 1965—1967, hoci sa tu použila iná formulácia otázky, vrátane stupnice.⁵

Pokiaľ ide o ochotu poskytnúť rozhovor respondentmi rôznych sociálnych skupín, je distribúcia odpovedí podobná ako u odpovedí na predchádzajúcu otázku.

Celkove možno konštatovať, že osoby, ktoré sa dostali do skúmaného súboru náhodným výberom, prijali v prevažnej väčšine výskumných spolupracovníkov dobre a že im tiež v prevažnej miere poskytli zainteresovaný rozhovor. V priemere len 7,0 % osôb bolo treba presvedčovať o užitočnosti rozhovoru a konaného výskumu. Vyššie sme uviedli, z ktorých vrstiev sa v prevažnej miere tieto osoby grupujú.

V zázname o priebehu rozhovoru sme výskumným spolupracovníkom položili otázku, či v miestnosti pri konaní rozhovoru boli prítomné aj iné osoby. Za celý súbor sme získali tieto údaje: ďalšie osoby boli prítomné v 63,1 % prípadov; neboli prítomné v 36,4 % prípadov (neudané 0,5 %). Ukazuje sa, že pomerne v značnom počte prípadov, skoro až pri $\frac{2}{3}$ rozhovorov, boli prítomné ďalšie osoby.

Ako je to u jednotlivých sociálnych skupín? V záujme skráteného výkladu si všimneme len prípady, ktoré významnejšie prekračujú uvedený priemer prítomnosti tretích osôb, prípadne ho takisto nedosahujú. Pozoruhodné je, že u skupín v prvovýrobe bolo najviac rozhovorov s prítomnosťou ďalších osôb: u roľníkov v 68,1 %

pripadov; u robotníkov v 70,0 % pripadov. U učiteľov, profesorov a iných podobných povolání je naproti tomu nižšie percento prítomnosti tretích osôb a pohybuje sa okolo 50 %. Je to dané tým, že tieto skupiny obývajú spravidla viac miestností a spravidla sú to tiež menej početné rodiny. Ďalej tým, že lepšie chápu individuálnosť takýchto vecí, do ktorých netreba zainteresovávať azda celú rodinu.

Z celkového počtu prítomných osôb zahŕňovalo do rozhovoru 323 osôb, t. j. v 20,05 % rozhovorov. Snažili sa uvádzať podrobnosti, avšak po upozornení od toho upustili. Rušivo pôsobili len v 37 prípadoch, čo je z celkového počtu pozorovaných rozhovorov (1617) 2,3 %.

V rámci tohto výskumu pri počte 1891 respondentov odmietlo rozhovor poskytnúť 20 osôb, čo je z uvedeného počtu 1,05 %. V tomto počte je 7 mužov a 13 žien. Dôvodmi odmietnutia rozhovoru boli hlavne nedôvera k výskumu a k výskumníkovi, nedostatok času, nezáujem o rozhovor, obavy z následkov rozhovoru a choroba.

Na otázku: „Aký význam pre spoločnosť pripisujete výskumu pomocou tohto dotazníka?“ predložení respondentom bezprostredne sa získali za celý súbor nasledovné výsledky: výskumu pripisuje veľký význam 19,0 % respondentov, dosť veľký 56,2 % a menší, nepatrný význam 22,6 % respondentov. Ukazuje sa, že viac ako jedna pätina opýtaných veľmi málo hodnotí spoločenský význam výskumu, čo je pomerne vysoké percento.

Pomerne značné sú rozdiely v tom, ako hodnotia výskum muži a ženy. Z mužov mu pripisuje veľký význam 22,3 %, zo žien len 14,5 %. Naproti tomu dosť veľký význam mu prisudzuje 53,8 % mužov a 59,3 % žien. Nepatrný význam mu pripisuje 22,1 % mužov a 23,3 % žien, čo je v oboch prípadoch na úrovni celkového priemeru.

Ako je to s hodnotením tohto výskumu podľa vzdelania respondentov? Pozoruhodné je, že zatiaľ čo zo stredoškolsky a vysokoškolsky vzdelaných ľudí mu pripisuje veľký význam 23,8 %, zatiaľ z osôb s nižším odborným vzdelaním 21,8 %, so základným 18,2 % a s neukončeným zá-

⁴ Tieto údaje sa do značnej miery zhodujú s údajmi, ktoré uvádza A. Fázik v článku *O niektorých metodologických skúsenostiach z jedného konkrétneho výskumu*, Sociologický časopis, roč. 1967, č. 2, s. 168.

⁵ Pozri J. Pašiak, *Záverečná správa výskumnej úlohy x-1-12/2*, Bratislava (cyklost.) 1967, s. 34—38. Po určitej úprave výsledkov uvádza, že pozitívna akceptácia rozhovoru bola v 56,25 %, neutrálna akceptácia 36,75 % a negatívna akceptácia 7,0 %.

kladným vzdelaním len 12,8 %. Ukazuje sa, že so znižujúcim sa stupňom vzdelania klesá aj počet respondentov, ktorí výskumu pripisujú veľký spoločenský význam. Približne analogický trend zisťujeme aj pri priemernom hodnotení výskumu.

Za hlavnú otázku v tomto metodologickom výskume sme považovali otázku gnozeologickej hodnoty empirických faktov. Pod pojmom gnozeologická, poznávacia hodnota empirických faktov alebo informácií rozumieme koincidienciu získaných faktov s konkrétnym javom, ktorý je predmetom výskumu. Alebo inak povedané, označujeme týmto pojmom mieru, do akej získaný empirický fakt pravdivo, t. j. verne a v úplnosti odráža skutočný stav a vlastnosti skúmaného javu. V našom výskume išlo o zistenie, do akej miery fakty získané štandardizovaným rozhovorom verne, pravdivo, t. j. bez ich subjektivistickej deformácie zo strany opýtaných osôb odrážajú názory, postoje a mienku týchto osôb.

V zmysle uvedeného cieľa sa naše úsilie v tomto smere zameralo na riešenie najzávažnejšieho problému týkajúceho sa exploratívnych metód, a to na riešenie problému zhody či identity verbálnych odpovedí na predkladané otázky s vlastnými, t. j. osobnými názormi, postojmi, resp. skúsenosťami a konaním opýtanej osoby. V podstatě tu ide o riešenie problému objektívnosti týmito metódami získaných empirických faktov, čo je jedným z podstatných problémov aplikácie exploratívnych metód. Takýto prístup k riešeniu problému umožní osvetliť aj ďalšie aspekty gnozeologickej hodnoty získaných faktov, menovite ich validitu a reliabilitu a v súvislosti s tým aj validitu a reliabilitu použitého štandardizovaného rozhovoru v našich sociokultúrnych podmienkach.

Pri riešení tejto otázky sme vychádzali z tézy, že zisťovať v uvedenom zmysle pravdivosť výpovedí získaných rozhovorom (interview) je prakticky možné jedine empirickou cestou, včítane tiež logického hodnotenia jednotlivých odpovedí, pretože použitím štatistickej verifikácie, napr. split-half testu,⁶ sa potenciálne individuálne chyby neodhalia. Korelačný koeficient, ktorý sa používa v rámci split-half testu,

môže upozorniť len na celkovú závislosť danej sústavy empirických faktov, pričom sa však nezistia konkrétne chyby a zdroje, resp. príčiny nedostatkov.

V rámci spomenutého empirického overovania objektivity, pravdivosti získaných faktov sme použili jednak pozorovanie intersubjektívnych prejavov respondentov, ktoré uskutočnili počas rozhovoru výskumní spolupracovníci, a jednak hĺbkový, tzv. verifikačný rozhovor (reinterview) uskutočnený s určitou časťou respondentov (panel).

O rozsahu a spôsobe reinterviewovania sme sa už zmienili vyššie, takže tu zameriame pozornosť na získané výsledky.

Výsledky, ktoré uvedieme ďalej, sme získali porovnaním dvojíc odpovedí, a to odpovede získanej zisťovacím rozhovorom a odpovede získanej hĺbkovým, verifikačným rozhovorom u všetkých použitých otázok a u všetkých (139) respondentov. Za kritérium, resp. základ, s ktorým porovnáваме odpovede získané výskumnými spolupracovníkmi (anketármi), považujeme odpovede získané vedeckými pracovníkmi – sociológmi. Štatistickým spracovaním dvojíc odpovedí na jednotlivé otázky u spomenutých respondentov sme získali prehľad o zhodnosti, resp. nezhodnosti získaných odpovedí. Vysoké percento zhodnosti odpovedí poukazuje na značnú poznávaciu hodnotu, resp. reliabilitu odpovedí získaných zisťovacím (prvým) rozhovorom.

Jednotlivé otázky použité pri reinterview sme rozdelili do štyroch skupín. V prvej skupine sú otázky, týkajúce sa miery (rozsahu) využívania masových komunikačných prostriedkov (rozhlasu, televízie, kníh, novín a časopisov); v druhej skupine sú otázky o vlastníci predmetov v domácnosti (chladnička, pračka, gramofón, magnetofón, knižnica, telefón a iné); v tejto skupine je tiež otázka o čistom mesačnom príjme na osobu v domácnosti, ktorej výsledky ako špecifické otázky sú spracované osobitne; v tretej skupine sú otázky zamerané na zistenie postojov a názorov respondentov na určité momenty súvisiace s využívaním massmédií; konečne v štvrtej skupine sú otázky zamerané na demografické znaky respondentov.

Pre nedostatok miesta uvedieme v stručnosti len globálne výsledky získané v rám-

⁶ Pri tejto skúške ide o porovnanie častí výskumného materiálu pomocou korelačného koeficientu r.

ci uvedených tematických skupín otázok. Pri tom uvedieme jednotlivé skupiny otázok v poradí podľa miery zhodnosti odpovedí.

Na prvom mieste čo do zhodnosti odpovedí z prvého a druhého rozhovoru je skupina otázok, týkajúcich sa demografických znakov respondentov. Tu bola zhodnosť odpovedí v 97,1 % prípadov (u mužov 96,1 %, u žien 97,1 %). To je značne vysoká zhodnosť odpovedí.

Na druhom mieste sú odpovede, resp. otázky, týkajúce sa vlastníctva predmetov. Zhodnosť odpovedí tu vykazuje 89,94 % (u mužov 89,32 %, u žien 90,11 %).

Na treťom mieste čo do zhodnosti odpovedí sú odpovede na otázky, týkajúce sa rozsahu využívania masových komunikačných prostriedkov. Zhodnosť odpovedí tu dosahuje 89,4 % (u mužov 89,9 %, u žien 89,0 %).

V poradí na štvrtom mieste, pokiaľ ide o zhodnosť odpovedí získaných prvým a druhým rozhovorom, sú odpovede na otázky týkajúce sa názorov a postojov respondentov vo veciach používania mass-médií. Zhodnosť odpovedí je tu charakterizovaná 81,6 %. Ukazuje sa tu v porovnaní so skoršími skupinami značne nižšia zhoda odpovedí. Je to spôsobené okrem iného aj značnou zložitou a subtilnosťou použitých otázok.

Na poslednom mieste čo do zhodnosti odpovedí z prvého a druhého rozhovoru sú odpovede na otázku o čistom mesačnom príjme na osobu v domácnostiach respondentov. Odpovede sú tu zhodné v 71,9 % prípadov, čo je najnižší stupeň zhodnosti odpovedí.

V stručnosti treba upozorniť na to, že ani príslušné percentá nezhodných odpovedí nie sú úplne gnozeologicky závadné, pretože v značnom počte prípadov ide len o stupňové, graduálne zmeny v odpovediach z prvého rozhovoru. Z toho vyplýva, že zhodnosť odpovedí chápaná v tomto menej rigoróznom poňatí, je omnoho vyššia, a to aj v prípade odpovedí na uvedenú otázku o čistom príjme na osobu v domácnostiach respondentov.

Výsledky získané týmto metodologickým výskumom ukazujú, že naše obyvateľstvo má vo svojej veľkej väčšine plné porozumenie pre realizovanie sociologických výskumov (toto dokazujú aj mnohé doteraz uskutočnené meritórne výskumy) a ďalej

že štandardizovaným rozhovorom, ako u nás bežne používanou exploratívnou metódou, v prípade, že je z teoretickej i metodologickej stránky starostlivo pripravená, preskúšaná a správne aplikovaná, sa získavajú v našich (tj. slovenských, resp. československých) podmienkach gnozeologicky pomerne hodnotné fakty, na základe ktorých možno dochádzať k spoločensky relevantným a prakticky plne použiteľným poznatkom. Pravda, tento náš záver platí za predpokladu, že nejde o tematiku intímneho alebo inak chýlostivého charakteru, ale, slovom, že ide o tematiku výskumu, ktorá je svojou povahou blízka tematike nášho výskumu. Preto je dôležité v rámci predvýskumu každého špecifického sociologického výskumu preverovať validitu, účinnosť proponovaného metodického postupu i hodnotu ním získavaných empirických faktov. †

Резюме

Катриак М.: Некоторые проблемы применения интервью в наших условиях

От социологических исследований требуется очень часто, чтобы они приносили тотчас сведения, применяемые на общественной практике. Эта черта выдвигает определенные требования и по отношению к эмпирическим исследовательским методам. Они должны быть не только оперативными, т. е. применяемыми без особых практических затруднений, но они должны обеспечить также получение гносеологически ценных фактов, информации об исследуемом общественном явлении. Они должны также сделать возможным получение фактов об объективной и субъективной сторонах общественной действительности, что предполагает применение как наблюдательных, так и эксплоративных методов.

Одним из эксплоративных методов, который часто применяется в современных социологических исследованиях, является интервью. Автор указывает, что ценность фактов, полученных посредством интервью, зависит от многих факторов, действующих во время беседы, в том числе и от общего культурного уровня данного населения и от степени, в какой оно ознакомлено с социологическим исследованием и его общественной функцией. Из того истекает, что действительность сведений о гносеологической ценности фактов, полученных на основе интервью, нельзя механически переносить из одной социально-культурной области в другую. Автор статьи поэтому ставит перед собой задачу проверить ценность этих фактов в современных словацких социально-культурных условиях.

На основе методологического исследования, в рамках которого он применил метод прямого наблюдения и реинтервью, автор пришел в данном направлении к ряду сведений. Кроме

другого он констатирует, что население Словакии в своем большинстве имеет положительное отношение к социологическому исследованию и считает его важным в общественном отношении. Далее, на основе статистического анализа полученных фактов он пришел к выводу, что при помощи методологически хорошо подготовленного и правильно осуществленного интервью получают в словацких, или же в чехословацких условиях об обыкновенных явлениях общественной жизни гносеологически ценные факты, на основе которых возможно добиваться в общественном отношении ценных и на практике вполне применяемых сведений.

Summary

Katriak M.: Some Problems of Applying the Interview in Our Conditions

Very often, sociological research is expected readily to bring findings applicable in social practice. This quality of theirs also lays certain claims on empirical research methods. These should not only be operative, i. e. usable without any particular practical difficulties, but must also secure the acquisition of gno-seologically valuable facts, of information on the social phenomenon under study. Further, they should facilitate the acquisition of facts concerning both the objective and the subjective aspects of social reality; this requires the application of the methods not only of observation but also of exploration.

In contemporary sociological research, the

interview is frequently used as one of the explorative methods. The author points out that the value of the facts obtained by an interview depends on a number of factors: operating in the interview situation, i. e. also on the general degree of cultural maturity of the given population and on the degree of their acquaintance with sociological research and its social function. Hence it follows that the validity of the findings concerning the gnoseological value of the facts obtained in the interview cannot be mechanically transferred from one socio-cultural area to another. This is why the author of the article considers it his task to examine the value of these facts in the contemporary Slovak socio-cultural conditions.

On the basis of a methodological research in which he applied the method of direct observation and of the re-interview, the author arrived at a great number of findings in the mentioned direction. Besides other things, he states that the great majority of the Slovak population has adopted a positive attitude to sociological research, considering it to be socially significant. Further, on the basis of a statistical analysis of the facts obtained, he came to the conclusion that by means of a methodologically well prepared and correctly effected interview, it is possible to obtain gnoseologically valuable facts on the current phenomena of social life in Slovak (or Czechoslovak) conditions; on the basis of these facts, socially valuable findings fully utilizable in practice may be arrived at.

A. G. Zdravomyslov, Metodologija i procedura sociologičeskich issledovanij

Mysl, Moskva 1969, s. 205.

Při studiu metodologických zkušeností jsme byli zvyklí obracet pozornost spíše na západní sociology. Teprve v poslední době se objevují častěji práce, které shrnují poznatky z konkrétních empirických výzkumů realizovaných v socialistických zemích.

A. G. Zdravomyslov je zkušený výzkumník a pedagog, který při koncipování knihy vycházel především z poznatků získaných laboratorii sociologických výzkumů Leningradské university, metodologickou sekcí sociologických výzkumů Institutu filosofie AV SSSR a konečně z poznatků sociologické skupiny katedry marxisticko-leninské filosofie leningradské Vysoké stranické školy.

Konkrétní sociologické zkoumání různých oblastí života sovětské společnosti je v současné době široce rozvinuto.

Autor v úvodu konstatuje, že úroveň těchto výzkumů není často ještě příliš vysoká. Šetření má nezřídka charakter pouhého popisu nebo je vyloženo ilustrativní povahy a některé konkrétní výzkumy mají silný sklon k empirismu a pozitivismu. Většina těchto nedostatků souvisí s nedostatečnými zkušenostmi a malou znalostí odborné literatury. To podle názoru A. G. Zdravomyslova souvisí také s tím, že prací, které by byly věnovány metodologické problematice, na rozdíl od počtu titulů věnovaných obecně teoretickým otázkám, je velmi málo. Autor se svou prací proto snaží přispět k překonání nedostatků rozvíjejícího se empirického zkoumání a dát alespoň částečně odpověď na nejdůležitější metodologické problémy.

Kniha je rozdělena do čtyř hlavních kapitol. V první kapitole se rozebírá předmět, struktura a funkce sociologického poznání. Od kritiky Comtova pojetí sociologie přechází Zdravomyslov k formulování obsahu pojmu sociologie v marxistickém smyslu. Vychází z konstatování, že tento termín v rozpracovanější podobě nacházíme u V. I. Lenina v knize *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálnímu demokratům*. Lenin uvádí tři nejdůležitější zásady, které tvoří podstatu vědecké — marxistické sociologie. 1. Odhalení výrobních vztahů jako nejdůležitějších z komplexu společenských vztahů; 2. konstituování pojmu „společenská formace“ na základě odhalení a zobecnění společenských zákonitostí; 3. na základě pochopení dialektiky výrobních vztahů a výrobních sil vytvoření základu pro rozvíjení společenské formace v konkrétním historickém procesu. Principy metodologie

marxistické sociologie potom spočívají: a) v konkrétním přístupu k sociálním jevům; b) ve všestranné analýze složitých sociálních situací — chápání jevů v sociálních konsekvencích; c) spojení teorie a praxe.

Obsah pojmu sociologie v buržoazní vědě je odlišný a sociologie zde má převážně akademický charakter. Autor oceňuje některé pozitivní zkušenosti buržoazní sociologie hlavně v oblasti konkrétní metodologie. Konstatuje, že empirická sociologie v kapitalistických zemích nahromadila řadu zajímavých dílčích poznatků, které však není schopna zcela zobecnit a smysluplně využít. Sociolog — marxista musí ke studiu sociologického myšlení v současném kapitalismu přistupovat kriticky. Především si musí být vědom faktů, že „sociologie a sociologické myšlení je arénou a prostředkem oboustranného ideologického boje“. Dále je třeba využít poznatků a dílčích teoretických závěrů, které není schopno omezené buržoazní myšlení zobecnit. Kritická analýza buržoazní sociologie má být diferencovaná. Sociologické myšlení ve Spojených státech představuje například širokou paletu od pokrokových názorů W. Millse až po nesprávné koncepte industriální společnosti W. Rostowa.

Velká pozornost je v této kapitole věnována diskusi o předmětu marxistické sociologie v SSSR. Zdravomyslov uvádí, že tato diskuse již dlouhou dobu neopouští stránky odborných publikací. Shrnuje dosavadní diskusi a pokouší se o formulování krajních názorů. Vychází přitom z faktu, že jádrem sporu je vlastně neujasněnost vztahu filosofického a sociologického poznání. První skupina názorů je charakterizována snahou zahrnout veškeré sociologické poznání do filosofie. Stručně je možno charakterizovat tyto názory následujícím způsobem: 1. Sociologie je vlastně filosofická disciplína; 2. svým obsahem se kryje s historickým materialismem; 3. předmětem sociologie jsou jak obecné zákony vývoje dějin, tak i specifické zákony fungování a vývoje společensko-ekonomických formací; 4. sociologie — historický materialismus zkoumá společenský život na různých úrovních. Ve všech těchto úrovních se zabývá zákonitostmi a jejich vzájemnými souvislostmi; 5. sociologie — historický materialismus tvoří také oblast experimentální a empirické vědy. Zastánci tohoto názoru používají místo pojmu sociologický výzkum pouze pojem sociální výzkum.

Druhé krajní hledisko na předmět marxistické sociologie je charakterizováno názorem, že sociologie v současné době prodělává proces „vydělávání“ z filosofie. Neznamená to ovšem, že by sociologie neměla s filosofií

filosofického. Filosofie jako celek a obecná sociologická teorie — historický materialismus — vstupují do konkrétnějších rovin sociologického poznání ve formě obecně metodologických principů, hodnotících systémů a vytvářejí jejich konceptuální aparát.

V další části paragrafu autor správně kritizuje triviální konstatování, které se rovněž v diskusích objevuje, že „věda zkoumá zákony“. Tento fakt je obecně uznáván a není třeba jej dokazovat. Jeho kritika svědčí o tom, že někteří autoři mají tendenci chápat vědu jen jako učební předmět. Věda je však především nástroj poznání, který zkoumá nejen fungování již poznanych zákonitostí v konkrétních podmínkách, ale současně odhaluje i zákonitosti dosud nepoznané.

Díleči závěry, které na základě dosavadní diskuse možno provést, jsou podle Zdravomyslova zhruba tyto: Sociologie zkoumá nejen zákony společenského vývoje v celku, ale i zákonitosti fungování konkrétní společensko-ekonomické formace. S tím souvisí nutnost věnovat pozornost především sociální struktuře dané společnosti a jejím změnám, provádět neustále analýzu sociálních skupin, zkoumat zájmy, potřeby a cíle těchto skupin apod. Vedle obecných sociologických teorií mají své oprávnění i díleči sociologické teorie. Tento názor, opíraje se o myšlenky V. I. Lenina, vyslovil již v roce 1959 I. S. Narský. Dílečími teoriemi mohou být např. zobecnění zahrnující různé sféry lidské činnosti, které jsou zkoumány specifickými sociologickými disciplínami. Na závěr shrnutí diskuse o předmětu marxistické sociologie uvádí Zdravomyslov schéma základních směrů sociologických výzkumů.

Přestože téma předmětu je dotčeno poměrně stručně, získáváme seriózní přehled o širokém diskusním spektru týkajícím se předmětu marxistické sociologie.

Na diskusi o předmětu marxistické sociologie logicky navazuje poslední část první kapitoly, která se zabývá funkcemi sociologie a sociálním problémem jako objektem zkoumání. Zdravomyslov uvádí, že v diskusích naprostá většina vědců mlčky vychází z předpokladu, že sociologie má jedinou funkci — funkci teoretickou, explikativní. Podle něho však plní sociologie nejen tuto teoretickou funkci, ale dále i funkci ideologickou, kritickou a instrumentální. Teoretická funkce sociologie je dostatečně vysvětlena diskusí o předmětu marxistické sociologie. Ideologická funkce sociologie se podle Zdravomyslova projevuje především ve výzkumném procesu v podobě hodnotové orientace výzkumníka, která ovlivňuje volbu výzkumného problému, jeho formulaci a interpretaci výsledků. Takovéto pojetí ideologické funkce sociologie je však poněkud zjednodušené, autor nedoceňuje skutečnost, že vztahy mezi konkrétní vědou a ideologií jsou mnohem složitější a všestrannější. Kritická funkce sociologie se projevuje v tom okamžiku, kdy nastává určitá stagnace společenského vývoje nebo kdy se ukáže, že určitá teoretická koncepce je neplodná a nepoužitelná pro praktická řešení. Instrumentální funkce sociologie spočívá v po-

užitelnosti sociologie k řešení různých dílčích problémů společenského pohybu.

Sociální problém jako předmět zájmu sociologického výzkumu chápe Zdravomyslov jednak v gnoseologickém a jednak v sociologickém smyslu. V prvním případě jde o řešení problému cestou dosažení souladu mezi teorií a souborem faktů. Řešení problému v sociologickém smyslu předpokládá určitou sociální činnost. Sociální problémy obecně vznikají na základě neuspokojení společenských potřeb, což se projevuje nejrůznějším způsobem v jednotlivých rovinách sociální struktury. Autor dále podává poněkud zjednodušenou klasifikaci potřeb a informativně se zabývá otázkami jejich tvorby a problematikou jejich integrace a uspokojování.

Druhá kapitola knihy je věnována výzkumným procedurám a sestavování programu a plánu výzkumu. Úvodem zde autor znovu zdůrazňuje, že smysl sociologického zkoumání není v rozvíjení obecných pravd nebo v ilustraci různých tvrzení, ale především v hledání odpovědí na otázky, které dosud nebyly zodpovězeny nebo které se dokonce teprve formulují.

Procedura výzkumu je posloupnost činností výzkumného týmu, které jsou realizovány s cílem dosažení odpovědí na zkoumaný problém. Procedura má pět etap: 1. sestavení projektu výzkumu; 2. vymezení objektu zkoumání — výběr; 3. sestavení metodiky sběru materiálu; 4. sběr materiálu; 5. analýza materiálu a jeho zobecnění. Toto pojetí procedury se nekryje zcela s chápáním procedury v praxích většiny našich autorů. Jde spíše o popis různých fází výzkumu a rozpracování jeho etap.

Nutnost specializace výzkumníků vyplývá podle Zdravomyslova přímo z objektů sociologického zkoumání. Tento svůj názor precizuje ve vzorovém schématu sociologického výzkumného střediska. Autor poněkud přeceňuje potřebu specializace ve výzkumné činnosti, zejména v etapě přípravy výzkumu a zpracování projektu. Naše zkušenosti ukazují, že takováto přísná specializace a oddělování jednotlivých etap výzkumu vede často ke komplikacím a je celkově málo efektivní.

Projekt sociologického výzkumu musí vycházet z úrovně vědeckého poznání zkoumaného problému. Je proto potřebné již v teoretické rovině odělit známé a určit oblasti, kam má být výzkumné úsilí napřeno. Velký význam proto má vlastní formulace problému. V prvé etapě lze výzkumný problém zpravidla formulovat jen dosti široce. Postupně upřeshňování vede k jasnějšímu stanovení výzkumných cílů. Je nezbytné také provádět přesné vymezení základních pojmů. Nejschůdnější cestou se zde jeví operacionalizace pojmů. Zdravomyslov na příkladu analýzy pojmu „vztah k práci“ obhájí potřebnost a oprávněnost operacionalizace proti některým názorům, které tvrdí, že tento postup je nevědecký. Smysl operacionalizace spočívá v komplexní analýze pojmu, v pochopení vzájemných souvislostí jeho dílčích složek. Operacionalizace vede k poznání dílčích faktů, což nevylučuje jejich dostatečné hodnocení a

zobecnování. Marxistický výzkum překonává pozitivismus právě v tom, že nezůstává na úrovni operacionalistického popisu, ale že na základě syntézy teoretických a empirických poznatků provádí zobecnování a zařazuje pojem do obecné sociologické koncepce.

Logická analýza zkoumaného problému, která je další fází přípravy projektu, je prováděna s cílem získat přehled o základních souvislostech problému, o jeho struktuře a o faktorech, které problém ovlivňují. Tato práce je základním předpokladem k formulování hypotéz. Autor rozlišuje tři typy hypotéz: 1. hypotézy o kvantitativních vztazích; 2. hypotézy objasňující vliv faktorů nebo prvků systému; 3. hypotézy prognostické povahy.

Závěrem kapitoly jsou rozebírány tři typy výzkumných přístupů (průzkumný způsob, popisný a experimentální). Největší pozornost je věnována experimentálnímu přístupu, který Zdravomyslov pokládá za velmi plodný a použitelný výzkumný postup, i když jsou s ním spojeny metodologické problémy.

Třetí kapitola recenzované práce je věnována problematice sběru empirického materiálu. V prvním paragrafu jsou uváděny způsoby výběru zkoumaných jednotek v sociologickém výzkumu. Výklad má standardní a instruktivní charakter a je ilustrován konkrétními příklady. Práce se rozsáhle zabývá problematikou dotazu. Otázka je pokládána za jeden ze základních konkrétních nástrojů získávání informace. Vedle hodnocení zkušeností s použitím různých typů dotazů v anketě je zajímavé a poněkud nezvyklé jejich členění podle úseku sociální reality, který otázka zkoumá. Jde o členění na otázky zjišťující: status dotazovaného, roli a činnosti v určitých situacích, představy lidí, motivaci, potřeby a cíle, postoje a hodnotové orientace, mínění, vztahy mezi lidmi a konečně poslední skupinu tvoří otázky zjišťující oblibu. Takové rozdělení otázek je jistě zajímavé, je ovšem problematické, nakolik je účelné a nakolik se kryje s vlastní formulací výzkumného problému. Z metodologického, praktického a didaktického hlediska je patrně výhodnější u nás používané dělení otázek.

Podobný přístup nacházíme i ve výkladu metody rozhovoru. Druhy rozhovoru, které jsou zde uváděny je možné nazvat: osobnostní, tematický, nezáměrný a pokusný. Tímto rozdělením autor překračuje běžné pojetí rozhovorů pro oblast sociologických výzkumů, neboť zahrnuje i typy rozhovorů, které patří spíše do jiných věd, např. do psychologie.

Při výkladu analýzy dokumentů provádí autor především jejich běžné rozdělení na osobní a úřední a pokračuje kritickým výkladem jejich rozdílné gnoseologické hodnoty. Velkou pozornost dále věnuje výkladu a hodnocení používání metody obsahové analýzy jako prostředku zkoumání písemných pramenů. Závěr kapitoly o sběru empirického materiálu patří rozboru pozorování jako metody získávání sociologické informace.

Celá tato kapitola představuje netradiční výklad technik sociologického výzkumu. Klasifikace technik a jejich výklad je poněkud nevyvážený, je ovšem třeba konstatovat jisté inspirativní působení právě z hlediska překonávání příliš akademického výkladu této problematiky v naší literatuře.

Konečně poslední kapitola je věnována analýze a zobecnování empirického materiálu v sociologických výzkumech. Tato část je zajímavá tím, že autor analýzu empirického materiálu spojuje s použitím škálovacích postupů a latentní analýzy. Škály, jak sám autor připouští, bývají zpravidla konstruovány a používány již v prvních fázích výzkumu. Zdravomyslov však kladě důraz na použití škál ve fázi zpracování a interpretace. Tento přístup velmi podrobně vysvětluje na výsledcích výzkumů, které byly realizovány v Leningradě a pro které je konstruován speciální index, vycházející z rozdělení odpovědí na různé otázky.

V druhé části této kapitoly se autor vrací k problematice vztahu teorie a empirie v sociologickém výzkumu. Zabývá se významem faktů pro teorii a obráceně. Na tomto základě odsuzuje krajní a nesprávné přístupy ke zkoumání skutečnosti, především dogmatismus, schematismus a empirismus. Rozbor konkrétního příkladu z výzkumu příčin fluktuace autorovi posloužil k vysvětlení jeho přístupu k problematice interpretace empirických faktů. Tuto činnost chápe jako proces, který postupnou analýzou a neustálým zobecnováním vede k poznání sociálního problému.

V doslovu knihy je vyjádřeno základní přesvědčení autora o úkolech a potřebnosti sociologického zkoumání pro racionální řízení rozvoje socialistické společnosti. Vytýčuje tři zásady, podle kterých je třeba koncipovat sociologické výzkumy, aby jejich výsledky byly prakticky použitelné: 1. Je třeba získat úplný obraz právě o tom sociálním procesu, na který se zaměřuje hlavní řídicí činnost. 2. Tyto informace musí být vyjádřeny v maximální možné míře kvantitativními prostředky. Je záhodno, aby následující výzkumy zachytily změny, které sociální proces zaznamenal. 3. Pokud jde o praktická doporučení, mají vycházet z prvních dvou zásad a být v souladu se systémem praktické činnosti, která byla uplatňována do doby provádění výzkumu. Tam, kde sociolog nezná řídicí program a záměry, je hodnocení výsledků výzkumu velmi obtížné.

Z takto formulovaných zásad, ostatně jako z celé knihy, evidentně vyplývá autorovo pojetí angažované sociologie. Nevelká knížka, zpracovaná netradičním způsobem, je cenným příspěvkem k poznání stavu a pojetí sovětské sociologie. Obsahuje některé velmi zajímavé přístupy, a to přesto, že hlavní význam práce není ani tak v meritorním rozvoji metodologických prostředků sociologických výzkumů, jako spíše v shrnutí zkušeností s jejich aplikací při analýze socialistické společnosti.

František Zich

Sociologové o socialistické industrializaci Slovenska

Sekce sociologie práce Slovenské sociologické společnosti organizuje již tradičně celostátní kolokvia s mezinárodní účastí: v r. 1966 k tématu *Sociologie práce*, r. 1969 k tématu *Sociologické aspekty mobility pracovních sil* a ve dnech 1.—5. 3. 1971 v Piešťanech k tématu *Společenské problémy industrializace Slovenska*. Toto poslední kolokvium bylo věnováno 50. výročí založení KSČ a dokumentovalo úspěchy československé marxisticko-leninské sociologie práce. Vzhledem k širší tematice (přes 50 přihlášených referátů, z toho 23 ze zahraničí) a společenské závažnosti se přípravy kolokvia zúčastnilo i předsednictvo Slovenské sociologické společnosti a Sociologický ústav SAV.

Jednání se zaměřilo na pět tematických okruhů: na všeobecné problémy sociálních důsledků industrializace (první den), sociální důsledky industrializace v socialistických zemích (druhý den), sociální důsledky industrializace Slovenska (třetí den), aplikaci teorie a výzkumu o sociálních důsledcích industrializace (čtvrtý den). Poslední den byl tradičně dnem podnikových sociologů.

Po úvodním slově předsedy Slovenské sociologické společnosti Juraje Zvary přednesl akademik A. Sirácky projev zaměřený na kritický rozbor vývoje marxisticko-leninského sociologického a filosofického myšlení na Slovensku z aspektu upevňování teoretického základu a ideologie KSČ. Analyzoval činnost a vliv prvních marxistických teoretiků na Slovensku do roku 1945 i vývoj po roce 1945. Ukázal střet dvou koncepcí — koncepce filosofie a vědy úzce spjaté se základními společenskými a politickými socialistickými změnami a koncepce filosofie a vědy „čistě“. Tato druhá nedokázala čelit únikovým tendencím, zanedbávání principu třídnosti a blížila se hranicím revizionismu. Za klad tohoto období lze považovat alespoň to, že se začala rozvíjet sociologie jako teoreticko-empirická věda o společnosti a že se nenaružilo spojení sociologie s filosofií a vědeckým komunismem. Historický materialismus se považoval za všeobecnou teorii a metodologii všech společenských věd, což bylo třeba obhajovat bojem na dvou frontách. Tato koncepce je dnes ve shodě s přístupem sovětských filosofů a sociologů. U nás však mnozí podleli iluzi, že v ideové sféře může existovat koexistence a konvergence, a uváděli do marxistického myšlení nové pojmy, které neměly svůj ekvivalent v marxismu-leninismu. V našem společenskovědním i filosofickém myšlení je po-

třebná principiální výměna názorů z hlediska potřeb společnosti.

Za vládu SSR pozdravil účastníky ministr práce a sociálních věcí Dezider Kroscány. Podal krátký náčrt industrializace Slovenska v rámci ČSSR a konstatoval, že v důsledku strukturních změn vyvolaných industrializací se zařadilo Slovensko mezi průmyslově vyspělé země. V oblasti sociální politiky očekává naše společnost, jak řekl, kvalifikovanou spolupráci sociologů.

Zásadní a celé další jednání orientující příspěvek vyslovil ředitel Sociologického ústavu SAV Jozef Hrabina. Uvedl, že proces industrializace zasáhl všechny oblasti života. Dále sledoval zejména její vliv na změny třídní a sociální struktury společnosti. Zvláště analyzoval 1. revoluční mocensko-třídní přesuny, za nichž přešla moc do rukou dělnické třídy, 2. znárodnění kapitalistických podniků a velkostatkářské půdy, 3. združstevnění malovýroby, jímž se zcela odstranilo soukromé vlastnictví.

Období 1945—1948 charakterizoval jako přípravné období budování socialismu, a to jak politicko-mocensky, tak sociálně ekonomicky i materiálně. Akty zestátnění průmyslu aylvlastnění velkostatkářského vlastnictví v roce 1948 znamenaly začátek přechodu od kapitalismu k socialismu a rozhodly o směru hlubokých a trvalých změn v třídní struktuře. Po dovršení procesu združstevnění se vytvořila socialistická sociální struktura: dělnická třída se stala vedoucí — sama zároveň prošla složitými změnami, změnilo se její vnitřní i profesionální složení i hranice s jinými třídami. Buržoazie byla likvidována jako třída. Vznikla nová třída družstevního rolnictva, obdobné změny nastaly i u městských malovýrobců. Vznikla skupina socialistické inteligence a změnilo se její vnitřní složení. Autor dokumentoval tyto procesy bohatým statistickým materiálem.

Dále srovnával dva druhy industrializace, kapitalistickou a socialistickou, a dotkl se některých příčin vzniku tzv. teorie konvergence. Industrializace dostává socialistický charakter jen tehdy, když se v předstihu či paralelně mění i kapitalistické výrobní a třídní vztahy na socialistické. Za hlavní sociální důsledek procesu industrializace v ČSSR označil přeměnu Slovenska na průmyslově vyspělou zemi s rozvinutým socialistickým zemědělstvím, což nazval „komplexním sociálním důsledkem industrializace“, zahrnujícím celou řadu kvalitativních sociálních přeměn. V závěru uvedl, že revoluční zásahy do sociálního systému Slovenska vedly k odstranění antagonistických tříd a industrializace pak ze-

jména ke zmenám v poropcích tčhto tŕíd a skupin. Analyzoval existující tŕídy socialistické společnosti a kritizoval některé názory o likvidování tŕíd za socialismu, které měly nejen teoretický, nýbrž i praktickopolitický charakter a vedly k rozkladnému procesu v letech 1968–9.

Jožef Mihálik (VŠE Bratislava) přednesl referát *K mezinárodním aspektům zkoumání sociálně ekonomického vývoje ve vztahu k industrializaci*. Vyzdvihl tři problémy k výzkumu: sociálně ekonomický vývoj a jeho vztah k industrializaci, sociální předpoklady, překážky a důsledky industrializace v rámci sociálně ekonomického vývoje a sociální plánování a jeho vztah k celkovému plánu rozvoje. Zejména část o sociálním plánování byla velmi podnětná. Ukázal, že jde o nový a v mnohém nevyjasněný problém. Někteří uvádějí, že sociální plánování překrývá veškerou společenskou činnost a ekonomické je pouze jeho součástí. Ekonomové zas včleňují sociální plánování obvykle do hospodářského plánu. Autor rozvinul svou koncepci, že společenský vývoj se uskutečňuje v jednotě, zahrnující jak ekonomický, tak i sociální rozvoj, takže i plánování se má realizovat jako jedna sociálního a ekonomického plánování v rámci celistvého plánu rozvoje společnosti. Sociální plánování nelze redukovat jen na činnosti sociologických pracovišť na úrovni mezosféry a mikrosféry. Integrujícím činitelem je v podstatě zvyšování životní úrovně jako hlavní cíl rozvoje. Specifikum sociálního plánování nutno hledat v úkolu zlepšit sociální strukturu společnosti a podporovat progresivní sociálně ekonomické změny, které podmiňují racionální a efektivní využívání existujících lidských a materiálních zdrojů pro soustavné zvyšování životní úrovně lidu.

František Kutta a Vojtěch Tlustý z Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV vypracovali referát *Sociologické aspekty dlouhodobé prognózy vývoje hospodářství v ČSSR*. Ústřední myšlenkou je, že dnešní stupeň vývoje socialistické společnosti, kvantitativní změny ve výrobě souvisící s počátky vědeckotechnické revoluce i nové potřeby centrálního plánování a řízení vyžadují stále více chápat socialistické plánování jako sociální plánování. Dnes se však toto redukuje v podstatě na technickou a ekonomickou stránku společenské existence. Sociální změny pak se objevovaly víceméně jako důsledek hospodářského rozvoje. Ve skutečnosti je technický a ekonomický systém každé společnosti subsystémem celkového sociálního systému a fungování ekonomické struktury je v mnohonásobných vazbách s celkovou sociální strukturou. Autoři zdůraznili význam stanovení, vyjasnění a plánování společenských cílů, hledání prostředků k jejich dosažení i plánovitému vytváření socialistické hodnotové orientace lidí.

Jaroslav Kohout (fakulta řízení VŠE Praha) ve svém příspěvku *Socialistická industrializace a socialističtí organizátoři* zkoumal úlohu sociologa a sociálního psychologa v procesu analýzy sociálních jevů industrializace. Zdůraznil především studium sociálních skupin a jejich dynamiky v závislosti na industriali-

zaci. Blíže analyzoval skupinu vedoucích hospodářských pracovníků, kteří ve výzkumech sami vyžadují vyšší kvalifikaci společenskovědnou (zejména teorie řízení, sociologie a psychologie). Navrhl také zavedení výuky těchto oborů na technických i ekonomických školách.

Vlivem industrializace na národnostní otázku se zabýval Juraj Zvara (VŠE Bratislava). Zkoumal zvláště vliv industrializace na proces formování národů za socialismu, dále na vztahy mezi národy a národnostními skupinami. Ukázal na proces a stupeň vyrovnávání třídní sociální struktury národů a národnostních menšin u nás.

Velikým kladem kolokvia bylo vystoupení celé řady delegátů ze socialistických zemí. E. Florea (AV RSR) se zabývala národnostní otázkou v Rumunsku, H. Taubert (Ústav společenských věd při ÚV SED), R. Stollberg (Universita Halle), G. Bohring (Universita Merseburg), F. H. Schröder (AV Berlín), A. Klein (Universita Rostock) a dr. G. Pietrzynski (Berlín) analyzovali socialistickou industrializaci na základě zkušenosti NDR. I. Dončev (AV Sofia) a K. Dimitrov ukázali změny třídní struktury v Bulharsku. J. Szczepański (AV Warszawa) a J. Kulpińska (docentka university v Lodži) informovali plénou o konkrétních sociologických výzkumech v Polsku i o přípravě podnikových sociologů v Lodži. O maďarských zkušenostech referoval T. Laky, K. Hanak, Z. Szille.

Je třeba litovat, že omezený rozsah zprávy nedovolí blíže charakterizovat, ba ani v úplnosti vyjmenovat všechny referenty a jejich diskusní příspěvky. Velikou pozornost vzbudila vystoupení V. Čecha (VŠS Plzeň), věnovaná racionalizaci. J. Jančovičové a K. Podolákové (SÚ SAV), jejichž referáty spolu s některými vystoupeními podnikových sociologů vysoce ocenil i prof. Szczepański jako velmi konkrétní a zasvěcené, J. Pichni (FF UK) a J. Koláře (VŠE Praha), se zajímavými teoretickými přístupy. o bohaté výzkumy se opírající referáty J. Magaly (VUES Bratislava), D. Sagary (VÚEPVŽ Bratislava), A. Eliáše (VŠT Bratislava), J. Zemka (SAV Bratislava), T. Ando, (VSP Nitra) a mnohé jiné.

M. Katriak (SAV) a S. Milly (VŠE Bratislava) — předseda sekce sociologie práce Slovenské sociologické společnosti) připravili pro jednání brožuru *Sociologický výzkum* o 250 s. Je myšlena jako pomoc pro podnikové sociology, jejichž jednání v posledním dnu uvedl referát Ing. K. Barteka z ministerstva práce a sociálních věcí SSR. Diskuse i v tomto závěrečném dnu byla mimořádně živá a ukázala na trvalou potřebu takového výměny zkušeností sociologů v praxi s teoretiky.

Kolokvium prokázalo potřebu interdisciplinárního přístupu k hodnocení tak složitých sociálních jevů, jako např. industrializace. Přispělo k dalšímu upevnění tolik potřebných pracovních kontaktů sociologů socialistických zemí. Proto se můžeme těšit na sborník, který bude vydán ještě v tomto roce v Bratislavě.

Sigfrid Milly, Jaroslav Kohout

Hans K. Platte, Soziologie der Massenkommunikationsmittel

Ernst Reinhardt Verlag, München 1965, s. 268

Základem publikace je autorova diplomová práce, kterou rozšířil o výběr výsledků výzkumů problematiky prostředků hromadné komunikace. Rozdělení knihy odpovídá autorovu názoru, že v oboru srovnávací sociologie nelze publikovat práci o sdělovacích prostředcích, pokud není dostatečně osvětlen pojem komunikace. První dva z pěti oddílů knihy jsou proto věnovány základním informacím o obecných otázkách komunikace.

První oddíl, *Prostorová struktura hromadných sdělovacích prostředků* obsahuje teoretické vymezení a definici masových komunikačních prostředků. Autor zde shrnuje dosavadní přístupy mnoha odborníků (König, Newcomb, Young, Wiebe, Mierendorff) a při akceptaci Königova názoru na začlenění problematiky hromadných sdělovacích prostředků do kompetenční sféry sociální psychologie kolektivních vztahů se pokouší o vyčerpávající definici těchto prostředků. V této souvislosti stanoví sedm základních charakteristik masových komunikačních prostředků.

V kapitole pojednávající o dispozičním prostoru komunikačních aktů najdeme třídění základního materiálu, který je nositelem komunikovaných informací (papír, filmový záznam atd.).

Dispoziční prostor je nahlížen rovněž v časovém aspektu. První oddíl uzavírají kapitoly o prostoru šíření informací a komunikačním prostoru (tento je dělen na intimní sociální prostor, individuální a kolektivní prostor).

Druhý oddíl, *Podmínky komunikace*, je uveden kapitolou zabývající se pojmem komunikace v německé řeči. Pojem byl užíván ojediněle v jazykovědě, psychologii a filosofii především W. von Humboldtem, K. Bühlerem a K. Jaspersem. Při srovnání s vymezením pojmu komunikace, jak je tradičně užíván ve společenskovědní terminologii jinde, dospěl Platte k závěru: 1. pojem *komunikace* označuje věčný obsah, který ve své podstatě nemá v německé řeči synonymum; 2. možnost přístupu k poznání tohoto věčného obsahu nabízí nepochybně latinský kořen slova; pro německou řeč postrádá pojem *kommunikace* jakýkoli společenský obsahový význam. Ve druhé kapitole se autor zabývá významem komunikačních vztahů ve společnosti. Třetí kapitola je věnována vlastním

procesu komunikace (výchozí informace obsahuje klasické komunikační schéma: komunikátor — komuniké — komunikant) a je v ní pojednáváno o průběhu (způsob průběhu a přijetí komunikovaného obsahu, komunikační symboly, reaktivní intence a další charakteristiky) a o sociálních podmínkách komunikace. Autor zde klasifikuje variaci procesu komunikace podle vzájemného vztahu partnerů: rámcově jde o tři kategorie — vnitřní komunikace, duopersonální a multipersonální komunikace. Zabývá se také zvláštnostmi komunikačního procesu podle vztahu účastníků a podle situace. Čtvrtá kapitola druhého oddílu pojednává o prostředcích komunikace. Oddíl je zakončen exkursem, v němž se autor na podkladě citace rozsáhlé literatury zabývá zvláštním postavením člověka v komunikačním vztahu.

Třetí oddíl je věnován sociologii knihy. Platte uvádí otázky teoretické (tendence a možnosti nové orientace knižního obchodu v NSR po roce 1945, definice knihy, možné funkce knihy ve společnosti) a podává výsledky konkrétních výzkumů (rozvoj knižní produkce v NSR od r. 1948 do r. 1961, čtenář a možnosti knižní produkce).

Čtvrtý oddíl se zabývá nejmladším masovým komunikačním prostředkem, televizí. Uvedený výzkum, analyzující ve dvou fázích situaci ve městě a jeho jedné části, představuje klasický přístup v netradiční modifikaci a jeho výsledky se přímo nabízejí ke komparaci se situací jinde.

Pátý oddíl knihy je nazván *Ovlivnění výkonu žáků při práci za současného poslechu rozhlasu*. První kapitola oddílu pojednává o postojích a vztazích žáků k rozhlasovému vysílání. Kapitola druhá obsahuje popis metodiky přístupu a výsledky badání o účincích poslechu rozhlasu při přípravě do školy na školní výkon. Zvláštní pozornost je věnována tomu, jak je ovlivněna forma (rukopis) a obsah písemného projevu žáků, jejich početní výkon, jejich chápání a paměť. V kapitole třetí je čtenář seznámen s výsledky výzkumů zabývajících se mírou ovlivnění domácích úkolů žáků, jestliže byly vypracovány při současném poslechu rozhlasového vysílání.

Přestože publikace H. K. Platteho představuje nový pohled do aplikační sféry teorie masových komunikačních prostředků, nepřesahuje rámec buržoazní sociologie.

J. V. M.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, tel. 249-391, dod. PÚ 01, tel. 667-07. — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3,55. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v dubnu 1971. Číslo vyšlo v srpnu 1971.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1971.

